

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Cilt: 10, Sayı:2, 2023 | Vol:10, No:2, 2023 | ISSN: 2147-7523 | E-ISSN: 2630-5631

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Yayın Dili: Türkçe - İngilizce

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü

54187 Serdivan/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953701 **Faks:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Basım:

SAKARYA GELİŞİM OFSET TANITIM

Matbaa Yayın Reklam Tic. ve San. Ltd. Şti.

Tel: 0264 273 52 53 - 54

Adnan Menderes Cad. No.22/A

Adapazarı / Sakarya

Sertifika No: 50351

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayınlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazılan (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Publishing Language: Turkish - English

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/
SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953701 **Fax:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Printing:

SAKARYA GELİŞİM OFSET TANITIM

Matbaa Yayın Reklam Tic. ve San. Ltd. Şti.

Tel: 0264 273 52 53 - 54

Adnan Menderes Cad. No.22/A

Adapazarı / Sakarya

Sertifika No: 50351

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is an international peer-reviewed journal, which is published twice in a year. Manuscripts sent to the journal are first evaluated by the editorial board, and subsequently passed on to at least two referees- and if necessary to a third referee - whose expertise corresponds to offered submissions. Finally, reviewed and accepted manuscripts get published by the approval of the editorial board. Apart from research articles, the editorial board is authorized to either accept or reject submissions in form of symposium/congress papers, book reviews, and alike without requiring a referees' consultation.

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Derginin Sahibi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü adına Tuncay Kardaş,
Owner of the Journal Tuncay Kardaş on behalf of the Middle East Institute, Sakarya University
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Yıldırım Turan

Editör / Editor

İ. Aytaç Kadioğlu

Alan Editörleri / Area Editors

Hatice Rumeysa Dursun, Görkem Altınörs

Yardımcı Editörler / Assistant Editors

Talha İsmail Duman, Serra Can, Fatma Zehra Toçoğlu, Rumeysa Ayverdi,

Mustafa Onur Yalçın, Mehmet Rakipoğlu

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor

Mustafa Caner

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ali Balcı (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Sadık Ünay (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ahmet Uysal (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi, Türkiye), Prof. Dr. Tim Jacoby (Manchester Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Ferhat Pirinççi (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ramazan Erdağ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Şener Aktürk (Koç Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Ediz (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Numan Telci (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Doç. Dr. Nebi Miş (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Yıldırım Turan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Erih Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Euroasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Akademik Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arasturmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, Ideonline, J-Gate, ROAD tarafından taranmaktadır.

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is indexed by TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Erih Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Euroasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Academic Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arasturmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, Ideonline, J-Gate, ROAD.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Berdal Aral (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Gencer Özcan (Bilgi Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Burhanettin Duran (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Aristotle Kallis (Lancaster Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Jurgen Bellers (Siegen Üniversitesi, Almanya), Prof. Dr. Atilla Arkan (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Stéphane A. Dudoignon (PSL Üniversitesi, Fransa), Prof. Dr. Birol Akgün (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Muhittin Ataman (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mesut Özcan (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı (Bamberg Üniversitesi, Almanya), Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Alev Erkiyet (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Erdem Özlük (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mehmet Özkan (Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Hasan Gümüšoğlu (Yalova Üniversitesi, Türkiye), Dr. İsmail Gündoğdu (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet Zeki Ak (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Dr. Muhammed Mücahid Dündar (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

DERGİNİN HAKEMLERİ / REFEREE BOARD

Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz (Amasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulgani Bozkurt (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Asena Boztaş (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemal Kakişım (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdem Özlük (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma Anıl Öztıp (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Serhan Afacan (Marmara Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Hacı Mehmet Boyraz (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hüsna Taş Yetim (Ankara Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin Yardımcı (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selim Sezer (İstanbul Gedik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Bahadır Keskin (Amasya Üniversitesi)
Dr. Fatih Oğuzhan İpek (Sakarya Üniversitesi)
Dr. Fatih Yıldırım (Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Arş. Gör. Ayşe Hazar (Sakarya Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

	Sunuş	XI
	<i>Abdullah Erboğa</i>	15-47
	Körfez Ülkelerinin Savunma Politikaları	
	<i>Zuhal Çalık Topuz</i>	49-74
	Ortadoğu'da Devletler Arası Askeri Anlaşmazlıkların Modellenmesi"	
	<i>Şükrü Cicioğlu ve Ryan Hafız Ahmed İbrahim</i>	75-102
	Türkiye ile Afrika Arasındaki Dış Ticaretin Analizi	
	<i>Tuba Yıldız</i>	103-125
	2000'li Yıllar Sonrası Lübnan-Türkiye İlişkileri ve Lübnan'da Neo-Osmanlılık Söylemi	
	<i>İlknur Cihangir Demirbaş</i>	127-160
	Açık Kapı Politikasından Göç Diplomasisine: İran'da Afgan Mülteciler Meselesi	
	<i>Halil Atilla Sivrikaya</i>	161-197
	Siyasi Süreç Modeli ve Tunus'ta 'İslami Eğilim Hareketi'	
	<i>Hamdi Genç ve Musa Demirağ</i>	199-234
	Lübnan'dan Batı Afrika'ya Göç: Osmanlı, Manda ve Cumhuriyet Dönemi (1860-1990)	
	<i>Ayça Coşkuner</i>	235-240
	Kitap İncelemesi: Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş	
	<i>Pınar Hilal Balta</i>	241-245
	Kitap İncelemesi: 21. Yüzyılda Türkiye'nin Dış Politikası	

CONTENTS

Introduction	XI
<i>Abdullah Erboğa</i> Defense Policies of The Gulf States	15-47
<i>Zuhal Çalık Topuz</i> Modeling Interstate Militarized Dispute in the Middle East	49-74
<i>Şükrü Cicioğlu ve Ryan Hafız Ahmed İbrahim</i> Analysis of Foreign Trade Between Türkiye and Africa	75-102
<i>Tuba Yıldız</i> Lebanese-Turkish Relations after the 2000s and the Neo-Ottomanist Discourse in Lebanon	103-125
<i>İlknur Cihangir Demirbaş</i> From Open Door Policy to Migration Diplomacy: The Issue of Afghan Refugees in Iran	127-160
<i>Halil Atilla Sivrikaya</i> The Political Process Model and “The Islamic Tendency Movement” in Tunisia	161-197
<i>Hamdi Genç ve Musa Demirağ</i> Migration from Lebanon to West Africa: Ottoman, Mandate, and Republican Periods (1860-1990)	199-234
<i>Ayça Coşkuner</i> Book Review: Postcolonialism: A Historical Introduction	235-240
<i>Pınar Hilal Balta</i> Book Review: Turkey's Foreign Policy in the 21st Century“	241-245

EDİTÖRDEN

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi yeni sayısında Ortadoğu'daki güncel ve tarihsel gelişmeleri güvenlik, göç ve mezhepsel hareketler bağlamlarında analiz eden çalışmalarla karşınızda. Bu sayımızdaki yedi makalede İran, Lübnan, Tunus, Körfez ve Afrika ülkeleri ve Osmanlı Dönemi olmak üzere Ortadoğu'nun farklı sorunlarına yönelik analizler yer almaktadır.

Abdullah Erboğa “Körfez Ülkelerinin Savunma Politikaları” başlıklı makalesinde Körfez ülkelerine yönelik bütünlükçü bir analiz ortaya koymayı hedeflemiştir. Erboğa makalesinde Körfez ülkelerinin savunma alanında neden aktör çeşitlenmesine gittiğini analiz etmektedir. Son yıllarda Ortadoğu'da askeri harcamalarını ciddi düzeyde arttıran üç ülke dikkat çekmektedir: BAE, Katar ve Suudi Arabistan. Yazar da bu üç ülkeyi siyasi hedefleri, ulusal güvenlik stratejileri ve savunma politikaları bağlamında değerlendirmektedir. Bu çalışmada Arap Baharı ayaklanmalarıyla birlikte Ortadoğu'da değişen konjunktürde bu üç ülkenin bölgesel olarak güçlü birer aktör olmayı hedefledikleri ve bu hedef uyarınca da savunma harcamalarını arttırdıkları ortaya konmaktadır. Bu çalışmada ABD'nin Ortadoğu'daki askeri varlığını azaltma kararıyla birlikte BAE, Katar ve Suudi Arabistan'ın savunma sanayi yatırımlarını arttırdığı belirtilmektedir. Yazar, buna rağmen ABD'nin uluslararası sistemdeki rolünün süreceği öngörüsüyle bu ülkelerin savunma harcamalarında alternatif üretme yönelimlerinin düşük olduğunu iddia etmektedir.

Zuhal Çalık Topuz “Ortadoğu'da Devletler Arası Askeri Anlaşmazlıkların Modellenmesi” makalesinde Ortadoğu'daki çatışma ve savaşların nedenlerini lojistik regresyon analizi ile anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Çalık Topuz araştırmasında büyük güç, demokrasi, ekonomik bağımlılık, ittifak, kapasite, komşuluk ve uzaklık kavramları ile devletler arası anlaşmazlıkları analitik şekilde tartışmaktadır. Yazar, Ortadoğu devletlerinin ekonomik olarak bağımlı olduğu ülkelerde daha az çatışma yaşadıkları, buna karşın sınır komşularıyla daha fazla askeri anlaşmazlık yaşadıkları sonucuna varmıştır. Bu sayımızın üçüncü makalesi Şükrü Cicioğlu ve Ryan Hafız Ahmed İbrahim tarafından yazılan “Türkiye ile Afrika Arasındaki Dış Ticaretin Analizi” başlıklı makaledir. Bu çalışmada yazarlar Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki coğrafi yakınlık ve tarihi bağların iki taraf arasındaki ticaret ilişkilerini etkilediğini iddia etmektedir. Bunun yanında yazarların diğer bir iddiası, sömürgecilik döneminden Afrika ülkelerinin uzunca bir süre

etkilenmesi nedeniyle Afrika ülkeleri-Türkiye ilişkilerinin geliştirilememiş olmasıdır.

Bu sayımıza Tuba Yıldız ise “2000’li Yıllar Sonrası Lübnan-Türkiye İlişkileri ve Lübnan’da Neo-Osmanlılık Söylemi” makalesiyle katkıda bulunmaktadır. Bu makalede Lübnan’ın Türkiye ile 21. yüzyıldaki siyasi yakınlığı ve Arap Baharı ayaklanmaları sonrası dini-mezhepsel gruplarla olan hassas ilişkileri analiz edilmektedir. Yıldız Türkiye’nin Ortadoğu’da yeni bir Osmanlı yönetimi kurmak isteyip istemediği sorusuna Neo-Osmanlılık ve mezhepçilik üzerinden yanıt aramaktadır. Bu bağlamda Lübnan’daki Osmanlı karşıtı söylemler ve mezhepçi siyasal sistemler arasındaki denge değerlendirilmektedir.

Bu sayımızdaki beşinci makale İlknur Cihangir Demirbaş tarafından yazılan “Açık Kapı Politikasından Göç Diplomasisine: İran’da Afgan Mülteciler Meselesi” başlıklı makaledir. Bu makalede yazar Afganistan’dan İran’a yaşanan yoğun göç dalgasını insani-güvenlik boyutları ekseninde değerlendirmektedir. Bu bağlamda, makale İran’ın göç yönetimi politikasının açık kapı politikasından diplomatik araç haline getirme eğilimine doğru evrildiğini iddia etmektedir. Yazar, göç diplomasisi kavramına odaklanarak Afgan göçmenlerin dış politikada nasıl araçsallaştırıldığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu sayımızın diğer makalesi ise Halil Atilla Sivrikaya tarafından yazılan “Siyasi Süreç Modeli ve Tunus’ta ‘İslami Eğilim Hareketi’” makalesidir. Bu makalede Sivrikaya, Tunus’ta En-Nahda Hareketi’nin öncül grubu olan İslami Eğilim Hareketi üzerinden toplumsal hareketlilik sürecini açıklamayı hedeflemektedir. Makale, bu hareketi siyasi süreç modeli yoluyla analiz ederek yarı otoriter bir siyasi ortamda üç farklı unsuru inceleyerek literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir: değişen siyasi fırsatlar, örgütsel dinamikler ve çerçeveleme süreçleri. Aynı zamanda Sivrikaya, devlet baskısına rağmen İslami bir hareketin bu üç unsur yoluyla ayakta kalabileceğini ve tabanını mobilize edebileceğini iddia etmektedir. Bu sayımızın yedinci ve son makalesi Hamdi Genç ve Musa Demirağ tarafından yazılan “Lübnan’dan Batı Afrika’ya Göç: Osmanlı, Manda ve Cumhuriyet Dönemi (1860-1990)” makalesidir. Bu makalede Genç ve Demirağ Lübnan’dan Batı Afrika’ya göçün altında yatan nedenleri araştırmaktadır. Modern Lübnan devletinde göçmenlerin rotaları, dini ve mezhebi özellikleri ve göçmenlik hareketleri sonrası durum analiz edilmektedir.

Bu sayımızda aynı zamanda Ayça Coşkun tarafından, Robert J. Young’ın yazmış olduğu Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş adlı

kitabın kritiği ve Pınar Hilal Balta tarafından Ramazan Erdağ'ın yazmış olduğu 21. Yüzyılda Türkiye'nin Dış Politikası adlı kitabın kritiği yapılmıştır.

Doç. Dr. İ. Aytaç KADIOĞLU

EDITOR'S NOTE

We are here with our new issue. The new issue of Turkish Journal of Middle Eastern Studies presents studies that analyse current and historical developments in the Middle East in the context of security, migration, and sectarian movements. This issue includes seven articles that analyse different states and terms of the Middle East, including Iran, Lebanon, Tunisia, the Gulf and African countries, and the Ottoman Period.

Abdullah Erboğa aims to present a holistic analysis of the Gulf countries in his article titled "Defense Policies of the Gulf States". In his article, Erboğa evaluates why the Gulf states diversify actors in their defence policies. Three countries in the Middle East, which have significantly increased their military expenditures in recent years, attract attention: UAE, Qatar and Saudi Arabia. The author evaluates these three countries regarding their political goals, national security strategies and defence policies. This study reveals that these three countries aim to become strong regional actors in the changing conjuncture in the Middle East with the Arab Spring uprisings and that they increase their defence expenditures in line with this goal. In this study, it is stated that the UAE, Qatar and Saudi Arabia increased their defence industry investments as a result of the USA reducing its military presence in the Middle East. Despite this, the author claims that these countries have a low tendency to produce alternatives in defence expenditures, with the expectation that the US's role in the international system will continue.

In her article "Modelling Interstate Militarised Disputes in the Middle East", Zuhâl Çalık Topuz aims to understand the causes of conflicts and wars in the Middle East through logistic regression analysis. Çalık Topuz analytically discusses the concepts of great power, democracy, economic dependence, alliance, capacity, neighbourhood, distance, and disputes between states. The author concludes that Middle Eastern states experience fewer conflicts in countries on which they are economically dependent, while they experience more military disputes with their border neighbours. The third article of this issue is titled "Analysis of Foreign Trade Between Türkiye and Africa" written by Şükrü Cicioğlu and Ryan Hafız Ahmed İbrahim. In this study, the authors claim that the geographical proximity and historical ties between Türkiye and African countries affect the trade relations between the two parties. In addition, another claim of the authors is that relations between African countries and Türkiye could not be

developed because African countries were affected by the colonial period for a long time.

Tuba Yıldız contributes to this issue with her article "Lebanese-Turkish Relations after the 2000s and the Neo-Ottomanist Discourse in Lebanon". In this article, Lebanon's political closeness with Turkey in the 21st century and its sensitive relations with religious-sectarian groups after the Arab Uprisings are analysed. Yıldız seeks an answer to the question of whether Türkiye wants to establish a new Ottoman administration in the Middle East through Neo-Ottomanism and sectarianism. In this context, the balance between anti-Ottoman discourses and sectarian political systems in Lebanon is evaluated.

The fifth article in this issue is titled "From Open Door Policy to Migration Diplomacy: The Issue of Afghan Refugees in Iran" written by İlknur Cihangir Demirbaş. In this article, the author evaluates the intense migration wave from Afghanistan to Iran in terms of human-security dimensions. In this context, the article claims that Iran's migration management policy has evolved from an open-door policy to a tendency to turn it into a diplomatic tool. By focusing on the concept of migration diplomacy, the author aims to reveal how Afghan immigrants are instrumentalised in the foreign policy of Iran.

The other article in this issue is "The Political Process Model and the 'Islamic Tendency Movement' in Tunisia" written by Halil Atilla Sivrikaya. In this article, Sivrikaya aims to explain the process of social mobility through the Islamic Tendency Movement, the predecessor group of the Ennahda Movement in Tunisia. By analysing this movement through the political process model, the article aims to contribute to the literature by examining three different elements in a semi-authoritarian political environment: changing political opportunities, organisational dynamics, and framing processes. In addition, Sivrikaya claims that despite state oppression, an Islamic movement can survive and mobilise its base through these three elements. This issue's seventh and last article is "Migration from Lebanon to West Africa: Ottoman, Mandate and Republican Periods (1860-1990)" written by Hamdi Genç and Musa Demirağ. In this article, Genç and Demirağ investigate the underlying reasons for migration from Lebanon to West Africa. The routes of immigrants, their religious and sectarian characteristics, and the situation after immigration movements in the modern Lebanese state are examined.

In this issue, the book titled "Postcolonialism: An Historical Introduction", written by Robert J. Young was also reviewed by Ayça

Coşkuner, and the book titled “Türkiye's Foreign Policy in the 21st Century”, written by Ramazan Erdağ was reviewed by Pınar Hilal Balta.

Associate Professor İ. Aytaç KADIOĞLU

Körfez Ülkelerinin Savunma Politikaları

Abdullah Erboğa *

Öz

Körfez ülkeleri savunma alanında neden aktör çeşitlenmesine yönelmektedir? Çalışma, araştırma sorusunu cevaplarırken son yıllarda aktif dış politikasıyla kendilerinden söz ettiren üç Körfez ülkesine; Suudi Arabistan, BAE ve Katar'a odaklanacaktır. Üç Körfez ülkesinin siyasi hedeflerini, ulusal güvenlik stratejilerini ve bu strateji doğrultusunda takip ettikleri savunma politikalarını açıklamaya çalışacaktır. Süreç analizi yönteminin kullanılacağı çalışmada, uluslararası saygın kuruluşların Körfez ülkelerinin savunma alanına ait oluşturduğu verilerden yararlanılacaktır. Bölgesel ölçekte güçlü bir oyuncu olarak yer almaya çalışan Katar, BAE ve Suudi Arabistan'ın özellikle Arap İsyanları sürecinde Ortadoğu uluslararası ilişkilerinde etkin olduklarını görülmektedir. Bu bağlamda Körfez ülkelerinin savunma politikalarında Arap İsyanlarının ciddi bir dönüşüm süreci olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. ABD'nin Körfez bölgesi de dahil olmak üzere küresel askeri maliyetleri üstlenmekten kaçınmaya başlaması elbette Körfez ülkelerinin savunma politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir. ABD'nin güvenlik taahhütlerinden imtina etmeye başlaması ve askeri varlığını azaltmasıyla birlikte Katar, BAE ve Suudi Arabistan, yeni savunma tasarımları için gerekli olan araçları/silah sistemlerini tedarik etmek adına daha yüksek oranda silahlanmaya ve bunun için de aktör çeşitlendirmesine yönelmişlerdir. Çalışmanın temel iddiası her ne kadar Körfez ülkeleri savunma otonomilerini artırmak için yeni stratejik ortaklar arayışı içinde olsa da uluslararası sistemdeki tek kutuplu yapının değişme olasılığının düşük olması nedeniyle Körfez ülkelerinin savunma politikalarında eksen kayması ihtimalinin zayıf olduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Ulusal Güvenlik, Savunma

*Dr. Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Enstitüsü, Türkiye, aerboga@gmail.com,
ORCID:0000-0002-4435-5220.

Copyright © 2022 by the Authors. This is an open access paper distributed under the terms of conditions of the Creative Commons Attribution International License CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>)

Defense Policies of The Gulf States

Abdullah Erboğa*

Abstract

Why do Gulf States exhibit a propensity towards diversification of actors within their defense policies? In addressing this research question, the study focuses on three Gulf States that have prominently asserted themselves through dynamic foreign policy engagement in recent times. Specifically, this study concentrates on Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Qatar. It will try to explain the political goals of the three Gulf countries, their national security strategies, and the defense policies they follow in line with this strategy. Through the process tracing methodology, the study leverages data sourced from internationally recognized institutions within the realm of defense studies concerning the Gulf States. In this context, it is possible to say that the Arab Revolts emerged as a serious transformation process in the defense policies of the Gulf countries. The fact that the U.S. started to give up on assuming global military costs, including the Gulf region, has, of course significantly affected the defense policies of the Gulf countries. The main argument of the study is that although the Gulf countries are searching for new strategic partners for defense autonomy, it remains constrained due to the low probability of changing the unipolar structure in the international system.

Keywords: Saudi Arabia, United Arab Emirates, Qatar, National Security, Defense

** Dr. National Defense University, Naval War Collage, Türkiye, aerboga@gmail.com,
ORCID:0000-0002-4435-5220

Copyright © 2022 by the Authors. This is an open access paper distributed under the terms of conditions of the Creative Commons Attribution International License CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>)

1. Giriş

Devletler savunma politikalarını ulusal güvenlik stratejilerinin çizdiği istikamet doğrultusunda tasarlamaktadırlar. Askeri stratejilerini savunma politikaları ile uyumlu olarak kurgularlar ve bir bütün olarak hedef, yöntem ve araçlar çerçevesinde stratejilerini dizayn etmeye çalışırlar.¹ Bu çerçevede savunma politikaları, devletlerin siyasi hedeflerini gerçekleştirebilmek için kurguladıkları ulusal güvenlik stratejilerinin savunma alanına yansıyan boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır.² Savunma politikalarında, siyasi hedefler, tercih edilen yöntemler ile sahip olunan araçlar arasında uyumlu bir planlamanın olması icap etmektedir. Devletler savunma politikalarını oluştururken kısa, orta ve uzun vadeli savunma planlamalarına yönelmektedirler. Verimli ve etkin bir savunma politikası için gerekli olan kısa, orta ve uzun vadeli savunma planlaması muhtemel tehditlere karşı nasıl bir yol izleneceğini ortaya koyar. Bunların arasında Soğuk Savaş döneminden günümüze kadar yaygın bir şekilde kullanılan birçok farklı savunma planlamasından bahsetmek mümkündür. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uygulamada kalan ve devletlerin personel ile silah sistemleri konusunda niceliksel bir yaklaşım ortaya koydukları *kadro temelli planlama*, Soğuk Savaş döneminin koşulları altında savunmaya ayrılan bütçelerin daha kontrol altında tutulduğu ve niteliksel yaklaşımın kabul edildiği *tehdit temelli planlama* (threat-based), Soğuk Savaş sonrasında beliren yeni tehditlerle mücadele kapsamında yeni kabiliyetlerin geliştirilmesine dayanan *yetenek temelli planlama* (capability-based) ve özellikle 11 Eylül sonrasında tehditlerin karmaşıklaştığı asimetrik koşullar çerçevesinde kullanılmaya başlanan *senaryo temelli planlama* (scenario-based) sıkça karşımıza çıkan savunma planlamalarıdır.³

Arap İsyancıları ile birlikte küresel ve bölgesel siyasette daha fazla yer almaya başlayan Körfez ülkelerinin savunma politikaları son derece önem arz etmektedir. Özellikle Arap İsyancıları, Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik politikalarında yaşadıkları dönüşümün bir benzerini

¹ Hakan Edström ve Jacob Westberg, "The defense strategies of middle powers: Competing for security, influence and status in an era of unipolar demise", *Comparative Strategy* 39, no. 2 (03 Mart 2020): 172.

² Trevor Taylor, "Defence as Policy", içinde *Routledge Handbook of Defence Studies* (New York: Routledge, 2018), 5-17.

³ Henrik Breitenbauch ve André Ken Jakobsson, ed., *Defence Planning as Strategic Fact* (London ; New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 2020), 25-26.; Hilmi Özdemir ve Nursima Şahkulu Baykal, "Savunma Planlaması", içinde *Savunma Politikalarına Giriş*, 1. Baskı (İstanbul: SETA Kitapları, 2021), 103-32.

savunma alanında da yaşamalarına neden olmuştur. Körfez ülkelerinin kolektif savunma örgütlenmesi yönünde başarısız olmaları her bir devletin münferit olarak kendi savunma politikalarını oluşturmasını zorunlu hale getirmiştir. Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) çatısı altında siyasi olarak bir arada olsalar da savunma alanına tahvil edilmiş bir savunma örgütlenmesinden bahsetmek mümkün değildir. Aslında Körfez ülkelerinin savunmalarına yönelik tehditler ortaya çıktığında kolektif bir savunma örgütlenmesinin zarureti çoğu zaman kendini tekrar etse de otonomi arayışı ve farklı tehdit değerlendirmesi gibi birçok faktör nedeniyle bu örgütlenmenin gerçekleşmesi mümkün olmamıştır. Yine de zaman zaman kolektif savunma örgütlenmesi için inisiyatifler ortaya konmuş ancak başarılı olunamamıştır. Dolayısıyla aynı coğrafyada yer alan benzer siyasi ve ekonomik karaktere sahip olan Körfez ülkelerinin savunma politikalarındaki benzerlik ve farklılıkların neler olduğuna bakılması önemlidir. Bu çerçevede, Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyesi olan Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Katar ve Suudi Arabistan'ın savunma politikalarını ele alan bu makale üç soruya cevap aramaktadır. Birincisi, Körfez ülkelerinin savunmalarına yönelik tehdit değerlendirmeleri nelerdir? İkincisi, Körfez ülkeleri savunmalarına yönelik tehditleri bertaraf etmek adına hangi ulusal güvenlik stratejilerini tercih etmektedirler? Üçüncüsü, Körfez ülkeleri güvenlik stratejileri doğrultusunda nasıl bir savunma politikası takip etmektedir? Son olarak Körfez ülkeleri savunma araçları noktasında hangi sistemleri incelemektedir?⁴

2. Körfez Ülkelerinin Siyasi Hedefleri

I. Dünya Savaşı sonrası siyasi haritası yeniden çizilen Ortadoğu coğrafyası sömürgeci aktörlerin paylaşım alanı olarak sorunlar yumağı haline gelmiştir. Suudi Arabistan haricindeki Körfez ülkeleri uzun bir dönem İngiltere'nin hakimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin (1971) ardından devletleşme süreçlerini tamamlayan ve 1981 yılında KİK çatısı altında bir araya gelen Körfez ülkelerinin güvenlik ve savunma alanındaki kapasiteleri oldukça kısıtlı kalmıştır. Gerek küresel aktörlerin Körfez bölgesine yönelik petrol merkezli yaklaşımları gerekse bölgedeki güçlü ülkelerin

⁴ Bu alandaki çalışmalar için bkz; Nawaf Obaid, "A Saudi Arabian Defense Doctrine", Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School, 2014; Peter Salisbury, "Risk Perception and Appetite in UAE Foreign and National Security Policy", London: Chatham House, 2020; Brahim Saidy, "Qatar's Defense Policy: Smart Choices of A Small State", Small States and the New Security Environment, Policy Brief 24, 2018.

revizyonist eğilimleri nedeniyle henüz kurumsallaşma konusunda yeni yeni adımlar atmaya çalışan Körfez ülkeleri güvenlik ve savunma alanında kapsamlı stratejiler ortaya koymaktan uzak kalmışlardır. Kuruluşlarından günümüze değin güvenlik riskleriyle dolu bir coğrafyada yer alan ve dünyada eşine az rastlanan hidrokarbon zenginliklerine sahip olan Körfez ülkelerinin öncelikli siyasi hedefleri rejim güvenliğidir. Monarşi ile yönetilen bu ülkeler kendi rejimlerini korumayı devletin güvenliği ile özdeşleştirmişlerdir. Devletin ulusal çıkarları ile rejimin güvenliği arasında bir fark görülmemiştir. Hanedan meşruiyetini sorgulayan girişimler çok cılız kalmış ve iç kaynaklı siyasi meşruiyet problemi geniş kitlesel sonuçlar ortaya çıkarmamıştır. Arap İsyancıları sürecinde dahi Suudi Arabistan'da çok zayıf kalan gösterilerin BAE ve Katar'da hiç izine rastlanmamıştır. Bu anlamda zaten uzun yıllardır rejim ile halk arasında meşruiyet problemi olagelen Bahreyn, Körfez içerisinde istisnai bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵

Körfez ülkelerinde devletin güvenlik ve savunma bürokrasisi dışardan veya içerden rejime yönelik meydan okumaları bertaraf edebilecek şekilde oluşturulmaya çalışılmıştır. Son yüzyıllık Ortadoğu siyasi tarihine bakıldığında darbelerin ne denli geniş bir rol oynadığı rahatlıkla görülebilir. Körfez ülkeleri de rejim güvenliklerini temin edebilmek için darbeler konusunda oldukça hassas davranmışlardır. Elitler arası mücadelenin, toplumsal hareketlerin ve ideolojik motivasyonların rejim güvenliğini tehdit etmesini engellemek için çaba sarf etmişlerdir. Bununla birlikte rejim güvenliğine yönelik harici tehditlerin yükselişe geçtiği dönemlerde ise ittifak ve silahlanma seçeneklerini devreye sokmaya çalışmışlardır.

Körfez ülkeleri açısından rejim güvenliğinin bir diğer önemli boyutu ise beka meselesidir. Hanedanın ve dolayısıyla devletin geleceğini güvence altına almak bu ülkelerin temel amacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm devlet kademeleri hanedan üyelerinin güç rekabeti çerçevesinde oluşurken, hanedan içerisinde meydana gelebilecek her türlü bölünme, hizipleşme veya restleşme devletin siyasi birliğini tehlikeye atmaktadır. Bu sebeple Körfez ülkelerinin birçoğu hanedan içi gerilimleri bir beka problemi olarak görmüştür. Darbe girişimlerinin diğer Ortadoğu ülkelerine göre nispeten daha az olması veya bazı Körfez ülkelerinde hiç görülmemesinin sebebi kendi içerisinde sağlanan istikrarın korunması hedefidir. Fakat buna rağmen Katar

⁵ Zoltan D. Barany, *How Armies Respond to Revolutions and Why* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 150-53.

örneğinde görüleceği üzere iktidar değişimleri bazen kansız darbeler yoluyla gerçekleşmiş ve bazen de darbe girişimleri henüz gerçekleşmeden bastırılabilmiştir.⁶ Kral/Emir/Sultan kendi iktidarını korumak, hanedanın geleceğine yönelik teamüllerin oluşmasını engellemek ve devletin/hanedanın bekasına ipotek koyabilecek risklerin oluşmasının önüne geçmek için zaman zaman hanedan içi güç paylaşımında değişime gitmişlerdir. Suudi Arabistan'da 1960'larda ve son dönemde hanedan içindeki güç dengelerinin yeniden tesis edilmesi bu tür bir çabanın tezahürüdür. Dolayısıyla Körfez ülkeleri açısından yine dahili ve harici tehditlerin ülkenin bekasını tehlikeye atması kabul edilemez olarak değerlendirilmektedir.

Körfez ülkelerinin rejim güvenlikleri açısından ön plana çıkan bir diğer husus ise otonomi mücadelesidir. Suudi Arabistan'ın diğer Körfez ülkelerini tahakkümü altına alma girişimlerine karşılık bu ülkeler kendi otonomi alanlarını genişletmek için çaba sarf etmişlerdir. Elbette her bir Körfez ülkesinin güç kapasitesi bağlamında otonomi mücadelesi verdiği altını çizmek gerekir. BAE ve Katar gibi dış politikada bağımsız hareket etmeye ve iddialı olmaya çalışan ülkeler, bölgelerinde hegemonik davranışlar sergileyen aktörlerin baskısından kurtulmaya çalışmaktadırlar. Arap İsyancıları sürecine değin Riyad yönetiminin baskılarını dengelemekte zorlanan bu iki aktör, siyasi koşulların fırsat sunduğu her dönemde otonomilerini artırmaya çalışmışlardır. Arap İsyancıları sürecinde ise Katar, Suudi Arabistan ve BAE'den farklı bir dış politika ajandası takip ederek stratejik otonomi alanını genişletmeye çalışmış ancak 2014 ve 2017 krizlerinde ağır bir baskı ile karşılaşmıştır. Katar'da tıpkı 1996'dakine benzer darbe girişimi ve hanedana doğrudan yönelen tehditleri ortaya çıkmış ancak bunlar başarıya ulaşamamıştır. Dolayısıyla Körfez içinde stratejik otonomi alanını genişletmeye çalışmak aynı zamanda rejim güvenliğini garanti altına almayı mümkün kılmaktadır.

3. Körfez Ülkelerinin Savunmalarına Yönelik Tehdit Değerlendirmeleri

Suudi Arabistan, BAE ve Katar'ın tehdit değerlendirmelerine bakıldığında Arap İsyancıları sürecine kadar büyük oranda bir uyuşmadan bahsedebiliriz. Ancak Arap İsyancıları ile birlikte tehdit değerlendirmelerinde bir ayrışma söz konusu olduğunu vurgulamak

⁶ Kristian Coates Ulrichsen, *Qatar and the Arab Spring* (New York: Oxford University Press, 2014), 29-31.

gerekmektedir.⁷ Körfez ülkelerinin konvansiyonel tehdit algısı bölgesel ölçekte revizyonist eğilimler taşıyan İsrail, İran ve Irak gibi aktörler etrafında gelişmiş ve bu aktörlerin muhtemel saldırıları üzerine savunma politikaları oluşturulmaya çalışılmıştır. Kuruluşundan itibaren yayılcı politikaları ile Körfez Arap ülkeleri açısından azami ihtiyatla yaklaşılan İsrail tehdidi, İslam Devrimi ile birlikte hem yayılcı hem de Körfez ülkelerinin rejim meşruiyetini de sorgulayan İran tehdidi, Kuveyt'e saldırarak doğrudan Körfez güvenliğini hedef alan Saddam yönetimindeki Irak tehdidi, Soğuk Savaş sonrası gelişen ve kısa sürede yaygınlık kazanan uluslararası terör tehdidi ve Arap İsyanları ile birlikte Körfez'in yüzleştiği en sert meydan okumalardan biri olan İslami Hareketler/Siyasal İslamcılık tehdidi günümüze kadar Körfez ülkelerinin karşı karşıya kaldığı güvenlik tehditleri olarak belirmektedir. Ancak burada dikkatle belirtmemiz gereken husus söz konusu tehditlerin her ülke için aynı tehlike düzeyine sahip olmaması hatta bazıları için ulusal güvenlik tehdidi bile olmamasıdır. Katar'ın İslamcı hareketleri tehdit görmeyen yaklaşımını örnek teşkil etmesi açısından burada belirtebiliriz. Bölgesel güç rekabetine dayalı konjonktürel gerilimler bu tehdit değerlendirmelerinin dışında bırakılmıştır. Zira bu tehditler Körfez ülkelerinin güvenlik stratejilerinde ve savunma politikalarında eksen kayması oluşturabilecek düzleme ulaşmadan nihayete ermiştir. Örneğin Suudi Arabistan ve BAE'nin 2011-2021 yılları arasında Türkiye ile bölgesel güç mücadelesi kapsamında yaşadıkları gerilim buna örnek olarak gösterilebilir.

Elbette burada Körfez ülkeleri açısından 1979'dan beri en ciddi tehdit İran'ın askeri kapasitesi olagelmıştır. İran'ın askeri personel sayısının fazla olması, füze teknolojilerinde kat ettiği mesafe, vekil aktörleri sahada kullanması, nükleer güç olma hırısı ve agresif/tehditkâr tavırları Körfez ülkeleri açısından son derece önemli bir tehdit kaynağı olarak görülmesini beraberinde getirmiştir. Körfez ülkeleri açısından Tahran yönetiminin tehdit olarak görülmesinde İran'ın askeri teknolojide nükleer lige yükselme hırısı ve bu hırının bölgesel güç dengesini değiştirme potansiyeline sahip olması etkili olmaktadır. İran nükleer programının başarıya ulaşması durumunda İran'ın bölgesel hegemon olma ihtimalinin artacağı endişesi neredeyse tüm Körfez ülkelerinin ortak kaygısı durumundadır. İran'ın nükleer güç olmayı başarması durumunda güvenlik ve savunma alanında Körfez ülkelerinin büyük

⁷ Matthew Hedges, "Small State Security Engagement In Post-Arab Spring Mena: The Case Of The United Arab Emirates", *Asian Affairs* 52, no. 2 (Mart 2021): 415.

bir açık yaşaması ihtimali yüksektir. Bu nedenle Körfez ülkeleri ABD'nin öncülüğünde P5+1 ile İran arasında imzalanan Nükleer Anlaşma karşısında oldukça endişeye kapılmışlardır. Başkan Obama döneminde imzalanan anlaşma BAE ve Suudi Arabistan gibi aktörlerin İsrail ile yakınlaşmasına neden olurken, İran'ın nükleer güce ulaşmasını engellemek için bu devletlerin birlikte hareket ettikleri görülmüştür.⁸ Nitekim Başkan Trump döneminde ABD nükleer anlaşmadan çekilirken İsrail, BAE ve Suudi Arabistan ile müşterek hareket ederek İran'ın bölgesel nüfuzunu sınırlandırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Katar ve Dubai Emirliği'nin İran ile yakınlaşma politikalarına da değinmek elzemdir.⁹ Özellikle Doha yönetimi Riyad'ı dengelemek adına yüksek riskine rağmen Tahran yönetimi ile yakınlaşmıştır. Keza Dubai Emirliği de ekonomik ilişkiler ve BAE içi güç dengesinde elini güçlendirmek açısından İran ile iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine önem vermektedir. Bölgesel koşulların nispeten gevşek olduğu dönemlerde yakınlaşma ve işbirlikleri emareleri daha görünür hale gelse de bölgesel güç rekabetinin devam edeceğini unutmamak gerekir. Suudi Arabistan ile İran arasında Çin arabuluculuğunda başlayan yumuşama dönemi de bundan bağımsız düşünülmemelidir.

İsrail ve Irak tehditleri ise Körfez ülkeleri için geçmişte olduğu kadar yakından hissedilecek düzeyde değildir. Saddam'ın devrilmesinin ardından Irak'ın başarısız devlet konumuna sürüklenmesi ve bölgesel aktörlerin rekabet alanına dönüşmesi nedeniyle içe kapanan Bağdat yönetiminin kendi içinde tükenmesi zaten dışarıda herhangi bir tehdit oluşturabilmesini imkânsız hale getirmektedir. Irak konvansiyonel anlamda her ne kadar bir tehdit olmaktan çıkmışsa da ülkedeki istikrarsızlıktan beslenen terör örgütlerinin Körfez ülkelerini tehdit ettiği gerçeği bulunmaktadır. Dolayısıyla başta DEAŞ olmak üzere Irak kaynaklı terör tehdidinde maruz kalmaları Körfez ülkelerinin ulusal istikrarlarını etkilemektedir. Kaldı ki İran'ın nüfuzu altında kalma potansiyeli bulunan bir Irak her zaman için Körfez güvenliği açısından risk oluşturmaktadır. İsrail tehdidi ise bugün artık bambaşka bir noktaya gelmiştir. BAE ve Bahreyn'in öncülüğünde başlayan normalleşme süreci karşılıklı diplomatik ilişkilerin kurulması, büyükelçiliklerin açılması ve stratejik bir yakınlaşma sürecinin

⁸ Robert Mason, *Saudi Arabia and the United Arab Emirates: Foreign policy and strategic alliances in an uncertain world* (Manchester: Manchester University Press, 2023), 81.

⁹ Cinzia Bianco, "The GCC Monarchies: Perceptions of the Iranian Threat amid Shifting Geopolitics", *The International Spectator* 55, no. 2 (Nisan 2020): 92-107.

başlamasını beraberinde getirmiştir. Katar bu yakınlaşma sürecini 1990'lı yıllardan itibaren başlatmış ancak BAE gibi stratejik işbirliğine gidecek düzeyde bir yakınlaşmaya varmamıştır. Bununla birlikte Körfez ülkeleri içerisinde İsrail ile yumuşak ilişkiler kurmaya başlayan ilk devletin Katar olduğunu akılda tutmak gerekir. İbrahim Anlaşmaları ile birlikte Arap İsyanları sürecindeki dayanışmayı ileri bir seviyeye çıkaran BAE ve İsrail bölgesel birçok konuda beraber hareket etmektedir.¹⁰ Suudi Arabistan ise özellikle Başkan Trump döneminde Ortadoğu'da İsrail ile benzer endişelere sahip olarak siyaseten ortak bir cephede yer almış olmasına rağmen henüz Tel Aviv yönetimi ile kamuoyuna açık olarak işbirliği fotoğrafı vermekten kaçınmaktadır. İbrahim Anlaşmaları içerisinde yer almayan Riyad yönetimi, İsrail ile ilişkilerini İslam coğrafyasından gelebilecek tepkiler üzerinden okumaya devam etmektedir. Öte yandan İsrail ile Arap Körfez ülkeleri arasında yumuşak bir dönem yaşanması söz konusu olsa da İsrail halen bu ülkeler için bir güvenlik tehdididir. Fakat İsrail'i diğer güvenlik tehdidinden ayıran bir nüans vardır. Körfez ülkeleri İsrail tehdidine yönelik bir savunma planlamasından ziyade İsrail ile herhangi bir şekilde karşı karşıya gelmeyecek bir güvenlik stratejisi takip etmektedirler.

Son olarak Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik tehdidi bağlamında İslami Hareketler/Siyasal İslamcılık ile ilgili endişelerinin bulunduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Burada asıl kastedilen ise Müslüman Kardeşler (İhvan) hareketidir. Nasır döneminde birçok İhvan mensubu Körfez bölgesine yerleşmiş ve burada neredeyse tüm ülkelerde yüksek düzey bürokrat olarak veya yaşadıkları ülkenin elitleri içerisinde kendilerine yer bulmuşlardır. Zamanla yerel toplumdaki İhvan mensubu kişiler yetişmiş ve başta BAE olmak üzere kendi ülkelerinde alternatif bir devlet yapılanması endişesinden dolayı İhvan'a yönelik sınırlandırmalar getirilmeye başlanmıştır.¹¹ Katar ise tam tersine İhvan ile her zaman iyi ilişkiler içerisinde olmuş, ülkede geniş imkanlar sunarak ve bölgede İhvan'a destek olarak hareketin bölgesel ilişki ağından faydalanmaya çalışmıştır. Bu minvalde hem Katar hem de İhvan için kazan-kazan durumu ortaya çıkmış ve bu siyasi pozisyonu iki taraf da uzun yıllar boyunca sürdürmüşlerdir. Arap İsyanları süreci başladığında ise Suudi Arabistan ve BAE devrim

¹⁰ Betül Dogan-Akkas, "A Securitization Approach to Qatar's Foreign Policy Making", *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 15, no. 4 (Ekim 2021): 12.

¹¹ Khalifa Al-Suwaidi, *The UAE After the Arab Spring: Strategy for Survival* (London ; New York, NY: I.B. TAURIS, 2023), 33-59.

dalgasının katalizörü olarak İhvan'ı görmüş ve İhvan'ın önderliğindeki devrim dalgasının ulusal güvenliklerini ve bölgesel statükoyu tehdit etmesinden dolayı hareketi terör örgütü olarak görmüşlerdir.¹² Buna mukabil Katar, Arap İsyancıları sürecinde devrimin yaşandığı her ülkede muhaliflere destek olmuş ve İhvan ile kurduğu stratejik yatırımın karşılığını almak istemiştir. Bu karşıt pozisyonlar Katar ile Suudi Arabistan ve BAE'yi karşı karşıya getirmiştir. 2014'te Katar'dan büyükelçilerin çekilmesi (2017'de yaşanan krizde yine benzer gerilim yaşanmıştır) ile sonuçlanan bu gerilim, Riyad ve Abu Dabi yönetimlerinin İslami Hareketler noktasında ne denli hassasiyet içerisinde olduklarını göstermiştir. Nitekim bu hareketler otoriter yönetimlerin meşruiyetlerini sorgulamakta ve ideolojik düzlemde toplumsal bir dinamizm oluşturabilme kapasitesine sahip olmuşlardır. Mısır darbesinin (2013) ardından Arap İsyancılarının ivmesini kaybetmesi ve İhvan'ın bölgedeki etkisini yitirmesi Katar'ı daha ılımlı bir noktaya sürüklemiş ve Körfez içerisindeki kriz sonlandırılabilmiştir.

4. Körfez Ülkelerinin Ulusal Güvenlik Stratejileri

Başarılı bir güvenlik stratejisi, devletlerin siyasi hedefleri ile araçlarını güçlü bir yöntemle kurgulayabilmekten geçmektedir. Devletler, güvenlik stratejisi ile karşı karşıya kaldıkları tehditlere nasıl cevap vereceklerini ortaya koyarlar. Kimi zaman güvenlik alanında oluşturulan ittifaklar sayesinde kolektif bir yapının içinde yer almak devletler için daha elverişli sonuçlar doğururken kimi zaman ise aktörlerin kendi savunmacı/saldırgan yöntemleri doğrultusunda münferit olarak hareket etmesi söz konusudur Körfez bölgesinin jeopolitik ve stratejik açıdan önemi aynı zamanda güvenlik risklerini artıran unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Körfez ülkelerinin güvenlik stratejilerine odaklanabilmek için öncelikle bu ülkelerin güvenliklerine yönelik meydan okumalara ve bu meydan okumalara yönelik üretilen cevaplara bakmamız gerekir ki yukarıdaki başlık altında bu tehditler tek tek belirtilmiştir. Elbette Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik stratejilerine ilişkin resmi metinlere sahip olmamaları (mevcut olsa bile kamuoyu ile paylaşmamaları) nedeniyle bütünlükçü bir analiz yapmak zorlaşmaktadır. Ancak Körfez ülkelerinin güvenlik alanındaki davranışlarına bakılarak ve bu alanın içinde yer alan tüm parametreler göz önünde tutularak bazı genellemelerin yapılabilmesi mümkündür. Burada her bir Körfez ülkesi için ayrı ayrı değerlendirme

¹² Al-Suwaidi, 99.

yapmak yerine eğilimler ve tutumlar üzerinden genellemeler yapılacağını belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla, Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik ve savunmalarına yönelik tehditler bağlamında güvenlik stratejilerini nasıl kurguladıkları daha anlaşılır olacaktır. Bu aynı zamanda savunma politikalarının nasıl şekillendiğini de açıklayacaktır.

Körfez ülkelerinin siyasi hedefleri rejim güvenliğidir. Hedeflerini gerçekleştirmek için savunmacı davranışlar sergilemektedirler. Bu nedenle Körfez ülkelerinin ulusal güvenliklerinde *dengeleme stratejisi*¹³ ön plana çıkmaktadır. Bilindiği üzere dengeleme stratejisinin farklı versiyonları olmakla birlikte iç ve dış dengeleme stratejisinin devletlerin davranışlarında daha sık rastlandığını söylemek mümkündür. Dış dengelemede devletler güvenliklerine yönelik tehditleri ittifaklar kurarak bertaraf etmeye çalışır. İç dengelemenin odak noktası ise güvenlik tehditlerine materyal kapasiteyi artırmak suretiyle cevap üretmektir.¹⁴ Dolayısıyla birincisinde devletlerin büyük güçlerden oluşan müttefik arama çabası, ikincisinde ise silahlanmanın gündeme geldiği durumlar söz konusudur. Körfez ülkelerinin de benzer şekilde ulusal güvenlik stratejilerinin ana eksenini dengeleme oluştururken, bu ülkeler kimi zaman ittifakların kimi zaman silahlanmanın hangisi daha elverişli ise ona göre hareket etmeye özen göstermişlerdir.

Suudi Arabistan, BAE ve Katar'ın¹⁵ dış dengeleme stratejisinde ABD ile kurulan stratejik işbirliği merkezi role sahiptir. ABD'nin süper güç olarak Körfez güvenliğine yönelik taahhütleri ve Körfez'deki askeri varlığı her bir Körfez ülkesinin güvenlik stratejisinin ana eksenini oluşturmaktadır. Özellikle Irak ve İran tehditleriyle mücadelede ABD'nin sağlamış olduğu askeri güvenlik tedbirleri Körfez ülkeleri açısından son derece hayati sonuçlar üretmiştir. Gerek Soğuk Savaş dönemi şartları gerekse I. Körfez Savaşı ile birlikte ABD askeri varlığının Körfez'de kalıcı olarak yer alması Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik endişelerini dindirebilmiştir. Bu süreç 2010 yılına kadar devam etmiş ancak Başkan Obama döneminde değişim emareleri

¹³ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Series in Political Science (Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co., 1979).

¹⁴ Waltz, 118.

¹⁵ Brahim Saidy, "Qatari-US military relations: context, evolution and prospects", *Contemporary Arab Affairs* 10, no. 2 (03 Nisan 2017): 286-99.

ortaya çıkmıştır.¹⁶ Başkan Obama'nın ABD'nin uluslararası sorumluluklardan geri durmaya çalışan politikası ve Arap İsyanlarının başlamasıyla birlikte Körfez ülkeleri yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır.¹⁷ Konvansiyonel tehditlerin dışında devlet dışı aktörler ve terör örgütlerine karşı güvenliklerini güçlü tutmaya çalışan Körfez ülkeleri, bir taraftan ABD'nin askeri olarak geri çekilmesi üzerine kurulu olan yeni Ortadoğu politikasından, diğer taraftan İran ile P5+1 ülkeleri arasında imzalanan nükleer anlaşmadan dolayı ulusal güvenliklerinin hiç olmadığı düzeyde tehdit altında olduklarını düşünmüşlerdir.¹⁸

Arap İsyanları sürecinde ABD gibi bir müttefikin kendilerini yalnız bırakmasından irkilen BAE ve Suudi Arabistan'ın bölgesel gerilim alanlarında yeni ittifaklar ve güvenlik ile savunma işbirlikleri kurmaya çalıştıklarını belirtmek gerekmektedir. BAE ve Suudi Arabistan, Mısır ve İsrail ile güvenlik ve savunma alanında stratejik işbirliğine yönelmişlerdir. Katar ise Türkiye ile stratejik işbirliğine doğru yol alırken İran ile de yakın olmaya özen göstermiştir. Katar'ın özellikle bu iki bölgesel güç ile güvenlik ve savunma alanında kurduğu stratejik yakınlık son derece önem arz etmektedir ki 2017 ablukasında Doha yönetimi bu stratejik yaklaşımın faydalarını müşahede etmiştir. Öte yandan BAE ve İsrail arasında Ortadoğu'daki çatışma bölgelerine yönelik müşterek bir tutum sergilendiğinin altının çizilmesi gerekmektedir. Bu sayede ABD'nin *yeniden mevzilenme* politikasına yöneldiği bir süreçte BAE'nin güvenlik politikasını İsrail ile uyumlu hale getirdiği bir süreç ortaya çıkmıştır. Arap İsyanları sürecinde ABD'ye yönelik güven bunalımı farklı süreçlerde her üç aktörün münferit olarak sorun yaşamasını beraberinde getirmiştir. Suudi Arabistan özellikle nükleer anlaşma sürecinde ABD ile gerginleşirken, Katar 2017 krizinde Washington yönetiminin tutumundan hayal kırıklığına uğramıştır. BAE ise F-35 başta olmak üzere stratejik askeri teknolojilerin tedarik edilmesine izin verilmemesi başta olmak üzere diğer küresel aktörlerle yakınlaşmasından dolayı ABD ile sorunlar

¹⁶ Fawaz A. Gerges, "The Obama approach to the Middle East: the end of America's moment?", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 89, no. 2 (2013): 299-323.

¹⁷ Michael McCall, "US-Gulf Cooperation Council Relations in the age of the Obama Doctrine", içinde *US Foreign Policy in the Middle East: From American Missionaries to the Islamic State* (New York: Routledge, 2018), 155-71.

¹⁸ Eman Ragab, "Beyond Money and Diplomacy: Regional Policies of Saudi Arabia and UAE after the Arab Spring", *The International Spectator* 52, no. 2 (Nisan 2017): 37-53.

yaşamıştır.¹⁹ Körfez ülkeleri ABD dışında konjonktürel olarak küresel ve bölgesel aktörlerle zaman zaman yakınlaşıp güvenlik ortaklığı kurarak savunma ve güvenlik risklerini minimize etmeye çalışmaktadırlar. Örneğin Çin burada daha fazla ön plana çıkan bir aktör konumundadır. Son dönemde Çin ile başta Suudi Arabistan ve BAE olmak üzere her alanda (enerji²⁰, ekonomi²¹, savunma/dış politika²² v.d.) yakın angajmana girildiği görülmektedir. Özellikle BAE'nin Cebel Ali liman projesine yönelik ve diğer savunma alanlarındaki Çin yatırımları oldukça dikkat çekicidir.²³

Uluslararası sistemik şartların elverişli olduğu dönemlerde ise iç dengeleme mümkün olabilmektedir. Bu yüzden Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik stratejisinin bir diğer önemli ayağını ise silahlanma oluşturmaktadır. Ortadoğu'daki güvenlik risklerinin artışa geçtiği dönemlerde silahlanmayı daha da artıran Körfez ülkeleri, özellikle Arap İsyancıları başladıktan sonra silahlanma konusunda zirveyi görmüşlerdir. Körfez ülkelerinin güç kapasiteleri göz önüne alındığında, bu ülkeler Arap İsyancıları öncesinde daha ziyade caydırıcılığı korumak için silahlanmaya ağırlık verirken, Arap İsyancılarında ise bizzat vekil aktörlerini desteklemek ve güç mücadelesini kazanmak için silahlanmaya çalışmışlardır. ABD'nin askeri olarak verdiği güçlü destek sayesinde konvansiyonel tehditler karşısında güvenliğini garanti altına alan Körfez ülkeleri, bölgesel meydan okumaların yükselişe geçtiği süreçlerde ilaveten silahlanma yolunu tercih etmişlerdir. Arap İsyancıları tam da böylesi bir süreçtir. Çünkü bu süreçte yüksek hacimli silahlanma Körfez ülkeleri için zaruret halini almıştır. Zira Arap İsyancılarında Katar, BAE ve Suudi Arabistan, her ne kadar saldırgan yöntemler tercih etseler de hedefleri savunmacı bir yaklaşım arz etmektedir. Dolayısıyla Suriye, Yemen ve

¹⁹ Dina Esfandiary, *New Order in the Gulf: The Rise of the UAE* (London ; New York, NY: I.B. TAURIS, 2022), 118.

²⁰ Necmettin Acar, "İran-Suudi Arabistan Rekabeti Karşısında Çin Dış Politikası", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 9, no. 1 (2022): 187-216.

²¹ "China, GCC to deepen cooperation in trade and investment, digital Economy", *Global Times*, 22 Ekim 2023. <https://www.globaltimes.cn/page/202310/1300334.shtml>

²² Mohammad Eslami and Maria Papageorgiou, 'China's Increasing Role in the Middle East: Implications for Regional and International Dynamics', *Georgetown Journal of International Affairs*, 2 Haziran 2023. <https://gjia.georgetown.edu/2023/06/02/chinas-increasing-role-in-the-middle-east-implications-for-regional-and-international-dynamics/>

²³ Mehmet Rakipoğlu, "BAE-Çin ilişkileri derinleşiyor", *Anadolu Ajansı*, 31 Temmuz 2019.

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bae-cin-iliskileri-derinlesiyor/1546033>

Libya gibi çökmüş devletlerde askeri olarak yer alan bu üç aktör, aynı zamanda savunmalarını sınırlarının ötesinde kurarak kendilerine yönelik muhtemel tehditlerden uzak durmaya çalışmışlardır. Daha önce hiç olmadığı kadar saldırgan davranışlar sergileyen bu üç Körfez ülkesi finansal ve ekonomik kapasitelerini askeri alana tahvil ederek gerek kendi savunmalarına gerekse vekil aktörlerine tedarik ettikleri silahlar ile Libya, Suriye, Yemen ve Afrika Boynuzu'nda agresif bir güvenlik politikası yürütmüşlerdir.²⁴ Bu süreçte vekil aktörlerin desteklenmesinin yanı sıra, paralı askerlerin kullanılması, yeni nesil askeri teknolojilerin tedarik edilmesi ve sınır ötesi operasyonların yapılması gibi güvenlik politikalarının sergilendiğini görmek mümkündür.

ABD'nin askeri olarak desteğini azaltmaya başlamasıyla birlikte savunma ihtiyaçları fazlaşan Körfez ülkeleri, farklı tedarikçilere yönelmeyi de ihmal etmemişlerdir. Elbette bu üç Körfez ülkesinin etkili olduğu çatışma alanlarında kullanılmak üzere lazım olan silah sistemlerinin tedarik edilmesi gerekmektedir. Libya, Suriye ve Yemen başta olmak üzere iç savaşın doğrudan veya dolaylı tarafları arasında yer alan Katar, Suudi Arabistan ve BAE birçok farklı aktörden silah temin etmişlerdir. Örneğin BAE, AT-802 sınır devriye uçaklarının yanı sıra Çin yapımı silahlı insansız hava araçları (Wing Loong II), ABD ve Fransa yapımı helikopter ve füzeler gibi çatışma bölgelerinde stratejik fark oluşturabilecek silah sistemlerini güdümündeki vekil aktörlere aktarmıştır.²⁵ Arap İsyanları ile birlikte savunma stratejilerini saldırgan yöntemler üzerine kuran Katar, BAE ve Suudi Arabistan gerek Körfez bölgesinde gerekse Ortadoğu coğrafyasında askeri teknoloji olarak ulusal savunmalarında teknolojik üstünlük sağlayabilecek araçları satın almaya çalışmışlardır. Katar'ın Türkiye'den İHA ve SİHA sistemlerini satın alması ve ABD'den yeni nesil F-35 savaş uçakları satın almak için talepte bulunması burada örnek olarak gösterilebilir.

5. Körfez Ülkelerinin Savunma Politikaları

Körfez ülkelerinin siyasi hedeflerinin rejim güvenliği olduğunun ve bu hedef doğrultusunda Soğuk Savaş'tan günümüze ulusal güvenlik

²⁴ Kenneth M Pollack, "Sizing Up Little Sparta: Understanding UAE Military Effectiveness", *American Enterprise Institute*, 2020.

²⁵ Alı Bakir, "The UAE's Disruptive Policy in Libya", *Insight Turkey* 22, no. 4 (Güz 2020): 157-77. ; "UAE Arming Yemen Militias with Western Weapons - Amnesty", *BBC News*, 06 Şubat 2019, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47143068>.

stratejilerindeki ana eksenin *dengeleme stratejisi* olduğunun altı çizilmiştir. Bu bölümde Körfez ülkelerinin ulusal güvenlik stratejileri doğrultusunda nasıl bir savunma politikasına sahip olduğuna odaklanılacaktır. Savunma politikalarının hedef, yöntem ve araçları üzerinde durulacak ve genel olarak savunma alanındaki kapasitelerine bakılacaktır. 2022 yılında yüksek savunma harcamaları ile dikkat çeken Körfez ülkelerinin (Suudi Arabistan 75 milyar dolar, BAE 22,5 milyar dolar ve Katar 15,4 milyar dolar)²⁶ neden bu kadar yüksek düzeyli harcamalarda buldukları merak edilmektedir. Körfez ülkelerinin savunma politikalarının genel karakteristiğini üç sacayağı ile çerçevlendirebiliriz. Bunlar: İran'ı caydırmak üzere oluşturulan hava savunma sistemleri, yabancı askeri üsler ve gelişmiş askeri teknolojidir.

İlk olarak, Körfez ülkeleri dengeleme stratejisine uygun olarak ittifaklarını uluslararası ve bölgesel güç dengesi ve tehdit değerlendirmeleri çerçevesinde oluşturmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere bu büyük oranda küresel süper güç ABD ile stratejik işbirliği kurarak yapılmaktadır. Bunun savunma politikalarındaki yansıması ve en önemli parametresi ise yabancı askeri üslerin kendi topraklarında konuşlandırılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette burada ABD Merkez Kuvvetler Komutanlığının (CENTCOM) ileri merkezinin Körfez bölgesinde (Katar'da) konuşlandırılması önem arz etmektedir. Belirli dönemler haricinde neredeyse tüm Körfez ülkelerinde yabancı askeri üsler bulunmakta veya yabancı askeri personel ülkeye ait üslerde konuşlanmakta ve böylece Körfez ülkelerinin savunmasına katkı sunmaktadır. Bununla birlikte Körfez ülkelerinin her birinin bir veya birden fazla yabancı aktörün topraklarında askeri olarak konuşlanmasına ve üs kurmasına izin verdiği görülmektedir. ABD'nin tüm Körfez ülkelerinde bir veya birden fazla askeri üssü bulunduğunun altını çizmek gerekir.²⁷ Her ne kadar 11 Eylül sonrası Suudi Arabistan'daki ABD üssü Katar'a taşınmış olsa da ABD askeri varlığı Suudi topraklarında bulunmaya devam etmiştir.²⁸ Halihazırda Suudi

²⁶ Nan Tian ve Diğerleri, "Trends in World Military Expenditure, 2022" (SIPRI, Nisan 2023), ; "UAE Defense Market, Budget Assessment, Drivers, Market Trends 2022", erişim 23 Ağustos 2023, <https://www.globaldata.com/data-insights/aerospace-and-defence/uae-defense-market-budget-assessment-drivers-market-trends-2022/>

²⁷ "Fact Sheet – US Military Bases and Facilities in the Middle East", American Security Project, erişim 23 Ağustos 2023, <https://www.americansecurityproject.org/fact-sheet-us-military-bases-and-facilities-in-the-middle-east/>.

²⁸ Masaki Mizobuchi, "Strategic asset or political burden? U.S. military bases and base politics in Saudi Arabia", içinde *Exploring base politics: how host countries*

Arabistan (ABD ve Pakistan²⁹), BAE (ABD, Fransa, İngiltere ve Avustralya) ve Katar (ABD, İngiltere ve Türkiye) yabancı askeri üslere ev sahipliği yapmakta veya yabancı askeri personele kendi üslerini tahsis etmektedirler.

Elbette Körfez ülkeleri, yabancı askeri üsleri kolektif bir savunma paktından ziyade ikili savunma anlaşmaları ile hayata geçirmiştir. Kolektif bir savunma paktı Körfez ülkelerinin güvenliği açısından zaman zaman gündeme gelmektedir. 2004'te İstanbul'da gerçekleştirilen NATO zirvesinde 'İstanbul İnisiyatifi Girişimi' çerçevesinde Körfez ülkelerinin NATO ile yakın işbirliği içerisinde olması hedeflenmiş ve bazı Körfez ülkeleri bu inisiyatifin içerisinde yer almıştır.³⁰ Benzer şekilde Arap İsyanları sonrasında Suudi Arabistan ve Mısır öncülüğünde oluşturulmaya çalışılan 'İslam Ordusu İnisiyatifi'³¹ ile Başkan Trump döneminde 'Arap NATO'sunun³² kurulmaya çalışılması da bu amaca matuftur. Bu tür girişimlerde elbette devletlerin farklı tehdit önceliklerine sahip olması kolektif savunma örgütlenmesi etrafında bir araya gelmesini imkânsız hale getirmektedir. Bununla birlikte burada kapasite sorununun da altının çizilmesi gerekmektedir. NATO'da ABD'nin üstlendiği liderliğin benzerini Suudi Arabistan veya Mısır'ın Arap coğrafyasında üstlenebilecek kapasiteye sahip olmaması önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Körfez ülkelerinin kolektif savunma örgütlenmesine ihtiyaç duymalarına rağmen kapasite eksikliği nedeniyle güçlü bir savunma örgütü kurmaları mümkün olmamıştır. Özetle verimli ve etkin bir savunma paktı ve örgütlenmesinin Körfez ülkeleri için son derece gerekli olduğu da aşikardır. Bu sebeple özellikle Ortadoğu'daki gerilim süreçlerinde ivme yaşandığında bu gereklilik üzerine birçok defa kolektif savunmanın oluşturulması için girişimler olmuştur.

shape the network of U.S. overseas bases, ed. Shinji Kawana ve Minori Takahashi (London ; New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 2021), ss.111-132.

²⁹ Detaylı bilgi için bkz; Umer Karim, "Pakistan and Saudi Ties: An Overview of Political, Strategic, Economic and Defence Linkages", içinde *Regional Security in South Asia and the Gulf* (London: Routledge/Taylor & Francis Group, 2023), 152-79.

³⁰ Emile Hokayem ve David B Roberts, "Friends with Benefits: Gulf States and the Perpetual Quest for Alliances", *Century Foundation*, Ocak 2018, 11.

³¹ "Saudis announce Islamic anti-terrorism coalition - BBC News", 15 Aralık 2015, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35099318>.

³² "Suudi Arabistan'dan 'Arap NATO'su' adımları", 10 Nisan 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistandan-arap-natosu-adimlari/1447371>.

İkinci olarak Körfez ülkelerinin güvenlik stratejilerindeki iç dengelemenin yani silahlanmanın savunma politikalarına yansması kara, hava, deniz ve müstakil olarak hava savunma olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki yüzleştikleri güvenlik tehditleri ve güç kapasiteleri bağlamında savunmacı bir yöntem izlemek durumunda kalan Körfez ülkeleri, belirledikleri yöntemlere uygun olarak savunmacı silah sistemlerini tercih etmişlerdir. Örneğin hava savunmasını savaş uçakları üzerine kurgulayan Türkiye'nin aksine Körfez ülkeleri tercihlerini hava savunma füzeleri üzerine inşa etmiştir. Bunun için hava, kara ve deniz gibi konvansiyonel savunma alanlarına ve bununla birlikte terörle mücadele, siber, yapay zekâ, vekalet ve asimetrik savaşlar gibi konvansiyonel olmayan yeni nesil savunma konularına göz atmak gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Körfez ülkelerinin savunma kurgusunda öncelik sıralaması yapıldığında sırasıyla hava savunma, hava gücü, kara ve deniz olduğu belirtilebilir. Yeni askeri teknolojilerin ise savunma kurgusunda henüz etkili olduğunu söylemek mümkün değildir. Körfez ülkelerinin savunma politikalarındaki öncelikli tehdit değerlendirmesini İran kaynaklı balistik ve seyir füzelerinin oluşturması nedeniyle neredeyse tüm Körfez ülkeleri hava savunma sistemlerine özel önem vermektedir. İran'ın balistik füze sistemleri Körfez ülkelerinin savunma stratejilerindeki öncelikli tehdit olması hava savunma sistemlerine yönelik ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. İran'ın kısa/orta ve uzun menzilli seyir ve balistik gelişmiş füze envanterine (Ra'ad, soumar, shahab, qiam vd.)³³ sahip olması nedeniyle (son dönemde süpersonik³⁴ ile hipersonik³⁵ füzeler geliştirdiğine dair haberlerin artması dikkate değerdir) İran, Körfez ülkelerinin savunmasına yönelik en ciddi tehditlerden bir tanesidir. İran'ın füze teknolojisindeki kapasitesi karşısında Körfez ülkelerinin hava savunma sistemlerine yatırım yaptıkları görülmektedir. İran kaynaklı füze tehdidi yalnız İran topraklarından değil Tahran yönetiminin vekil güçleri tarafından da kullanılmaktadır.

³³ “Missile Defense Project, ‘Missiles of Iran,’ Missile Threat,” Center for Strategic and International Studies, 10 Ağustos 2021, <https://missilethreat.csis.org/country/iran/>.

³⁴ Maziar Motamedi, “Iran Says It Has Technology to Build Supersonic Missiles amid US Tensions”, Al Jazeera, 24 Ağustos 2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/8/9/iran-says-it-has-technology-to-build-supersonic-missiles-amid-us-tensions>.

³⁵ Maziar Motamedi, “Iran Has a Hypersonic Missile. What Does That Mean?”, Al Jazeera, 24 Ağustos 2023, <https://www.aljazeera.com/features/2023/6/7/iran-has-a-hypersonic-missile-what-does-that-mean>.

Körfez ülkeleri bu ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla dışardan hazır alım yoluyla hava savunma kapasitelerini oluşturmuşlardır. Bununla birlikte ABD'nin Körfez ülkelerinde konuşlandığı füze savunma sistemleri de İran tehdidi karşısında önemli bir savunma mekanizması meydana getirmiştir. Yerli kaynakların olmaması nedeniyle hava savunma sistemlerinin tamamını dışardan hazır alım yoluyla temin etmeye çalışan Körfez ülkeleri, ABD'den aldıkları Patriot hava savunma sistemleri (PAC-2 ve PAC-3) ile sadece BAE'nin envanterinde bulunan THAAD hava savunma sistemlerini (Suudi Arabistan ve Katar ABD ile satın alma anlaşması yapmış ancak envanterlerine henüz girmemiştir) kullanmaktadırlar.³⁶ Bununla birlikte ABD'nin Kuveyt, Bahreyn, BAE ve Katar'a PAC-3 ve Aegis sistemlerini konuşlandığını vurgulamak gerekir.³⁷ Füze sistemleri başta olmak üzere İran tehdidi, Riyad yönetiminin mevcut hava kuvvetlerinden ayrı olarak 'hava savunma kuvvetleri' ihdas etmesine neden olmuştur. Öte yandan Riyad yönetiminin İran'ın bu alandaki tehditlerini bertaraf etmek için Çin'den destek alarak balistik füze üretimine yöneldiği ortaya çıkmıştır.³⁸

Körfez ülkeleri için savunma politikalarının en öncelikli parametresi sınırlı personel kapasitesine uygun bir savunma kurgusu oluşturmak olduğu söylenebilir. Savunma planlamasında sınırlı personelle en fazla faydanın sağlanacağı alan ise hava kuvvetleridir. Bu sebeple Körfez ülkelerinin güçlü hava kuvvetlerine yönelmeleri tesadüf değildir. Şüphesiz bunda İsrail'in 1967 yılında Arap ülkeleri karşısında hava kuvvetlerini çok etkin bir şekilde kullanarak üstünlük kurmasının payı büyüktür. Tıpkı İsrail gibi sınırlı insan kaynağına sahip olan Körfez ülkeleri üstün hava kuvvetlerine sahip olarak savunma kapasitelerini güçlendirmek istemektedirler. Hava kuvvetlerinin caydırıcılık açısından konvansiyonel tehditler karşısında en fazla fark oluşturan özelliğe sahip olması son derece önemlidir. Suudi Arabistan, BAE ve Katar başta ABD olmak üzere farklı tedarikçilerden savaş uçağı satın almış ve filolarını güçlendirmiştir. Özellikle BAE'nin hava filosu konusunda oldukça iddialı olmaya çalışması ve ABD'den F-35 alımı

³⁶Doug Richardson, "Ground-Based Air Defence in the Gulf Region", 08 Mart 2023, <https://euro-sd.com/2023/03/articles/29971/ground-based-air-defence-in-the-gulf-region/>.

³⁷ Anthony H Cordesman, "The Gulf and the Challenge of Missile Defense: Net Assessment Indicator", CSIS, 2019, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/200227_Gulf_Missiles.pdf.

³⁸ Zachary Cohen, "US intel and satellite images show Saudi Arabia is now building its own ballistic missiles with help of China", *CNN*, 23 Aralık 2021. <https://edition.cnn.com/2021/12/23/politics/saudi-ballistic-missiles-china/index.html>

için yoğun çaba sarf etmesi dikkat çekmektedir. BAE, İsrail'den sonra Ortadoğu'da F-35'lere sahip olan ikinci ülke olmak istemiş ve bu çerçevede Başkan Trump döneminde anlaşma imzalanmıştır fakat kongreden onay çıkmaması üzerine ikili ilişkilerin gerilmesi durumu söz konusu olmuştur.³⁹ Keza Katar'ın Rafale, Typhoon ve F-15 (toplamda 96 adet olmakla birlikte yeni alım opsiyonları da bulunmaktadır) savaş uçaklarını alması da Körfez'deki hava gücü dengesinde göze çarpan gelişmeler olarak kayda geçmektedir.⁴⁰

Körfez ülkelerinin savunma önceliğinde deniz kuvvetlerinin önemli bir konuma sahip olması gerekirken yakın zamana kadar bu önem yeterince verilmemiştir. Örneğin altı Körfez ülkesinin toplam deniz filosu platform açısından İran donanmasını yakalayamamaktadır.⁴¹ Elbette bunda ABD'nin 5. Filosunun Bahreyn'de konuşlu olmasının payı vardır. Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Aden Körfezi ve Kızıldeniz gibi stratejik deniz coğrafyasının tam içerisinde yer alan Körfez ülkeleri, son zamanlarda deniz kuvvetlerine yönelik kapasitelerini genişletmeye çalışmaktadırlar. ABD'nin askeri üsleri ve Bahreyn'de konuşlu bulunan ABD 5. Filosunun sağladığı güvenlik sayesinde Körfez ülkelerinin deniz kuvvetlerini sembolik düzeyde tasarladıklarını ve sahil savunmaya odaklandıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak Arap İsyanları ve ABD'nin bölgeden askeri olarak geri çekilme politikasının ardından Körfez ülkelerinin stratejik savunma alanlarına yatırımlarını artırdığı görülmektedir. Başta Suudi Arabistan olmak üzere bu yatırımların (Project Tuwaiq)⁴² en fazla yansıdığı alanların başında ise askeri kapasitenin oldukça sınırlı olduğu

³⁹ Mohammed Baharoon, "UAE-U.S. Relations: What Went Wrong?", *Arab Gulf States Institute in Washington* (blog), 22 Nisan 2022, <https://agsiw.org/uae-u-s-relations-what-went-wrong/>.

⁴⁰ Zachary Keck, "Why Is Qatar Building a Massive Air Force?", *The National Interest*, 29 Eylül 2017, <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-qatar-building-massive-air-force-22541>.; Alex Gatopoulos, "How the Gulf crisis spurred Qatar to expand its military", *Al Jazeera*, 5 Ocak 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/5/the-dramatic-expansion-of-qatars-military>.

⁴¹ Ashraf Mohammed Keshk, *Maritime Security of the Arab Gulf States: Analysis of Current Threats, Confrontation Mechanisms, and Future Challenges* (Singapore: Springer Nature Singapore, 2022), 125.

⁴² "Royal Saudi Navy Marks Milestone in 'Project Tuwaiq' with Keel-Laying Ceremony for 'HMS King Abdullah'", *WDS*, 20 Ağustos 2023, <https://www.worlddefenseshow.com/media/news/article-list/royal-saudi-navy-marks-milestone-in-project-tuwaiq-with-keel-laying-ceremony-for-hms-king-abdullah/>.

deniz kuvvetleri gelmektedir.⁴³ 2010-2020 yılları arasında sınır ötesi askeri faaliyetlerde bulunan Suudi Arabistan, BAE ve Katar'ın satın aldıkları fırkateyn ve korvetlerle deniz kuvvetlerindeki kapasite artışları dikkat çekmektedir.⁴⁴ Yine de İran deniz kuvvetleri karşısında Körfez ülkelerinin temel savunma amaçları ABD ve İngiltere gibi ülkelerin deniz üslerine sahip olmaları üzerinden kurgulanmaktadır.

Kara kuvvetleri ise genellikle Ortadoğu'da sıkça görülen darbe gerçekliğine göre kurgulanmıştır.⁴⁵ Bu açıdan hemen her Körfez ülkesinde Kral/Emir/Sultan'a sadık muhafız kuvvetlerin oluşturulduğu görülmektedir. Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi Körfez ülkelerinin kara kuvvetlerindeki zafiyetlerini ortaya çıkarmıştır. Ancak yukarıda da değinildiği üzere askeri personel yetersizliği kara kuvvetlerinin stratejik savunma kabiliyeti kazanmasının önüne geçmektedir. Sınır içerisinde mezhebi, etnik ve siyasi nedenlerden kaynaklanan güvenlik tehditleri ve bununla birlikte terör örgütlerinin Körfez ülkelerinde gerçekleştirdikleri saldırılar (özellikle ABD üslerinin hedef alınması) Körfez ülkelerinde ordunun aynı zamanda iç güvenlik unsuru olarak tasarlanmasını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla İran'ın kara askeri gücü ile mukayese edilemeyecek düzeyde yetersiz askeri kapasitesi bulunan Körfez ülkelerinin, çökmüş Irak ve Yemen gibi devletlerden kaynaklanan istikrarsızlıklar karşısında savunma stratejisini tasarlarken kara kuvvetlerini geri planda tuttuğunu belirtmek gerekmektedir. Bu sebeple Körfez ülkelerinin gerek ulusal savunma gerekse sınır ötesi operasyonlarda yabancı askerleri kullanması gibi bir zaruret ortaya çıkmaktadır. Pakistan, Vietnam, Kolombiya, Sudan ve diğer birçok ülkeden gerek resmi düzeyde ikili anlaşmalar çerçevesinde askeri personelin, gerekse vekil güç oluşturma adına birçok ülkeden paralı askerlerin kullanılması söz konusudur.

Yeni nesil askeri teknolojilerin Körfez ülkelerinin savunma kurgusundaki yerine bakıldığında ise bu kabiliyetlerin etkin bir şekilde

⁴³ Agnes Helou, "Saudi Naval Modernization Pushes Ahead, with Eye Always on Iran", *Breaking Defense*, 09 Eylül 2022, <https://breakingdefense.sites.breakingmedia.com/2022/09/saudi-naval-modernization-pushes-ahead-with-eye-always-on-iran/>.

⁴⁴ Kevin Thievon, "The Naval Modernisation of the Gulf States", IISS, 21 Ağustos 2023, <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis//2022/11/the-naval-modernisation-of-the-gulf-states>.

⁴⁵ David B. Roberts, *Security Politics in the Gulf Monarchies: Continuity amid Change*, Columbia Studies in Middle East Politics (New York: Columbia University Press, 2023), 151.

savunmada kullanıldığını söylemek pek mümkün değildir. Otonom sistemlerin gelecekte Körfez ülkelerinin lehine olumlu gelişmeler kaydedeceğini söylemek mümkündür. Tam olarak Körfez ülkelerinin savunma politikalarına maksimum fayda sağlayacak askeri teknolojilerin özellikle insansız hava, kara ve deniz araçları ile yapay zekâ ve siber gibi personel olarak sınırlı ancak askeri teknoloji açısından muazzam fark yaratan silah sistemlerinin, günümüz savunma planlamalarında daha fazla yer alması Körfez ülkeleri gibi küçük ülkeler açısından büyük fırsatlar doğurmaktadır. BAE'nin bu alanlarda hızlı bir şekilde yarışa katıldığı görülmektedir.⁴⁶ İsrail başta olmak üzere Çin ve Hindistan gibi ülkeler ile yeni nesil askeri teknoloji konusunda işbirliğini artıran BAE'nin diğer Körfez ülkeleri tarafından da takip edilmesi söz konusudur. Askeri teknolojideki yeni nesil araçların büyük maliyetler olmadan üretilmesi bir avantaj iken, Körfez ülkeleri gibi ekonomik kaynak açısından geniş imkanlara sahip olan devletlerin bu alanlara büyük yatırım yapmaları durumunda savunma kapasitelerinde birkaç basamak birden atlama ihtimalleri bulunmaktadır. Bununla birlikte yine İran kaynaklı İHA/SİHA silah sistemlerinin vekil aktörler üzerinden Körfez savunmasına yönelik tehdit oluşturduğunu belirtmek gerekir. Örneğin İran'ın destek sunduğu Husilerin Yemen'den BAE'deki hedeflere ve Suudi Arabistan'ın Aramco petrol rafinelerine, havaalanları ile askeri tesislerine yönelik saldırılarında SİHA ve füze sistemlerini kullanması aynı zamanda otonom sistemlere karşı da Körfez ülkelerinin savunma kabiliyetlerini geliştirmesi gerektiğini göstermektedir.⁴⁷

5.1. Savunma Alanındaki Fırsatlar

Suudi Arabistan, BAE ve Katar açısından savuna alanında iki önemli fırsattan söz etmek mümkündür. Yüksek düzeyli petrol ve doğalgaz zenginliğini savunma alanına kolay bir şekilde sevk edebilmeleri ve bu zenginliğin sonucu olarak silah ve platform noktasında genellikle tedarik sorunu yaşamamalarıdır.⁴⁸ Savunma planlaması büyük oranda

⁴⁶ Bassant Hassib ve James Shires, "Cybersecurity in the GCC: From Economic Development to Geopolitical Controversy", *Middle East Policy* 29, no. 1 (2022): 93.

⁴⁷ Ahmet Dursun ve Mahmut Geldi, "Suudi Arabistan ve BAE, Husilerin saldırılarını neden önleyemiyor?", *Anadolu Ajansı*, 26 Ocak 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistan-ve-bae-husilerin-saldirilarini-neden-onleyemiyor/2485972>.

⁴⁸ David B. Roberts, *Security Politics in the Gulf Monarchies: Continuity amid Change*, Columbia Studies in Middle East Politics (New York: Columbia University Press, 2023), 139.

bütçe ile doğrudan irtibatlı olduğu için planlamayı etkilemektedir. İki dünya savaşı arası dönemde sınırsız bütçe ile hareket eden devletler, Soğuk Savaş döneminde bütçe merkezli tartışmalardan etkilenmiş ve hükümetler bazı tahditleri uygulamak durumunda kalmışlardır. Soğuk Savaş döneminden sonra ise tehdit değerlendirmelerinin konvansiyonel alandan daha hibrit alanlara taşınması, terörün yaygınlaşması ve ekonomik krizlerin artması ile birlikte bütçelerin savunma kalemleri daha titizlikle ele alınmaya başlanmıştır.

Bununla birlikte belki de son çeyrek yüzyılda savunma alanında en cömert ülkelerin Körfez ülkeleri olduğu gerçeği yadsınamaz. Hidrokarbon zengini körfez ülkelerinin geniş ekonomik kaynaklarını savunma alanına rahtça sevk edebilmeleri ve yönetim biçimlerinden kaynaklı olarak bu ülkelerde demokratik rejimlerde görülen hükümet, medya ve kamuoyu gibi baskı araçlarının olmayışı nedeniyle Körfez ülkeleri rahat hareket edebilmektedir. Bütçe konusunda hiçbir kısıtı olmaması aynı zamanda Körfez ülkelerinin savunma planlaması yaparken de ellerini güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Körfez ülkeleri savunma harcamaları konusunda sıkıntı yaşamıyor olsalar da kaynaklarını doğru kullanıp kullanmadığı hakkında soru işaretleri olduğunu vurgulamak gerekir.⁴⁹ Öte yandan savunma harcamaları konjonktürel güvenlik endişelerine bağlı olarak artmakla birlikte savunma bütçesinin sınırsız olması silah sistemlerinin tedariki noktasında Körfez ülkelerine geniş bir yelpaze sunmaktadır. SIPRI verilerine göre Arap İsyanları sürecinden günümüze (2010-2022) Suudi Arabistan 31 milyar dolar, Katar 11,5 milyar dolar ve BAE 12,5 milyar dolarlık silah transferi gerçekleştirmişlerdir. Savunma harcamalarında ise 2022 verilerine göre Suudi Arabistan 75 milyar dolar ve Katar 15 milyar dolar harcamıştır. Verilerine ulaşamayan BAE'nin ise 20-25 milyar dolar civarında bir savunma harcamasına sahip olduğu düşünülmektedir.⁵⁰

Körfez ülkelerinin savunma alanında önündeki fırsatlardan bir diğeri ise savaşın değişen karakteridir. Devletlerin savunma öncelikleri değişmekte ve büyük bütçeli savunma harcamaları kısılmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda askeri teknolojinin insansız sistemlere doğru yöneldiği ve bu anlamda hava, kara, deniz ve otonom sistemlerin yeni nesil savaş sistemlerine uyumlu olarak geliştirilmeye devam

⁴⁹ David B. Roberts, "Bucking the Trend: The UAE and the Development of Military Capabilities in the Arab World", *Security Studies* 29, no. 2 (Mart 2020): 301-34.

⁵⁰ "SIPRI Arms Transfers Database | SIPRI", erişim 23 Ağustos 2023, <https://www.sipri.org/databases/armstransfers>.

edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla konvansiyonel savaşların yerini daha ziyade asimetrik savaşlara bırakmasında savaş teknolojilerinde yaşanan dönüşümün önemli bir payı olduğunu söylemek mümkündür. Bir diğer fırsat ise yeni nesil savaş teknolojilerinin maliyetlerinin düşük olması ve silah teknolojilerinin geldiği nokta sayesinde bu tür teknolojilere ulaşmanın daha olanaklı olmasıdır. Ayrıca büyük ve güçlü ordular yerine daha profesyonel ve yapay zekâ, siber ile kuantum gibi yeni nesil silah teknolojilerinin küçük ölçekli ordular tarafından da yürütülebilecek düzeyde olması da Körfez ülkeleri açısından fırsattır.

5.2. Savunma Alanındaki Kısıtlar

Körfez ülkelerinin savunma alanındaki kısıtlarını ise personel yetersizliği, eğitim ve yerli savunma sanayiinin yetersizliği olarak göstermek mümkündür. Öncelikle Körfez ülkelerinin düşük nüfus oranlarına sahip olması askeri personel noktasında yetersiz kalmalarına neden olmaktadır. Personel sıkıntısı yaşamayan ülkelerde ise askeri personelin yeterli kalifikasyonlara sahip olmama durumları söz konusudur. Nüfus ve askeri personel kapasitesi bakımından diğer Körfez ülkelerinden oldukça iyi konumda olan Suudi Arabistan buna örnek olarak gösterilebilir. BAE ve Katar'ın ise hem askeri personel konusunda hem de personelin kalifikasyonu anlamında bölgesel güçler ile mücadele edebilecek düzeyde olmadıklarını ve bu yüzden artık zorunlu askerlik uygulamasına geçiş yapmaya başladıklarını belirtmek gerekmektedir.⁵¹ Körfez ülkelerinin savunma politikalarındaki en önemli açmazlarından birinin sınırlı nüfus olduğunu söylesek yanlış olmayacaktır. Bu konudaki eksikliğini paralı askerler, vekil aktörler ve sofistike silah sistemleri ile kapatmaya çalışan Körfez ülkeleri, diğer konularda olduğu gibi bu başlıkta da dışa bağımlı olma problematiğinden kurtulamamaktadır. BAE örneğinde görüleceği üzere bu alandaki eksiklikler yabancı danışmanların uhdesine bırakılarak giderilmeye çalışılmaktadır.⁵²

Körfez ülkelerinin bir diğer kısıtı yerli savunma sanayinin zayıflığı ve hazır alım konusunda aşırı bağımlı konumda olmasıdır. Bu sebeple Katar, BAE ve Suudi Arabistan'ın askeri teknolojiyi yerli olarak üretmek adına yatırımlarını yoğunlaştırdığını söylemek mümkündür.

⁵¹ Zoltan Barany, "Soldiers of Arabia: Explaining Compulsory Military Service in the Gulf", *Journal of Arabian Studies* 8, no. 1 (Ocak 2018): 118-40.

⁵² David Roberts, "The UAE and the Rise of a New Military Power", *Middle East Insight*, no. 242 (2020).; Athol Yates, "Western Expatriates in the UAE Armed Forces, 1964–2015", *Journal of Arabian Studies* 6, no. 2 (Temmuz 2016): 182-200.

Örneğin Riyad yönetimi “2030 Vizyonu” çerçevesinde savunma sanayiinde 2030 yılına kadar yerlilik oranını yüzde 50’ye çıkarma hedefini açıkladı.⁵³ Yeni nesil savaş araçlarının ve silah teknolojisinin daha az maliyet ve sınırlı personel imkanlarıyla gerçekleştirilmesinin mümkün olması, küçük nüfusa ve geniş ekonomik kaynaklara sahip olan aktörler için oldukça büyük fırsatlar sunmaktadır. BAE örneğinde görüleceği üzere Körfez ülkelerinin gerek Arap İsyanları sürecinde edindiği tecrübeler gerekse İsrail gibi stratejik işbirliği kurduğu ülkeler sayesinde stratejik silah kapasitelerini genişletmeyi amaçladıkları söylenebilir. Bu kapsamda BAE ve Suudi Arabistan’ın Çin ile savunma alanında geliştirdikleri stratejik yakınlaşma İHA/SİHA sistemleri, yapay zekâ çalışmaları⁵⁴ ve yerli savunma sanayiinin oluşturulması gibi başlıklarda pozitif gelişmelere sahne olmaktadır. Yeni nesil silah teknolojisinin transferi konusunda geniş bütçeler ayıran bu üç Körfez ülkesinin savunma stratejilerini nicel boyutu ön planda olan konvansiyonel ordu mantığından ziyade niteliksel teknolojiler etrafında geliştirmeye çalıştıkları söylenebilir. Bu sayede Körfez ülkeleri kaliteli askeri teknoloji ile donatılmış ordulara sahip olmayı hedeflemektedir. Silah sistemlerini dışarıdan hazır almak elbette bağımlılık oluşturmakta ve devletlerin otonomisini zayıflatmaktadır. Körfez ülkelerinin silah tedariki noktasında büyük oranda dışarıya bağımlı olduğunu ve yerli kaynaklarla silah sistemleri üretiminde çok zayıf kaldıklarını vurgulamak gerekmektedir. Bu sebeple uzun yıllar boyunca doğrudan hazır alım yolu dışında başka seçeneği bulunmayan Körfez ülkelerinin son dönemlerde yerli savunma sanayiini geliştirmek için çaba sarf ettikleri görülmektedir.

6. Sonuç

Körfez ülkelerinin savunma politikalarına odaklanan bu çalışma genel eğilimleri ön plana çıkararak Körfez ülkelerinin davranışları hakkında genelleme yapmaya çalışmıştır. Çalışmada Körfez ülkelerinin siyasi hedeflerinin rejim güvenliği olduğu ortaya konmuştur. Suudi Arabistan, BAE ve Katar’ın siyasi hedeflerinin ulusal güvenliklerinde dengeleme stratejisini tercih etmelerine neden olduğu vurgulanmıştır. İç ve dış dengeleme davranışlarının devletleri sırasıyla ittifaklar

⁵³ “Kingdom of Saudi Arabia Vision 2030”, https://www.vision2030.gov.sa/media/rc0b5oy1/saudi_vision203.pdf.

⁵⁴ “UAE Strategy for Artificial Intelligence, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/government-services-and-digital-transformation/uae-strategy-for-artificial-intelligence>.

kurmaya ve silahlanmaya sevk ettiği belirtilmiştir. Bu bağlamda Suudi Arabistan, BAE ve Katar'ın savunmalarına yönelik tehditler belirtilmiş, bu tehditler ile mücadelede hangi yöntemlerin tercih edildiği ortaya konmuş ve bu yöntemler için ne tür araçların kullanıldığı saptanmıştır. Elbette her bir Körfez ülkesinin farklı dönemlerde ayırt edici davranışlar sergilemiş olduğuna dair veriler ortaya konabilir. Ancak bu çalışmada Körfez ülkelerinin savunma politikalarında yayılcı ve saldırgan değil bilakis statükoyu korumaya yani rejim güvenliğine hanel getirebilecek bölgesel bir güç dengesi değişikliğine karşı savunmacı davranışlar sergiledikleri ifade edilebilir. Arap İsyenlarında revizyonist davranışlar sergileyen Katar'ın dahi savunma politikasında yeni ittifak ve silahlanma seçeneklerine yönelerek savunmacı tercihlerde bulunduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Başta Suudi Arabistan olmak üzere modern ve güçlü bir ordu kurma ideali ile mevcut meydan okumalara karşı yabancı bir büyük gücün himayesinde kalma ikilemi üzerinden savunma politikalarını kurgulamaya çalışan Körfez ülkeleri, Soğuk Savaş'tan Arap İsyenlarına kadar dengeleme stratejisine binaen savunmacı yöntem ve araçlar ile savunma politikalarını oluşturmuşlardır. Körfez ülkelerinin savunma politikalarında yabancı askeri üslerin veya askeri personelin topraklarında konuşlandırılması, en gelişmiş askeri teknolojinin tedarik edilmesi ve silahlanma konusunda farklı stratejik ortaklıklar kurmak suretiyle savunma işbirliklerini artırması önemli bir yer tutmaktadır.

Körfez ülkelerinin ABD'nin uluslararası yükümlülüklerden geri duran izolasyonist dış politikasından rahatsızlık duymaları ve Körfez güvenliğinin risk altında olması nedeniyle farklı küresel güçlerle işbirliğine yöneldikleri ortadadır. Güvenlik ve savunma ihtiyaçlarını karşılamak için Arap İsyenları sonrası süreçte ABD'ye alternatif olabilecek küresel aktörlerle yakınlaşmaya çalıştıkları çok açıktır. Tek kutuplu uluslararası sistemin çöküşe geçtiği ve çok kutuplu bir uluslararası sisteme doğru yol alındığı, Körfez ülkelerinin de bu yeni uluslararası sisteme intibak etmek adına güvenlik ve savunma politikalarını yeniden şekillendirdiği öne sürülmektedir. Oysaki Körfez ülkelerinin güvenlik ve savunma politikalarındaki bu arayışları, çok kutuplu uluslararası sisteme hazırlık olarak okumak son derece yanlış olacaktır. Yukarıdaki bölümlerden de görüleceği üzere Körfez ülkelerinin güvenlik ve savunma politikalarında küresel süper güç ABD çok net ve güçlü bir yer tutmaktadır. Kaldı ki uluslararası sistemin dönüşümünü gerçekleştirecek düzeyde bir meydan okumaya ve materyal kapasiteye sahip aktörün ortaya çıktığını söylemek de son

derece güçtür. Dolayısıyla Suudi Arabistan, BAE ve Katar yeni güç dağılımında peşine takılacağı yeni süper güçler aramamakta, ABD'nin boşalttığı güvenlik ve savunma alanını yine ABD doldurana kadar geçiş sürecini yönetmeye çalışmaktadırlar. Zira devletlerin güvenlik ve savunma politikalarında asli bir eksen kaymasına yönelebilmeleri ancak önce büyük bir küresel istikrarsızlık ve ardından kurulacak yeni bir uluslararası düzen ile mümkündür. Halihazırda böylesi bir düzen oluşturmaya aday yükselen bir güç olduğu ifade etmek son derece hatalıdır. Nihai olarak, Körfez ülkelerinin savunma politikalarında değişim çabaları olsa da ana eksenin değişmeyeceğini belirtebiliriz.

Kaynakça

Acar, Necmettin. "İran-Suudi Arabistan Rekabeti Karşısında Çin Dış Politikası". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 9, no. 1 (2022): 187-216.

Al-Suwaidi, Khalifa. *The UAE After the Arab Spring: Strategy for Survival*. London: New York, NY: I.B. TAURIS, 2023.

Baharoon, Mohammed. "UAE-U.S. Relations: What Went Wrong?" Arab Gulf States Institute in Washington (blog), 22 Nisan 2022. <https://agsiw.org/uae-u-s-relations-what-went-wrong/>.

Bakır, Ali. "The UAE's Disruptive Policy in Libya". *Insight Turkey* 22, no. 4 (Güz 2020): 157-77.

Barany, Zoltan. "Soldiers of Arabia: Explaining Compulsory Military Service in the Gulf". *Journal of Arabian Studies* 8, no. 1 (Ocak 2018): 118-40.

Barany, Zoltan D. *How Armies Respond to Revolutions and Why*. Princeton: Princeton University Press, 2016.

BBC News. "UAE Arming Yemen Militias with Western Weapons - Amnesty". 06 Şubat 2019, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47143068>.

Bianco, Cinzia. "The GCC Monarchies: Perceptions of the Iranian Threat amid Shifting Geopolitics". *The International Spectator* 55, no. 2 (Nisan 2020): 92-107.

Breitenbauch, Henrik ve André Ken Jakobsson, ed. *Defence Planning as Strategic Fact*. London ; New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 2020.

Center for Strategic and International Studies. "Missile Defense Project, 'Missiles of Iran,' Missile Threat," 10 Ağustos 2021. <https://missilethreat.csis.org/country/iran/>.

"China, GCC to deepen cooperation in trade and investment, digital Economy", Global Times, 22 Ekim 2023. <https://www.globaltimes.cn/page/202310/1300334.shtml>

Cohen, Zachary. "U.S. intel and satellite images show Saudi Arabia is now building its own ballistic missiles with help of China", CNN, 23 Aralık 2021. <https://edition.cnn.com/2021/12/23/politics/saudi-ballistic-missiles-china/index.html>

Cordesman, Anthony H. “The Gulf and the Challenge of Missile Defense: Net Assessment Indicator”. CSIS, 2019. https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/200227_Gulf_Missiles.pdf.

Dursun, Ahmet, ve Mahmut Geldi, “Suudi Arabistan ve BAE, Husilerin saldırılarını neden önleyemiyor?”, Anadolu Ajansı, 26 Ocak 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistan-ve-bae-husilerin-saldirilarini-neden-onleyemiyor/2485972>.

Edström, Hakan, ve Jacob Westberg. “The defense strategies of middle powers: Competing for security, influence and status in an era of unipolar demise”. *Comparative Strategy* 39, no. 2 (Mart 2020): 171-90.

Esfandiary, Dina. *New Order in the Gulf: The Rise of the UAE*. London: New York, NY: I.B. TAURIS, 2022.

Eslami, M. and Papageorgou, M., “China’s Increasing Role in the Middle East: Implications for Regional and International Dynamics”, *Georgetown Journal of International Affairs*, 2 Haziran 2023.

“Fact Sheet – U.S. Military Bases and Facilities in the Middle East”. American Security Project. 23 Ağustos 2023. <https://www.americansecurityproject.org/fact-sheet-us-military-bases-and-facilities-in-the-middle-east/>.

Gatopoulos, Alex. “How the Gulf crisis spurred Qatar to expand its military”. Al Jazeera. 24 Ağustos 2023. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/5/the-dramatic-expansion-of-qatars-military>.

Gerges, Fawaz A. “The Obama approach to the Middle East: the end of America’s moment?” *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 89, no. 2 (2013): 299-323.

Hassib, Bassant, ve James Shires. “Cybersecurity in the GCC: From Economic Development to Geopolitical Controversy”. *Middle East Policy* 29, no. 1 (2022): 90-103.

Hedges, Matthew. “Small State Security Engagement In Post-Arab Spring MENA: The Case of the United Arab Emirates”. *Asian Affairs* 52, no. 2 (Mart 2021): 412-25.

Helou, Agnes. “Saudi Naval Modernization Pushes Ahead, with Eye Always on Iran”. Breaking Defense (blog), 09 Eylül 2022.

<https://breakingdefense.sites.breakingmedia.com/2022/09/saudi-naval-modernization-pushes-ahead-with-eye-always-on-iran/>.

Hokayem, Emile, ve David B Roberts. “Friends with Benefits: Gulf States and the Perpetual Quest for Alliances”,. Century Foundation, Ocak 2018.

Karim, Umer. “Pakistan and Saudi Ties: An Overview of Political, Strategic, Economic and Defence Linkages”. içinde *Regional Security in South Asia and the Gulf*, 152-79. London: Routledge/Taylor & Francis Group, 2023.

Keck, Zachary. “Why Is Qatar Building a Massive Air Force?”, The National Interest. The Center for the National Interest, 29 Eylül 2017. <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/why-qatar-building-massive-air-force-22541>.

Keshk, Ashraf Mohammed. *Maritime Security of the Arab Gulf States: Analysis of Current Threats, Confrontation Mechanisms, and Future Challenges*. Singapore: Springer Nature Singapore, 2022.

“Kingdom of Saudi Arabia Vision 2030”,

https://www.vision2030.gov.sa/media/rc0b5oy1/saudi_vision203.pdf.

Mason, Robert. *Saudi Arabia and the United Arab Emirates: Foreign policy and strategic alliances in an uncertain world*. Manchester: Manchester University Press, 2023.

McCall, Michael. “US-Gulf Cooperation Council Relations in the age of the Obama Doctrine”. içinde *U.S. Foreign Policy in the Middle East: From American Missionaries to the Islamic State*, 155-71. New York: Routledge, 2018.

Mizobuchi, Masaki. “Strategic asset or political burden? U.S. military bases and base politics in Saudi Arabia”. içinde *Exploring base politics: how host countries shape the network of U.S. overseas bases*, editör Shinji Kawana ve Minori Takahashi, 111-32. London: Routledge/Taylor & Francis Group, 2021.

Motamedi, Maziar. “Iran Has a Hypersonic Missile. What Does That Mean?” Al Jazeera. 24 Ağustos 2023. <https://www.aljazeera.com/features/2023/6/7/iran-has-a-hypersonic-missile-what-does-that-mean>.

———. “Iran Says It Has Technology to Build Supersonic Missiles amid U.S. Tensions”. Al Jazeera. 24 Ağustos 2023.

<https://www.aljazeera.com/news/2023/8/9/iran-says-it-has-technology-to-build-supersonic-missiles-amid-us-tensions>.

Obaid, Nawaf. “A Saudi Arabian Defense Doctrine”, Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School, May 2014.

Özdemir, Hilmi ve Nursima Şahkulu Baykal. “Savunma Planlaması”. içinde *Savunma Politikalarına Giriş*, 1. Baskı., 103-32. İstanbul: SETA Kitapları, 2021.

Pollack, Kenneth M. “Sizing Up Little Sparta: Understanding UAE Military Effectiveness”. American Enterprise Institute, 2020..

Ragab, Eman. “Beyond Money and Diplomacy: Regional Policies of Saudi Arabia and UAE after the Arab Spring”. *The International Spectator* 52, no. 2 (Nisan 2017): 37-53.

Rakipoğlu, Mehmet. “BAE-Çin ilişkileri derinleşiyor”, Anadolu Ajansı, 31 Temmuz 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bae-cin-iliskileri-derinlesiyor/1546033>

Richardson, Doug. “Ground-Based Air Defence in the Gulf Region”, 08 Mart 2023. <https://euro-sd.com/2023/03/articles/29971/ground-based-air-defence-in-the-gulf-region/>.

Roberts, David. “The UAE and the Rise of a New Military Power”. *Middle East Insights*, no. 242 (2020).

Roberts, David B. “Bucking the Trend: The UAE and the Development of Military Capabilities in the Arab World”. *Security Studies* 29, no. 2 (Mart 2020): 301-34.

———. *Security Politics in the Gulf Monarchies: Continuity amid Change*. Columbia Studies in Middle East Politics. New York: Columbia University Press, 2023.

Saidy, Brahim. “Qatari-US military relations: context, evolution and prospects”. *Contemporary Arab Affairs* 10, no. 2 (Nisan 2017): 286-99.

———. “Qatar’s Defense Policy: Smart Choices of A Small State”, Small States and the New Security Environment, Policy Brief 24, 26 Haziran 2018.

Salisbury, Peter. “Risk Perception and Appetite in UAE Foreign and National Security Policy”, London: Chatham House, 2020.

“Saudis announce Islamic anti-terrorism coalition - BBC News”. 24 Ağustos 2023. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35099318>.

“SIPRI Arms Transfers Database | SIPRI”. 23 Ağustos 2023. <https://www.sipri.org/databases/armstransfers>.

Tian, Nan ve Diğerleri. “Trends in World Military Expenditure, 2022”. SIPRI, Nisan 2023. https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-04/2304_fs_milex_2022.pdf.

Thievon, Kevin. “The Naval Modernisation of the Gulf States”. IISS. Erişim 23 Ağustos 2023. <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis//2022/11/the-naval-modernisation-of-the-gulf-states>.

Trevor Taylor. “Defence as Policy”. içinde *Routledge Handbook of Defence Studies*, 5-17. New York: Routledge, 2018.

“UAE Defense Market, Budget Assessment, Drivers, Market Trends 2022”. 23 Ağustos 2023. <https://www.globaldata.com/data-insights/aerospace-and-defence/uae-defense-market-budget-assessment-drivers-market-trends2022>.

“UAE Strategy for Artificial Intelligence | The Official Portal of the UAE Government”. 23 Ağustos 2023. <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/government-services-and-digital-transformation/uae-strategy-for-artificial-intelligence>.

Ulrichsen, Kristian Coates. *Qatar and the Arab Spring*. New York: Oxford University Press, 2014.

Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. Addison-Wesley Series in Political Science. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co., 1979.

WDS. “Royal Saudi Navy Marks Milestone in ‘Project Tuwaiq’ with Keel-Laying Ceremony for ‘HMS King Abdullah’”. 23 Ağustos 2023. <https://www.worlddefenseshow.com/media/news/article-list/royal-saudi-navy-marks-milestone-in-project-tuwaiq-with-keel-laying-ceremony-for-hms-king-abdullah/>.

Yates, Athol. “Western Expatriates in the UAE Armed Forces, 1964–2015”. *Journal of Arabian Studies* 6, no. 2 (Temmuz 2016): 182-200.

Extended Abstract

This study endeavors to expound upon the shifts discerned within the defense policies of Gulf states. Within this contextual framework, the investigation is directed toward examining these Gulf states' political objectives, national security strategies, and defense policies. This inquiry is inherently driven by a quest for novel strategic partnerships, thereby probing the underlying rationale for the inclination of Gulf states toward diversification in their defense engagements.

Two pivotal developments have contributed to the evolution of this behavioral pattern within Gulf states. Firstly, the United States (U.S.) executed a strategic redeployment during the tenure of President Obama, a measure aimed at relieving itself from the financial burdens associated with global military commitments. Consequently, the U.S. relinquished its security obligations to Gulf states. The commencement of President Obama's withdrawal of American troops from Iraq and his endorsement of the Iran Nuclear Agreement, while indicating a shift in U.S. policies towards Middle Eastern security, has also demonstrated a lack of sufficient attention to the security sensitivities of Gulf Countries. Secondly, the onset of the Arab Revolts also played a pivotal role. These uprisings engendered security threats for Gulf states, compelling them to fortify their defensive capabilities.

Comprehending a state's defense policies necessitates a concomitant understanding of its political goals and national security strategies, as the latter is intricately aligned with the former. Should a state espouse an assertive and expansionist national security strategy, formulating corresponding defense policies and weaponry would duly reflect these ambitions. Conversely, states embracing a defensive and status quo-oriented national security approach would logically shape their defense policies and armaments under such inclinations.

The Gulf states' political objectives pivot upon safeguarding their ruling regimes' integrity. Monarchical rule characterizing Gulf states is underpinned by a pursuit to ensure the security of these regimes amidst internal and external challenges. Within these nations, the demarcation between the perpetuity of the ruling dynasty and the state's survival is negligible. Consequently, the state's security equates to the safeguarding of the dynastic lineage.

The Gulf states exhibit a proclivity toward a balancing strategy within their national security framework. Examining their historical behavior from the Cold War era to the present, it becomes evident that these

states have adhered to a trajectory consistent with the principles of a balancing strategy. Such an approach can be actualized through internal and external balancing. The former entails augmenting material capabilities, primarily via armament, to enhance power potential. In contrast, the latter pertains to forging alliances to counter threats. Gulf states have, accordingly, leveraged the balancing strategy to mitigate internal and external security threats.

Aligned with the balancing strategy's contours, the Gulf states' defense policies accentuate the importance of alliances and armament. By forging strategic partnerships, these states have facilitated the establishment of allied military installations on their soil, as well as the deployment of allied military personnel. Furthermore, their defense strategies have been tailored to address aerial, terrestrial, and maritime threats, reinforcing national security through judicious armament. The advent of cutting-edge technologies —such as cyber capabilities, artificial intelligence, and quantum advancements— within the military sphere has introduced promising avenues for evolving Gulf states' defense policies.

In the wake of tensions evident in their security and defense trajectories vis-à-vis the U.S., Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Qatar have embarked upon a quest to identify new strategic partners. However, it is imperative to underscore the persistent influence of the unipolar international system structure, which poses formidable constraints on the prospects of facile transformation. Hence, the trajectory of the Gulf states distancing themselves from the United States-centric global order remains a complex endeavor in light of these prevailing structural dynamics.

Orta Doğu’da Devletler Arası Askeri Anlaşmazlıkların Modellenmesi

Zuhal Çalık Topuz*

Öz

Orta Doğu coğrafyası dünyanın çatışmalarla parçalanmış tek bölgesi olmamasına rağmen, uzun zamandır dünyanın en çatışmalı bölgelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Çatışmalar ve savaşlar, Orta Doğu’nun bölgesel sistemini derinden etkilemiştir. Çatışmalar ve savaşların olumsuz etkileri, devletler arası askeri anlaşmazlıkların nedenini anlamayı oldukça gerekli kılmaktadır. Devletler arası askeri anlaşmazlıklara yönelik tarihsel veri setlerinin varlığı ise askeri anlaşmazlıkların nicel yöntemlerle modellenmesini sağlamaktadır. Bu amaçla çalışmada Marwala tarafından kapsamlı bir şekilde incelenen ve açıklanan yedi bağımsız değişken (ittifak, komşuluk, uzaklık, büyük güç, kapasite, demokrasi ve ekonomik bağımlılık) ile Orta Doğu’daki devletler arası askeri anlaşmazlıklar, lojistik regresyon analizi ile modellenmiştir. Nicel analiz sonuçlarına göre bu yedi değişkenden en çok ekonomik bağımlılık faktörü (negatif yönde) ve komşuluk faktörünün (pozitif yönde) Orta Doğu devletlerinin askeri anlaşmazlığı ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Orta Doğu devletlerinin ekonomik açıdan bağımlı olduğu devletler ile daha az ve komşularıyla daha fazla askeri anlaşmazlık yaşadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu, Devlet, Askeri Anlaşmazlık, Lojistik Regresyon

*Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, zuhalcaliktopuz@ardahan.edu.tr ORCID: 0000-0003-0021-1353.

Modeling Interstate Militarized Dispute in the Middle East

Zuhal Çalık Topuz*

Abstract

Although the Middle East is not the only region torn by conflicts, it has long been recognized as one of the most conflict-ridden regions of the world. Conflicts and wars have profoundly affected the regional system of the Middle East. The adverse effects of conflicts and wars make it essential to understand the causes of inter-state militarized disputes. The availability of historical datasets on inter-state militarized disputes enables the modeling of militarized conflicts using quantitative methods. For this purpose, in this study, the seven independent variables (alliance, contingency, distance, great power, capability, democracy, and economic dependency), which were extensively examined and explained by Marwala, were modeled by logistic regression analysis. According to the results of the quantitative analysis, the economic dependency factor (negatively) and the contingency factor (positively) were found to be most related to the military conflicts of the Middle Eastern states. In other words, Middle Eastern states have been found to have fewer militarized disputes with economically dependent states and more militarized disputes with their neighbors.

Keywords: Middle East, State, Militarized Dispute, Logistic Regression

** Assist. Prof, Ardahan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Türkiye, zuhalcaliktopuz@ardahan.edu.tr
ORCID:0000-0003-0021-1353.

1. Giriş

Orta Doğu'nun tarihi, devletler arası savaşlar, iç savaşlar, isyanlar, devrimler, darbeler, yabancı güçlerin işgalleri ve etnik-mezhepsel çekişmeler dolu şiddetli çatışmalarla geçmiştir.¹ Bu nedenle Orta Doğu coğrafyası, tartışmaya açık bir şekilde, dünya krizinin merkez üssü, kronik olarak savaşa yatkın ve dünyanın en uzun süreli çatışmalarının yer aldığı bir bölge olarak anılmaktadır.² Bu çatışmalarının çoğu, 20. yüzyılın başından 1970'lere kadar sömürgeci devlet oluşumunun mirasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin emperyal güçleri olan İngiltere ve Fransa tarafından stratejik hedefleri doğrultusunda Orta Doğu'nun büyük kısmı paylaşılmış ve çoğu sınırları tartışma konusu olmaya devam eden son derece yapay devletler yaratılmıştır.³ Bu nedenle, Orta Doğu coğrafyasının şekillendirilmesinde uluslararası sistemin hâkim güçlerinin etkisi oldukça fazladır.⁴

Literatürde Orta Doğu coğrafyasını farklı ele alan kaynaklar bulunmakla birlikte, genel olarak Arap Yarımadası ve çevresinde yer alan ulus-devletlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda Orta Doğu jeopolitiğinde yer alan ülkeler arasında; bölgedeki etnik çoğunluğu temsil eden üç çevre ülke olan Mısır, İran ve Türkiye; bereketli hilalde yer alan merkez ülkeler (Irak, İsrail, Lübnan, Suriye ve Ürdün) ve Arap Yarımadası'nda bulunan devletler (BAE, Bahreyn, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan, Umman ve Yemen) yer almaktadır.⁵ Bu ülkeler, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında yer almanın ortak özelliğini paylaşmaktadır. Ek olarak, İsrail dışında hepsi Müslüman devletler olmakla birlikte devletlerin çoğunluğu Arap etnik çoğunluğa (İran, İsrail ve Türkiye dışında) sahiptir.⁶

Tarih boyunca devletler arasında bir dizi askeri anlaşmazlık (çatışma, kriz, savaş vb.) vakası kaydedilmiş ve yıllar içinde devletlerin askeri

¹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 115.

² Raymond Hinnebusch, *The International Politics of the Middle East* (Manchester: Manchester University Press, 2003), 1.

³ Beverley Milton-Edwards ve Peter Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East since 1945* (United Kingdom: Routledge Taylor & Francis Group, 2007), 3.

⁴ Hinnebusch, *The international Politics of the Middle East*, 14.

⁵ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, 115.

⁶ Louis A. MiMarco, *Traditions, Changes, and Challenges: Military Operations and the Middle Eastern City*, (Fort Leavenworth/ Kansas: Combat Studies Institute Press, 2004).

anlaşmazlık verileri devletler arasındaki farklı etkileşimleri ölçmek için kullanılmaya başlamıştır. Askeri anlaşmazlıkların nicel olarak analiz edilmesi, sonuçlarının nedensel bir yorumunu sağlamanın yanı sıra çatışmayı doğru bir şekilde tahmin edebilen modellerinde gelişmesini sağlamıştır.⁷ Bunun nedeni, askeri anlaşmazlıkların başlangıcını tahmin etmenin, devletlerin savaşa gitme nedenlerini anlamak kadar önemli olmasıdır. Bu yaklaşım ile, askeri anlaşmazlıkların nasıl önlenebileceği ve ihtilafların nasıl çözülebileceğine dair bir bilgi elde edinilmeye çalışılmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplininde çatışma ve işbirliği çalışmaları öncelikle ikili analiz düzeyinde incelenmektedir.⁸ Çalışmada Orta Doğu devletleri arasındaki askeri anlaşmazlıkların modellenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, tarihsel veriler ile istatistiksel modeller oluşturularak lojistik regresyon modeli ile iki devlet (dyad) arasındaki askeri anlaşmazlıklar (The Militarized Interstate Dispute/MID) modellenmiştir. Bu kapsamda çalışma üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölümde, Orta Doğu coğrafyasının şekillenmesindeki önemli etkenlere değinilmiştir. İkinci bölümde Orta Doğu coğrafyasındaki askeri anlaşmazlıkların doğası anlatılmıştır. Son bölümde ise, Orta Doğu'daki devletler arası askeri anlaşmazlıklar lojistik regresyon yöntemiyle modellenmiştir.

2. Orta Doğu Coğrafyasının Şekillenme Süreci

Batı merkezli bir tanımlama olan Orta Doğu kavramı, 1902 yılında Amerikalı tarihçi Alfred Thayer Mahan tarafından, merkezi Basra Körfezi olan, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi belirtmek için ilk kez kullanılmıştır.⁹ Ancak kavram, coğrafi bir tanımlama yerine siyasi bir tanım olmuştur. Çünkü kavramın ne zaman ortaya çıktığı, niçin doğduğu ve sınırlarının ne olduğu konusunda bir kesinlik bulunmamakla birlikte,¹⁰ İngiltere'nin bölge üzerindeki egemenliğini tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, birçok yönden Orta Doğu kavramı, Avrupa'yı dünyanın merkezi olarak gören

⁷ Nathaniel Beck, Gary King, ve Langche Zeng, "Improving quantitative studies of international conflict: A conjecture," *American Political Science Review* 94, no. 1 (2000): 21–35.

⁸ Erik Gartzke, Quan Li and Charles Boehmer, "Investing in the Peace: Economic Interdependence and International Conflict", *International Organization* 55, no. 2 (2001): 391–438.

⁹ Bernard Lewis, *The Shaping of the Modern Middle East*, (Oxford: Oxford University Press, 1994), 24.

¹⁰ Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 282.

Avrupa merkezli bir bakış açısını yansıtmıştır. Tarihsel süreç içerisinde ise Orta Doğu coğrafyası, küresel güçlerin dini, etnik ve mezhepsel farklılıkları kullanarak hakimiyet kurdukları ve sınırları kesin belli olmayan bir bölgeyi ifade etmiştir.¹¹

Orta Doğu'nun Doğu ve Batı'nın buluşma noktasındaki coğrafi konumu, önemli bir ticaret yolu olmasının yanı sıra, fikir, kültür ve medeniyetlerin beşiği olmasını sağlayarak bir merkez işlevi görmüştür.¹² İnsanlık tarihi üzerinde önemli bir etkiye sahip olan en eski yazılı medeniyetlerin de ortaya çıktığı Ortadoğu'da tek tanrılı üç inanç gelişmiştir.¹³ Kudüs, Museviliğin, Hristiyanlığın ve İslam'ın kutsal yeri olarak adlandırdığı Orta Doğu coğrafyasının bir parçasıdır.¹⁴ Bölge, üç semavi dinin doğduğu coğrafya olması dışında zengin doğal kaynaklara sahiptir. Orta Doğu'nun jeopolitik yapısı ve sahip oldukları doğal kaynakları bölgenin dünya politikasındaki öneminin giderek artmasında da etkili bir faktör olmuştur. Orta Doğu coğrafyasının şekillenmesinde bir çok faktör yer almakla birlikte, altı temel tarihi, kültürel ve çağdaş faktörün –İslam, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa sömürgeciliği, İsrail Devleti'nin kuruluşu, petrol ve ABD'nin rolü– etkileşimi ile önemi bir yere sahip olmuştur.¹⁵

Yedinci yüzyılda İslam'ın yükselişinden bu yana Orta Doğu coğrafyası İslam yurdu, İslam dünyasının coğrafi ve manevi merkezi, Müslüman inancının doğduğu ve İslam medeniyetinin ilk klasik formlarını aldığı yer olmuştur.¹⁶ Hz. Muhammed'in 632 yılında ölümünden, imparatorluk başkentinin 750'lerde Şam'dan Bağdat'a taşınmasına kadar geçen süre içerisinde İslam toplumu, Arap kökenlerinden evrensel bir dünya imparatorluğuna genişlemiştir.¹⁷ İslam, Arap dünyasındaki siyasi boşluğu doldurarak ve bölge devletlerinin çoğunluğunun siyaseti için bir temel sağlamıştır.¹⁸ Genel olarak Orta Doğu siyasetinde dinin yeri, üç dünya dininin doğum yeri olduğu için çok daha derin ve geniş bir anlamla doludur. Orta Doğu coğrafyasında

¹¹ Cevher Şulul, "Doğu Kavramı ve Coğrafi Sınırları", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 43 (2018): 162.

¹² Davut Dursun, "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler," *Journal of Social Policy Conferences*, no.50 (2005): 1241.

¹³ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, 115.

¹⁴ Dan Smith, *The State of the Middle East: An Atlas of Conflict and Resolution* (UK: Routledge, 2014), 7.

¹⁵ Smith, *The State of the Middle East*, 8.

¹⁶ Lewis, *The Shaping of the Modern Middle East*, 45.

¹⁷ William Cleveland, *Modern Ortadoğu'nun Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008): 21.

¹⁸ Richard N. Haass, "The New Middle East", *Foreign Affairs* 85, no.6 (2006): 7.

yaşanan çatışmaların dünyanın geri kalanının dikkatini çekmesi, muhtemelen diğer faktörler kadar dinin etkisinden de kaynaklanmaktadır.¹⁹

Emeviler (661-750) ve Abbasiler (750-1258) dönemlerinde Orta Doğu'da siyasi birlik ve barış, Moğolların müdahalesine kadar devam etmiştir. Daha sonra Eyyübi ve Memlûklerin siyasi hakimiyetinde kalan Orta Doğu'da, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu varlığını tesis etmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Orta Doğu coğrafyasında eyalet ve sancakların yerel yöneticilerini tayin edip bölgede hakimiyetini kurduktan sonra bu bölgelerin iktisadi, kültürel ve sosyal yapılarına müdahale etmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir arada yaşamının kurumsal karşılığı olan Osmanlı Millet sistemi, tüm Ortadoğu'da Osmanlı barışının tesis edilmesini sağlamıştır.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu, ana gücünü Avrupa'daki vilayetlerinden almasına rağmen, Akdeniz'in doğu ucundaki Orta Doğu topraklarında, bugün Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün, Yemen ve İsrail/Filistin olarak bilinen yerler de dahil olmak üzere geniş topraklara nüfuz etmiştir.²¹ Ancak 17. yüzyılın sonlarına başlayan merkezi otoritenin zayıflaması, artan dış tehdit ve Avrupa'nın yükselen gücü Orta Doğu'nun kapılarını Avrupalı emperyal güçlere aralamıştır.²² İmparatorluğun çöküşü ile, bölgede Batı tarzı devletler sisteminin kurulmasının yolu açılmış ve sınırlar çoğunlukla Batılı emperyal güçler tarafından çizilmiştir.²³

Orta Doğu, tarihi, dinsel önemi, jeo-stratejik konumu ve sahip olduğu doğal kaynaklar ile büyük güçlerin her daim dikkatini çeken bir bölge olmuştur. Bu nedenle Orta Doğu coğrafyası, sömürgeci güçler tarafından çizilen keyfi sınırlarla birleşen karmaşık bir tarihe sahiptir. Bu durum Orta Doğu coğrafyasını kırılgan bir hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda dağıldığında Ortadoğu'nun büyük bir bölümü sömürge kontrolü veya etkisi altına girmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası ABD Başkanı Wilson tarafından on dört maddede ortaya konan yeni uluslararası düzen vaatleri, ulusların kendi kaderini tayin etme beklentilerini yaratsa da, Araplar kendilerini topraklarının mülkiyeti konusunda İngiliz veya Fransız sömürge yönetimi himayesinde ve herhangi bir söz sahibi

¹⁹ Smith, *The State of the Middle East*, 116.

²⁰ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devleti'nin 'İslam Birliği' Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması" *Gazi Akademik Bakış* 9, no.18 (2016): 27-28.

²¹ Roger Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East* (UK: Routledge, 2013), 5.

²² Smith, *The State of the Middle East*, 20.

²³ Hinnebusch, *The International Politics of the Middle East*, 18.

olmaktan mahrum bulmuşlardır.²⁴ 1916 yılındaki Sykes-Picot Anlaşması ile bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu hazırlanırken diğer yandan ise Orta Doğu coğrafyasında İngiliz ve Fransız hakimiyetinin kurulması amaçlanmıştır. Sykes-Picot anlaşması ile Suriye ve Lübnan'ı da içeren hattın kuzeyindeki bölge Fransa'ya verilmiş ve hattın güneyindeki bölgeler Basra, Bağdat, Ürdün ve Filistin vilayetleri dahil olmak üzere İngiliz nüfuz bölgeleri haline gelmiştir.²⁵ Arap topraklarının sömürgeci güçler tarafından bu paylaşılma biçimi, günümüz Orta Doğu tarihini derinden etkilemiştir. İngiltere ve Fransa, Birinci Dünya Savaşı'ndan (1914-18) sonra, özellikle petrol rezervlerine erişim ve doğuya giden yolların kontrolü dahil olmak üzere karmaşık bir nedenler toplamının sonucu olarak bölgede kolay hakimiyetlerini tesis etmek amacıyla Filistin, Ürdün, Suriye, Irak ve Lübnan'ı yaratmıştır. Emperyal rekabet sürecinde Orta Doğu coğrafyası, siyasi ve askeri açıdan zayıf olmaya mahkûm olan çok sayıda küçük devlete bölünmüştür.²⁶ Bu nedenle Orta Doğu'da uluslararası sınırlar, yaygın olarak kullanılan düz çizgilerle emperyal sınır oluşturmanın açık izini taşımaktadır.²⁷ Türkiye, İran ve Suudi Arabistan hariç Orta Doğu'nun geri kalanı için, iki savaş arası yıllar, yeni devletlerin sınırları içinde bir ulusal kendini tanımlama dönemi ve sömürgeci güçlere karşı kaderlerini tayin savaşı olmuştur.²⁸ Batılı güçlerin bölgeden çekilmesinin ardından ise, manda rejimlerinin devlet inşasından miras kalan yapısal sorunlar ve zayıflıklar, Orta Doğu'da bağımsızlığını kazanan devletlerde kalıcı hasarlar bırakmıştır.²⁹

İngiltere'nin Orta Doğu coğrafyasını şekillendirirken bir diğer planı ise, bölgede bir İsrail Devleti'nin kurulması için adımların atılmasını planlayan, Balfour Deklarasyonu'dur. İngilizlerin 1917 yılında Kudüs'ü ele geçirmelerinin ardından Filistin Osmanlı idaresinden çıkmış ve 1920 yılına kadar İngiliz askeri idaresi altında kalmıştır. San Remo (1920) Konferansı'nın ardından ise askeri idare yerini sivil

²⁴ Louise Fawcett, ed. *International Relations of the Middle East* (UK: Oxford University Press, 2016), 58.

²⁵ Yassamine Mather, "The Fall of the Ottoman Empire and Current Conflict in the Middle East", *Critique* 42, no.3, (2014): 471.

²⁶ Hinnebusch, *The International Politics of the Middle East*, 19.

²⁷ Gerald H. Blake, "International Boundaries and Territorial Stability in the Middle East: An Assessment", *GeoJournal* 28, no. 3, (1992): 366.

²⁸ Fawcett, *International Relations of the Middle East*, 52.

²⁹ Merve Özdemirkıran Embel, "Orta Doğu'da Modern Devletin İnşası: Irak ve Suriye Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8, no. 1, (2021): 184.

idareye bırakmıştır.³⁰ İngiliz manda yönetimi boyunca bölgede Yahudilerin bölgeye göç etmeleri bölgenin demografik yapısının değişmesine neden olmuştur. Balfour Deklarasyonu ile amaçlanan Yahudi Devleti'nin kurulması fikrinin 1948 yılında gerçekleşmesi, Araplar ve Yahudiler arasında artan bir çatışma döngüsünü başlatmıştır. Yaşanan çatışmalardan (1948,1956, 1967 ve 1973 Savaşı) sonra, Arap-İsrail anlaşmazlığı Ortadoğu'nun en yaygın ve devam eden unsuru olmuştur.³¹

Orta Doğu coğrafyasında, İngiliz-Fransız sömürgeciliğinin son aşamaları 1950'lere kadar sürmüştür. 1955'te İngiltere'nin, Süveyş Kanalı bölgesini boşaltmasının ardından Süveyş kanalını millileştiren bir Mısır kararnamesi, İngiliz ve Fransızların Mısır'ı işgaline yol açmış ancak ABD'nin müdahil olmasıyla tam bir siyasi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu olay sonrasında sömürgeci güçlerin bölgeden geri çekilmesi hızlanmıştır. Süveyş Kanalı krizi ile uluslararası sisteminin iki ana gücü olan ABD ve SSCB, Orta Doğu coğrafyasında dengeleri yeniden değiştirmiştir. İngiltere ve Fransa bölgeden çekilirken Orta Doğu devletleri bağımsızlıklarını kazanmaya başlamıştır. Kuveyt 1961'de bağımsız olurken, Körfez şeyhlikleri 1971-72 yılında İngiltere'den bağımsızlıklarını kazanmıştır. Tablo 1'de Orta Doğu devletlerinin bağımsızlık yılları gösterilmiştir.

Tablo 1. Orta Doğu Devletlerinin Bağımsızlık Yılları

Devletler	Bağımsızlık Yılları	Sömürgeci Devlet
Mısır	1922	Birleşik Krallık
İran İslam Cumhuriyeti	1979	-
Türkiye	1923	-
Irak	1932	Birleşik Krallık
İsrail	1948	Birleşik Krallık
Ürdün	1946	Birleşik Krallık
Lübnan	1943	Fransa
Suriye	1946	Fransa
Suudi Arabistan ³²	1932	Birleşik Krallık Himayesi

³⁰ Cleveland, *Modern Ortadoğu'nun Tarihi*, 271 ve 273.

³¹ Milton-Edwards ve Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East Since 1945*, 1.

³² Birinci Dünya Savaşı sırasında İbn-i Suud, İngiliz hükümeti ile 1915 Darin Antlaşması'nı imzalayarak İngiliz himayesi statüsünü kabul etmiştir.

Bahreyn	1971	Birleşik Krallık
BAE	1972	Birleşik Krallık
Katar	1971	Birleşik Krallık
Kuveyt	1961	Birleşik Krallık
Umman	1951	Birleşik Krallık
Yemen	1990	Birleşik Krallık

Arap dünyasının modern devletleri, bağımsızlıklarının ardından büyük güçlerin –İkinci Dünya Savaşı’ndan önce Büyük Britanya ve Fransa’nın, sonrasında ise ABD ve Sovyetler Birliği’nin, 21. yüzyılda ise ABD ve Rusya’nın– çıkarlarını ve politikalarını yansıtmıştır. Soğuk Savaş boyunca Orta Doğu coğrafyası, büyük güç rekabetinin çok önemli bir alanı olmuştur. Bir asır önceki Avrupalı güçler gibi, ABD ve SSCB de kendi nüfuzlarını genişletirken birbirlerinin bölgedeki nüfuzunu sınırlamaya çalışmıştır.³³ Orta Doğu coğrafyası, kırk yıl boyunca SSCB ile ABD arasındaki Soğuk Savaş’ın bir uzantısı olmuştur. ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki rekabet, Orta Doğu’daki siyaset dinamiklerine ve çatışmalara neden olmuştur. Soğuk Savaş’ın hem gerilimin yükselmesine hem de çatışmanın büyümesine katkıda bulunmadaki etkisi, özellikle 1950’ler, 1960’lar ve 1970’ler boyunca bölgeye damgasını vurmuştur.³⁴

Orta Doğu coğrafyasının şekillenmesindeki bir diğer önemli etken ise petroldür. Yerasimos, petrolün Orta Doğu coğrafyasının şekillenmesindeki önemini, “petrole gelince Orta Doğu’nun çağdaş tarihinin bu mürekkeple yazıldığını söylemeye gerek bile yok” ifadesiyle belirtmiştir.³⁵ Orta Doğu petrolüyle ilgili olarak, kontrol, erişim ve etki konuları dünya siyasetinin temelini oluşturmaktadır. Bu durumda petrol, Orta Doğu’yu dünya siyasetinin merkezine yerleştirmekte ve dış güçlerin çıkarlarını bölgedeki olayların şekillenmesinde kilit bir güç olarak tutmasına neden olmaktadır.³⁶

Sonuç olarak, Orta Doğu coğrafyasının sahip olduğu jeo-stratejik konumun önemi, dinsel kutsallığı ve jeo-ekonomik kaynaklarının varlığı bölgenin emperyal güçler tarafından şekillendirilmesinde büyük rol oynamıştır. Bölgenin siyasi kültürü Osmanlılara çok şey borçluyken, siyasi yapısı etkin bir şekilde Avrupalılar tarafından

³³ Lisa Anderson, “Peace and Democracy in the Middle East: The Constraints of Soft Budgets”, *Journal of International Affairs* 49, no. 1, (1995): 28 ve 35.

³⁴ Milton-Edwards ve Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East Since 1945*, 6.

³⁵ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, 123.

³⁶ Smith, *The State of the Middle East*, 43.

belirlenmiştir. 20. yüzyılın ortalarında dekolonizasyon gelişirken, 1948 yılında İsrail Devleti kurulmuş; 1950'lerde, zayıflayan Fransız ve İngiliz güçlerinin yerini ABD ve SCBB almış ve petrolün önemi artarken muazzam bir servet yaratmaya başlamıştır.³⁷

3. Orta Doğu Coğrafyasında Yaşanan Askeri Anlaşmazlıklar

Sahip olduğu jeo-stratejik konumu ve zengin doğal kaynaklarının etkisiyle Orta Doğu coğrafyası tarihin değişik dönemlerinde çeşitli çatışmalara ve savaşlara sahne olmuştur Bu yüzden, Orta Doğu'nun uluslararası ilişkiler tarihine uzun süredir belirsizlik ve çatışma hakimdir.³⁸ Bölgedeki iç savaşlar ve çatışmalar, Osmanlı topraklarının Sykes-Picot anlaşması ardından Fransa ve İngiltere arasında kolonyal olarak paylaşılmasına uygun olarak bölgede keyfi sınırlar dayatılmasına ve birçok yeni devletin kurulmasına kadar uzanmaktadır.³⁹ Sömürgeci güçlerin keyfi sınırları, Orta Doğu coğrafyasında toprak anlaşmazlıklarına yol açarak çatışmaların başlıca nedenleri arasında yer almasına neden olmuştur. Toprak anlaşmazlığı (ihtilafli bölgeler), ortak anavatanlarının veya sömürge sınırlarının nerede sabitlenmesi gerektiği konusunda devletler arasında bir anlaşmazlığı içermektedir.⁴⁰ Orta Doğu devletlerinin aralarındaki toprak ihtilaflarına, 1971 yılında İran'ın Bahreyn üzerinde egemenliğini ilan ederek Hürmüz Boğazındaki üç küçük adayı işgal etmesi örnek gösterilebilir. Tablo 2'de Soğuk Savaş döneminde Orta Doğu devletleri arasındaki toprak ihtilafları gösterilmiştir.

Tablo 2. Soğuk Savaş Dönemi Devletlerarası Toprak İhtilafları⁴¹

Devletler	Yıllar
Mısır-İsrail	1948-1979
Suriye-İsrail	1948-...
Ürdün-İsrail	1948-1990
İran-Irak	1980-1988

³⁷ Smith, *The State of the Middle East*, 15.

³⁸ Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology* (UK: Cambridge University Press, 2005).

³⁹ Mather, "The Fall of the Ottoman Empire and Current Conflict in the Middle East", 472.

⁴⁰ Paul Huth, *Standing Your Ground: Territorial Disputes and International Conflict* (University of Michigan Press, 2009), 19.

⁴¹ Huth, *Standing Your Ground*, 27-28.

Irak-Kuveyt	1990-1991
İran- UK/Bahreyn	1950-1970, 1979-90
İran- UK/BAE	1950-90
İran- Suudi Arabistan	1950-68
Ürdün- Suudi Arabistan	1950-65
Umman- BAE	1977-81
Katar- Bahreyn	1967-90
Suudi Arabistan-Irak	1950-81
Suudi Arabistan-Kuveyt	1961-1990
Suudi Arabistan-Katar	1950-65
Suudi Arabistan-BAE	1950-74

Tablo 2’den görüldüğü gibi birçok Orta Doğu Devleti, sınırları ve egemenlik alanları ile ilgili sorun yaşamıştır. Bu sorunlar günümüzde hala çatışmalara neden olabilecek potansiyele sahiptir. Bu nedenle, Orta Doğu’daki çatışmaların en dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri de sürekliliğidir. Bölge devletleri arasında yaşanan savaşlar sonucunda yapılan müzakerelere, rejim değişikliklerine ve uluslararası arabuluculuklara rağmen rekabet ve çatışmalar son bulmamıştır. Bu çatışmalar arasında Arap-İsrail çatışmasının özelinde Filistin-İsrail çatışması uluslararası politikadaki en kalıcı çatışmalardan birisi olmuştur. İran-Irak rekabeti ise Orta Doğu tarihinin en kanlı ve en uzun süreli savaşlarından bir tanesidir.⁴² Bu savaşlar bölgesel yapıyı harap etmiş, tehdit algısının ve güvensizliğin artmasına yol açmıştır.⁴³

Toprak ihtilafların yanı sıra Orta Doğu’da askeri anlaşmazlıkların bir diğer faktörü arasında çatışan ideolojiler, etnik ve dini farklılıklar ve süper güç rekabeti yer almaktadır.⁴⁴ Çatışan ideolojiler ve etnik-dini farklılıklara, 1980’lerde iki bölgesel güç olan İran ve Irak’ın sekiz yıl boyunca sürecektir savaşı örnek gösterilebilir. Savaşa neden birçok sorun olmakla birlikte, 1979 yılında İran İslam Devrimi sonrası İran’ın rejim ihracı söylemlerinin çevre ülkelerdeki Şii azınlıklar üzerinde oluşturabileceği devrimci etkinin⁴⁵ yayılabileceği düşüncesi Orta Doğu devletlerinin güvenlik algılarının hızla değişmesine yol açmıştır.

⁴² Mirjam E. Sørli, Nils Petter Gleditsch ve Håvard Strand, “Why is there so much conflict in the Middle East?” *Journal of Conflict Resolution* 49, no.1 (2005): 141.

⁴³ Akbar Khan ve Amjad Ali, “Understanding the Maintenance of Rivalries and Causes of Wars in the Middle East” *The Korean Journal of International Studies* 20, no. 3 (2022): 360 ve 362.

⁴⁴ Milton-Edwards ve Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East Since 1945*, 5.

⁴⁵ İşyar, Ö. Göksel ve Damla Taşdemir Kaderli, “Ortadoğu Politikaları Bağlamında Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Temel Bileşenleri ve Dinamikleri”, *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 40, no.1 (2021): 71.

Petrol rezervlerine sahip olma konusundaki kaynak savaşları tehdidi ile birlikte, petrol endüstrisinin yarattığı siyasi etkilerin toplamı, petrolü Orta Doğu'da askeri anlaşmazlıkların önde gelen nedeni haline getirmektedir.⁴⁶ Bölgenin sahip olduğu enerji kaynakları, dünyanın en önemli cazibe merkezi olmasını sağlarken diğer yandan büyük çatışmaların yaşanmasına da neden olmaktadır. Bu bağlamda, Orta Doğu'daki savaş ile kapitalist petrol sektöründeki öz sermaye getirisi arasındaki ilişki, 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşları, Arap petrol ambargoları, Süveyş Kanalı'nın kapanması (1967-75) gibi birkaç önemli olay bağlamında ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Enerji kaynakları, bölgesel bir çatışmadan çok dış müdahalenin etkili olmasına neden olmuştur.

Rejim türleri, uluslararası askeri anlaşmazlıkların bir kaynağı olabilmektedir.⁴⁸ Orta Doğu coğrafyası da dünyadaki en az demokratik bölgedir.⁴⁹ Demokratik rejimlerin aksine despotik ve otoriter rejimlerin askeri anlaşmazlık potansiyeli daha fazladır.⁵⁰ Immanuel Kant, uluslararası barışın sağlanabilmesi için cumhuriyetçi anayasalar, serbest ticaret ve ekonomik karşılıklı bağımlılık ve uluslararası hukuk ve kuruluşların önemini öne sürmüştür.⁵¹ Bu açıdan Orta Doğu devletlerinin otoriter rejimlere sahip olmaları, askeri anlaşmazlık eğilimlerinin daha fazla olabilmesinde bir neden olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Özetle, Orta Doğu'da bölgesel anlaşmazlıklar çatışmaların tırmanmasında önemli bir rol oynamış ve çatışmanın nedenlerine ivme kazandırmıştır.⁵² Bununla birlikte Orta Doğu'da yaşanan askeri anlaşmazlıkların altında egemenlik iddialarını barından toprak ihtilafları, enerji kaynakları, rejim türleri önemli yer tutmaktadır.

⁴⁶ Jeff D. Colgan, "Oil, Conflict and U.S. National Interests", *BELFER Center, Policy Brief*, Ekim 2013, <https://www.belfercenter.org/publication/oil-conflict-and-us-national-interests>.

⁴⁷ Jacob Mundy, "The Oil Security Myth and Middle East Insecurity", *MERIP*, 2020, <https://merip.org/2020/06/the-oil-for-security-myth-and-middle-east-insecurity/>.

⁴⁸ Erik Gartzke and Alex Weisiger, *Dynamic Difference and The Democratic Peace*, (San Diego, CA: University of California, 2008), 1.

⁴⁹ IDEA, "Africa and The Middle East: Resilient Democratic Aspirations and Opportunities for Consolidation", Son Erişim: 27 Ekim 2023, <https://www.idea.int/gsod-2021/africa-middle-east>.

⁵⁰ Akbar Khan ve Ali, Amjad, "Understanding the Maintenance of Rivalries", 363.

⁵¹ Immanuel Kant. *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*. Çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1960).

⁵² Khan Akbar, "Steps-to-War Theory and Interstate Wars in the Middle East: Is State-Sponsored Terrorism Another Escalating Step?," *Journal of Asian and African Studies* 56, no. 7 (2021): 2.

4. Orta Doğu Coğrafyasında Yaşanan Askeri Anlaşmazlıkların Modellenmesi

Tarihsel olarak krizler, çatışmalar ve savaşlar için veri kümelerinin varlığı, devletler arası askeri anlaşmazlıkların nicel yöntemlerle modellenmesine izin vermektedir.⁵³ Bu çalışmada, Soğuk Savaş sonrası dönemde nispeten çok sayıda devletler arası askeri anlaşmazlık yaşayan bir bölge olan Orta Doğu coğrafyasının, Marwala tarafından kapsamlı bir şekilde açıklanan 7 bağımsız değişkeninin, yaşanan askeri anlaşmazlıkları ne ölçüde etkilediği sorusu, ampirik bir araştırma yöntemiyle ele alınmıştır. Bu modelle yedi bağımsız değişken (ittifak, komşuluk, uzaklık, büyük güç, kapasite, demokrasi ve ekonomik karşılıklı bağımlılık) ile bağımlı değişken olarak devletler arası askeri anlaşmazlık (MID verileri) arasındaki ilişki araştırılmıştır.⁵⁴

Literatürde ittifak, demokrasi gibi kilit değişkenler ile devletler arasındaki askeri anlaşmazlıkları inceleyen, çok sayıda araştırma ve yayın bulunmaktadır. Stodola ve diğerleri, ittifak, komşuluk, uzaklık, büyük güç, kapasite, demokrasi ve ekonomik karşılıklı bağımlılık değişkenlerini, veri madenciliği tekniklerini kullanarak çatışmaların önlenmesi ve tahmini üzerinde uygulamışlardır. Çalışmada sunulan sonuçlar, veri madenciliği tekniklerinin potansiyel ikili çatışmaları tahmin etmede başarılı ve yüksek doğrulukla kullanılabileceğini göstermiştir.⁵⁵ Bir başka çalışmada, Khan ve Ali, Orta Doğu devletleri arasındaki rekabet ve savaşa, askeri kapasitenin, demokrasi düzeyinin ve komşuluk faktörünün etkisini lojistik regresyon analizi yaparak askeri kapasitenin ve komşuluğun, bölgesel rakipler arasında askeri anlaşmazlık olasılığını artırdığını ortaya koymuştur.⁵⁶ Yedi bağımsız değişken (ittifak, komşuluk, uzaklık, büyük güç, kapasite, demokrasi ve ekonomik karşılıklı bağımlılık) ile bağımlı değişken olarak devletler arası çatışma arasındaki ilişki Marwala tarafından da araştırılmıştır.⁵⁷ Çalışmalar farklı teknikler kullanarak ve bir veya daha fazla değişkenin

⁵³ Petr Stodola, et al. "Modelling Militarized Interstate Disputes Using Data Mining Techniques: Prevention and Prediction of Conflicts," *The Journal of Defense Modeling and Simulation* 18, no.4 (2021): 470.

⁵⁴ Tshilidzi Marwala, *Advanced Information and Knowledge Processing*. (London: Springer Verlag, 2013), 233-252.

⁵⁵ Stodola, "The Journal of Defense Modeling and Simulation", 470.

⁵⁶ Khan ve Amjad, "Understanding the Maintenance of Rivalries", 359-384.

⁵⁷ Tshilidzi Marwala ve Monica Lagazio, "Modeling and Controlling Interstate Conflict," *International Joint Conference on Neural Networks* 2 (2004): 1233-1238.

askeri anlaşmazlık üzerindeki etkilerini inceleyerek, alana önemli katkılar sağlamıştır.

Çalışmada, bağımlı değişken, herhangi bir şiddet derecesine sahip devletler arası askeri anlaşmazlığın (MID) başlangıcını gösteren ikili bir değişkenden oluşmaktadır.⁵⁸ Devletlerarası Askeri Anlaşmazlıklar, askeri gücün açık bir şekilde fiili kullanımı, teşhiri veya kullanma tehdidiyle sonuçlanabilecek devletler arasındaki veya arasındaki bir dizi etkileşim olarak tanımlanmaktadır.⁵⁹ Bu bağımlı değişkeni kodlama yöntemimiz şu şekildedir: herhangi bir ikili askeri anlaşmazlık yaşanmışsa 1, aksi takdirde 0 olarak kodlanmıştır. Bağımlı değişkenle ilişkilerini araştırmak için yedi bağımsız değişken seçilmiştir. Tablo 3'te bağımlı ve bağımsız değişkenlerin kodlanması ve veri kaynağı gösterilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlerin Değer Aralığı

Değişkenler	Değerler	Veri Kaynağı
MID	0 ya da 1	COW Data ⁶⁰
İttifak	0 ya da 1	COW Data
Kapasite	Sürekli veri	COW Data
Komşuluk	0 ya da 1	COW Data
Uzaklık	Sürekli veri	COW Data
Demokrasi	10 ya da -10	Polity IV ⁶¹
Küresel Güç	0 ya da 1	COW Data
Bağımlılık	Sürekli veri	COW Data

İttifakların varlığı bir çatışmaya müdahale etme, bir çatışmada tarafsız kalmayı kabul etme veya bir çatışma olursa diğer devlete danışma taahhüdünde bulunan en az bir çift devlet arasındaki resmi anlaşmalardır.⁶² İttifak değişkeni, iki devlet arasındaki ittifakın derecesini ölçmektedir. Kapasite, devletlerin gücünün göstergesini

⁵⁸Zeev Maoz, “Dyadic Militarized Interstate Disputes (DYMID1.1),” Dataset-Version 1.1.

<ftp://spirit.tau.ac.il/zeevmaoz/dyadmid60.xls>. Şifre Korunmuştur (1999).

⁵⁹ Charles Gochman and Zeev Maoz, “Militarized interstate disputes 1816-1976,” *Conflict resolution* 28, no. 4, (1984): 585–615. ^[11]_[SEP]

⁶⁰ Correlates of War (COW), “Datasets,” <https://correlatesofwar.org/data-sets/> (Erişim Tarihi: 28.10.2023)

⁶¹ Center For Systemic Peace, “The Polity Project”, Son Erişim: 28 Ekim 2023, <https://www.systemicpeace.org/polityproject.html>.

⁶² Douglas Gibler, M. ve Meredith Sarkees. Coding Manual for v3.0 of the Corrlates of War Formal Interstate Alliance Data set, 1816-2000”, 2002.

ifade eden güç paritesi olarak tanımlanan bir orandır. Değişken, Birleşik Ulusal Kapasite endeksi (Composite Index of National Capability/CINC) verilerinin oranının 10 tabanına logaritması olarak hesaplanmaktadır. Komşu ülkelerin, komşu olmayan devletlere göre rakip olma ve savaşa zemin hazırlama olasılığının daha yüksek olduğu ileri sürülmektedir.⁶³ Bu nedenle komşuluk, devletler arası rekabetin önemli bir yönüdür. İki bölgesel güç coğrafi olarak komşu ise, çatışma gelişme olasılığı bulunmaktadır.⁶⁴ Uzaklık değişkeni iki ülke arasındaki mesafedir. İki devletin başkentleri arasındaki mesafenin kilometre cinsinden doğal logaritması olarak hesaplanmaktadır. Demokrasi düzeyi ile iki ülkenin birbirine göre demokratiklik düzeyi ölçülmektedir. Orta Doğu devletleri arasında küresel güce sahip devlet bulunmadığı için hesaba katılmamıştır. Ekonomik bağımlılık, devletlerin karşılıklı bağımlılığını ölçen sürekli bir sayısal değişkendir. İki ülke arasındaki ikili ticaretin GSYİH'ya oranı olarak hesaplanmaktadır. Bu nedenle değişken, ekonomik olarak daha az bağımlı olan devletin ekonomik karşılıklı bağımlılığının bir ölçüsünü yansıtmaktadır.

Çalışmada 1990-2012 yılları arasında 15 ülkenin ikili verisinden bir veri seti oluşturulmuştur. Veri setindeki değişkenlerden eksik verisi olan satırlar analizden çıkarılmıştır.⁶⁵ Böylece 4732 satırlık veri setinde 7 değişkene (MID, İttifak, Kapasite, Komşuluk, Uzaklık, Demokrasi ve Ekonomik Bağımlılık) ait toplam 33.124 veri ile analiz yapılmıştır. Analizler RapidMiner (v10) programıyla lojistik regresyon kullanılarak elde edilmiştir. Lojistik regresyon analizi, ikili bağımlı değişkenlerin modellenmesinde uygulanabilen yöntemlerinden biridir. Çalışmanın 2012 yılıyla sınırlı olması sonuçlarımızı çok fazla etkilememektedir. Etkilememesinde en büyük etkenlerden bir tanesi de Orta Doğu devletlerinin 2000 sonrası devletlerarası büyük bir çatışmaya girmemiş olmasıdır. Arap Baharı ortaya çıkan iç savaşlar gibi bölgeyi doğrudan etkileyen bir olay yaşanmış olsa da çalışma da devletler arası askeri anlaşmazlıklar incelenmektedir.

⁶³ Michael Colaresi, Karen Rasler, ve William Thompson, *Strategic Rivalries in World Politics Position, Space and Conflict Escalation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).^[1]

⁶⁴ Bibek Chand, "Dynamics of Rivalry Between Geographically Contiguous Regional Powers: The Case of Sino-Indian Competition" *Asian Politics & Policy* 11, no.1 (2019): 122-143.

⁶⁵ İran'ın 1991-1992 ve İsrail'in 1990-1994 yıllarındaki GDP verisi ilgili kaynakta olmadığından iki devletin bu yıllardaki bağımlılık düzeyi hesaplanamamış ve bu nedenle de ilgili satırlar analizden çıkarılmıştır.

4.1. Modelleme Çıktıları

Tablo 4’te 1990-2012 yılları arasında Orta Doğu devletlerinin birbirleri ile askeri anlaşmazlık durumu “X” olarak belirtilmiştir.

Tablo 4. Orta Doğu devletlerinin 1990-2012 yılları arasındaki askeri anlaşmazlık durumu

	BAE	Bahreyn	Irak	İran	İsrail	Katar	Kuveyt	Lübnan	Mısır	Suriye	Suudi A.	Türkiye	Umman	Ürdün	Yemen	
BAE			X	X												
Bahreyn			X													
Irak	X	X		X	X	X	X		X	X	X	X	X	X		
İran	X		X		X	X			X			X				
İsrail			X	X				X	X	X	X	X			X	
Katar			X	X							X					
Kuveyt			X													
Lübnan					X					X						
Mısır			X	X	X											
Suriye			X	X	X			X				X		X		
Suudi A.			X		X	X										X
Türkiye			X	X	X					X						
Umman			X													
Ürdün			X		X					X						
Yemen											X					
<i>MID sayısı</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>12</i>	<i>6</i>	<i>8</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>5</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	

Tablo 4’ten anlaşıldığı gibi bölge ülkeleri ile en fazla askeri anlaşmazlık içerisinde olan devlet Irak (n=12) olmuştur. Irak’ın, savaş sayısının yüksek olmasında 1990 ve 2003 yılında ABD’nin Irak’ı işgali sonrası Orta Doğu devletlerinin koalisyon güçlerine katılmaları etkilidir.

4.2. Bulgular ve Tartışma

Lojistik regresyon, bağımsız değişken(ler)in bağımlı değişken üzerindeki etki düzeyini açıklayabilmekte ve modelin performansı gözlenen ile tahmin edilen değerlerin karşılaştırıldığı başarımlı metrikleriyle değerlendirilmektedir.⁶⁶ Bu çalışmada verilerin

⁶⁶ Michael. P. LaValley, “Logistic regression” *Circulation* 117, no.18, (2008): 2395-2399.

analizinde kullanılan lojistik regresyon yönteminin başarımlık metrikleri Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Model başarımlık metrikleri

	Gözlenen (0)	Gözlenen (1)	Precision
Tahmin edilen (0)	4419	231	95,03%
Tahmin edilen (1)	33	49	59,76%
<i>Recall</i>	99,26%	17,50%	94.42%

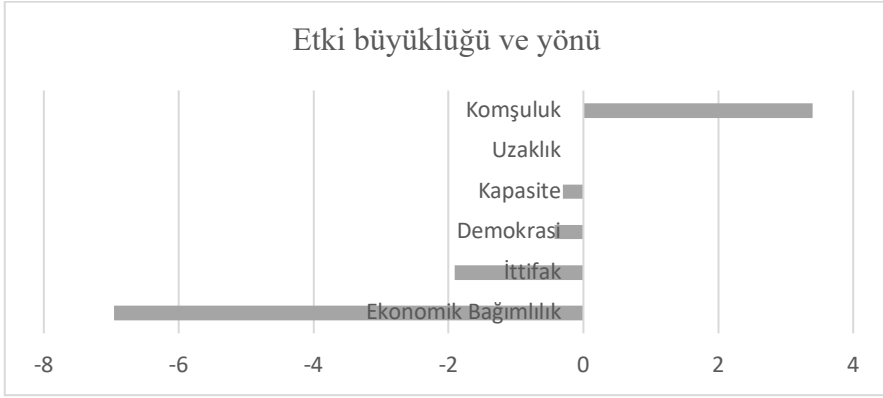
Tablo 5, lojistik regresyon analiziyle MID verilerinin %94,42 oranında doğru tahmin edildiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Orta Doğu'daki bir devletin diğeriyle askeri anlaşmazlık ihtimali; aralarındaki İttifak, Kapasite, Komşuluk, Uzaklık, Demokrasi ve Bağımlılık durumlarına bakılarak %94,42 oranında doğru tahmin edilebilmektedir.

Lojistik regresyon analiziyle; bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni (MID) açıklama oranı, MID faktörünü etkileyen faktörlerin etki büyüklüğü ve ilişkilerin yönü de anlaşılabilir. Tablo 6 lojistik regresyon modeliyle elde edilen bulguları göstermektedir.

Tablo 6. Lojistik regresyon modeli bulguları

Faktörler	Coefficient	Std. Error	p-Value
Bağımlılık	-6,957	48,539	0,886
İttifak	-1,906	0,154	0,000
Demokrasi	-0,427	0,244	0,081
Kapasite	-0,301	0,162	0,063
Uzaklık	0,005	0,177	0,980
Komşuluk	3,403	0,180	0,000
<i>Intercept</i>	-2,981	0,305	0,000

Tablo 6'da gösterilen etki büyüklüklerinin daha kolay anlaşılabilmesi için yalnızca etki büyüklüğü değerlerini Şekil 1'de grafikte gösterilmiştir.

Şekil 1. Faktörlerin etki büyüklükleri

Tablo 6’da bulguları verilen lojistik regresyon modelinin MSE (Ortalama Kare Hatası/Mean Squared Error) değeri 0.041, RMSE (Kök Ortalama Kare Hatası/Root Mean Squared Error) değeri 0.201 ve R^2 değeri 0.272 olarak hesaplanmıştır. MSE ve RMSE birer hata ölçüsü olduğundan sifıra yaklaştıkça yüksek performansı göstermektedir.⁶⁷ Dolayısıyla, çalışmada hata ölçülerinin düşük olması nedeniyle modelin performansının iyi olduğu söylenebilir. R^2 değeri, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesini göstermektedir. Bu çalışmadaki 6 bağımsız değişkenin MID bağımlı değişkenini açıklama oranı %27 olarak bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle, askeri anlaşmazlıkların (MID verisinin) %27’si bu çalışmadaki 6 faktörle açıklanabilmektedir/ilgilidir. Devletler arası askeri anlaşmazlık elbette çok daha fazla boyutla analiz edilebilecek bir mekanizma gerektirir ve yalnızca 6 faktörle %100 oranda açıklanabilmesi zaten beklenemez. Çalışmada bulunan R^2 değeri (0.272), aynı faktörlerle dünya çapında MID verisinin tahmin edilmek için yapılan Stodola’nın⁶⁸ çalışmasının R^2 değeriyle (0.270) benzer bulunmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın, MID verisini tahmin etmeye yönelik önceki çalışmanın bulgusunu desteklediği söylenebilir.

Tablo 6’da p-value ve Coefficient değerleri dikkate alındığında, hangi faktörlerin MID faktörünü istatistiksel olarak anlamlı derecede ($p < .05$) etkilediği ve bu etkinin yönü (pozitif - negatif) anlaşılmaktadır. Örneğin, İttifak ve Komşuluk faktörlerinin MID değişkenini istatistiksel olarak anlamlı derecede etkilediği, İttifak faktörünün

⁶⁷Wenjian Wang, & Zongben Xu, “A Heuristic Training for Support Vector Regression”, *Neurocomputing* 61, (2004): 259-275.

⁶⁸ Stodola, *The Journal of Defense Modeling and Simulation*, 470.

etkisinin negatif yönde olduğu ve Komşuluk faktörünün etkisinin pozitif yönde olduğu bulunmuştur. Bu bulgu, Orta Doğu'daki iki devlet arasında ittifak sayısı arttıkça askeri anlaşmazlık sayısının azaldığını ve komşuluk durumları varsa askeri anlaşmazlık durumlarının daha fazla olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Orta Doğu devletlerinin ittifak yaptıkları ülkelerle askeri anlaşmazlık eğiliminin az olduğu ve genelde komşularıyla askeri anlaşmazlık yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Khan ve Ali'nin çalışmasında komşuluğun bölge ülkeleri arasında rekabet olasılığını önemli ölçüde arttırdığı sonucu⁶⁹ yapılan bu çalışma da yapılan lojistik regresyon analiziyle de ortaya çıkmıştır. Orta Doğu devletlerinin komşu olma durumu askeri anlaşmazlık olasılığını arttırmaktadır. Bu iki faktörün haricinde, Demokrasi ve Kapasite faktörlerinin MID faktörü üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde, MID faktörüyle istatistiksel olarak anlamlı derecede bir ilişki ($p > .05$) bulunmamış olsa da p düzeyi (0.081 ve 0.063) anlamlı kabul edilecek orana (0.05) çok yakın olduğundan, bu durumu dikkate almak koşuluyla MID faktörü üzerinde etkilerinin olduğundan söz edilebilir. Etkinin yönü incelendiğinde ise hem Demokrasi hem de Kapasite faktörlerinin MID üzerindeki etkisinin negatif yönde olduğu görülmektedir. Yani, Orta Doğu devletlerinin demokrasi düzeyi ve kapasitesi arttıkça askeri anlaşmazlık eğilimlerinin azaldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Demokratik siyasi sistemlerin askeri anlaşmazlıkları azaltıcı bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Son olarak, Bağımlılık ve Uzaklık faktörlerinin MID üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olmadığı ($p > .05$) bulunmuştur. Dolayısıyla, iki Orta Doğu Devleti'nin askeri anlaşmazlık eğilimlerinin, birbirlerine olan bağımlılık ve uzaklıklarıyla pek ilgili olmadığı anlaşılmıştır. Bağımlılık faktörünün etkisinin yönü incelendiğinde, istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olmasa da MID faktörü üzerindeki etkisinin negatif yönde olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, iki Orta Doğu Devleti'nin birbirine bağımlılığı arttıkça askeri anlaşmazlık durumlarının azaldığı anlaşılmaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışmada Orta Doğu devletleri arasındaki askeri anlaşmazlıklar modellenerek, girdi değişkenleri (demokrasi, müttefikler, komşuluk, uzaklık, kapasite, bağımlılık) ile askeri anlaşmazlık (MID) durumları arasındaki ilişkinin lojistik regresyon yöntemiyle tahmin edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, bağımsız değişkenlerin devletleri

⁶⁹ Khan ve Amjad, *Understanding the Maintenance of Rivalries*, 374.

anlaşmazlığa götürmekteki rolüne odaklanılmıştır. Bu çalışma kapsamında yapılan lojistik regresyon analizi sonucuna göre iki Orta Doğu devleti arasındaki askeri anlaşmazlık ihtimali %94,42 doğrulukla tahmin edilebilmektedir. Bu tahmini yapabilmek için iki devletin 6 faktöre yönelik verisi aşağıdaki formüle yerleştirilerek hesaplama yapılabilir.

$$\text{MID} = \text{Bağımlılık } X (-6,957) + \text{İttifak } X (-1,906) + \text{Demokrasi } X (-0,427) + \text{Kapasite } X (-0,301) + \text{Uzaklık } X (0,005) + \text{Komşuluk } X (3,403) - 2,981$$

Formülde belirtilen altı faktörle yapılacak hesaplama sonucunda elde edilecek değer 0.5'in altında olması MID değerinin sıfır (çatışma yok) olmasını, 0.5'e eşit veya üzerinde olması ise MID değerinin 1 (çatışma var) olmasını gösterecektir.

Lojistik regresyon analizi sonucunda, Orta Doğu coğrafyasındaki devletler arası askeri anlaşmazlıkların en çok ekonomik bağımlılık ve komşuluk faktörleriyle açıklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada, askeri anlaşmazlık durumunun ekonomik bağımlılık ile negatif yönde ve komşuluk ile pozitif yönde ilişkili olduğu ortaya konmuştur. Diğer bir ifadeyle, Orta Doğu devletlerinin ekonomik bağımlılığı olduğu devletlerle daha az ve komşu olduğu devletlerle daha çok askeri anlaşmazlık eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma, Uluslararası İlişkiler Disiplininde potansiyel ikili çatışmaları modellemede lojistik regresyon analizinin başarılı ve yüksek doğrulukla kullanılabileceğini göstermektedir. Gelecekteki çalışmalarda 1) farklı coğrafyadaki devletler analize dahil edilebilir, 2) daha farklı makine öğrenmesi modelleri kullanılarak çalışmanın kapsamı genişletilebilir ve 3) bu çalışmanın bulgularıyla kıyaslanarak Orta Doğu devletlerinin askeri anlaşmazlık durumunu etkilediği belirlenen faktör farklılıkları tespit edilebilir.

Bilgi

Verilerin analizinde danışmanlığı için Dr. Arif Cem Topuz'a teşekkür ederim.

Kaynakça

Alkan, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nin ‘İslam Birliği’ Siyaseti: Ortadoğu’nun Osmanlılaşması.” *Gazi Akademik Bakış* 9, no. 18 (2016): 17-32.

Anderson, Lisa. “Peace and Democracy in the Middle East: The Constraints of Soft Budgets.” *Journal of International Affairs* 49, no. 1, (1995): 25-44.

Beck, Nathaniel, Gary King, ve Langche Zeng. “Improving Quantitative Studies of International Conflict: A Conjecture.” *American Political Science Review* 94, no. 1 (2000): 21– 35.

Bibek, Chand. “Dynamics of Rivalry Between Geographically Contiguous Regional Powers: The Case of Sino-Indian Competition.” *Asian Politics & Policy* 11, no. 1 (2019): 122-143.

Blake, H. Gerald. “International Boundaries and Territorial Stability in the Middle East: An Assessment.” *GeoJournal* 28, no. 3 (1992): 365-373.

Center For Systemic Peace, “The Polity Project”, Son Erişim: 28 Ekim 2023, <https://www.systemicpeace.org/polityproject.html>.

Cleveland, William. *Modern Ortadoğu’nun Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Colaresi, Michael, Karen Rasler ve William Thompson. *Strategic Rivalries in World Politics Position, Space and Conflict Escalation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Colgan, Jeff D. Oil. Conflict and U.S. National Interests, BELFER Center, Policy Brief, Ekim 2013, <https://www.belfercenter.org/publication/oil-conflict-and-us-national-interests>.

Correlates of War (COW), “Datasets,” Son Erişim: 28 Ekim 2023, <https://correlatesofwar.org/data-sets/>.

Dursun, Davut. “Ortadoğu’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler.” *Journal of Social Policy Conferences*, no.50 (2005):1231-1274.

Embel Özdemirkıran Merve. “Orta Doğu’da Modern Devletin İnşası: Irak ve Suriye Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme” , *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8, no. 1, (2021): 157-189.

Fawcett, Louise (ed.). *International Relations of The Middle East*. Oxford University Press, 2016.

Gartzke, Erik ve Alex Weisiger. *Dynamic Difference and The Democratic Peace*. San Diego, CA: University of California, 2008.

Gartzke, Erik, Li, Quan ve Boehmer Charles. “Investing in the Peace: Economic Interdependence and International Conflict.” *International Organization* 55, no. 2 (2001): 391–438.

Gibler, Douglas M. ve Meredith Sarkees. Coding Manual for v3.0 of the Corrlates of War Formal Interstate Alliance Data set, 1816-2000 (2002).

Gochman Charles ve Maoz, Zeev. “Militarized Interstate Disputes: 1816-1976.” *Conflict Resolution* 28, no. 4 (1984): 585–615.

Haass, Richard. “The New Middle East.” *Foreign Affairs* 85, no.6 (2006): 2-11.

Halliday, Fred. *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*. UK: Cambridge University Press, 2005.

Hinnebusch, Raymond. *The International Politics of The Middle East*. Manchester: Manchester University Press, 2003.

Huth, Paul. *Standing Your Ground: Territorial Disputes and International Conflict*. Michigan: University of Michigan Press, 2009.

IDEA, “Africa and The Middle East: Resilient Democratic Aspirations and Opportunities for Consolidation, Son Erişim: 27 Ekim 2023, <https://www.idea.int/gsod-2021/africa-middle-east>.

İşyar, Ö. Göksel ve Damla Taşdemir Kaderli. “Ortadoğu Politikaları Bağlamında Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Temel Bileşenleri

Devletlerarası Anlaşmazlıkların Modellenmesi ve Dinamikleri”, *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 40, no.1 (2021): 63-94.

Kant, Immanuel. *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*. çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1960.

Khan, Akbar ve Amjad Ali, “Understanding the Maintenance of Rivalries and Causes of Wars in the Middle East.” *The Korean Journal of International Studies* 20, no. 3 (2022): 359-384.

Khan, Akbar, “Steps-to-War Theory and Interstate Wars in the Middle East: Is State-Sponsored Terrorism Another Escalating Step?.” *Journal of Asian and African Studies* 56 no.7, (2021): 1-17.

LaValley, Michael P. “Logistic regression,” *Circulation* 117, no. 18, (2008): 2395-2399.

Lewis, Bernard. *The Shaping of the Modern Middle East*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Maoz, Zeev. “Dyadic Militarized Interstate Disputes (DYMID1.1),” Dataset-Version 1.1.

<ftp://spirit.tau.ac.il/zeevmaoz/dyadmid60.xls>. Şifre Korunmuştur (1999).

Marwala, Tshilidzi. *Advanced Information and Knowledge Processing*. London: Springer- Verlag, 2013.

Marwala, Tshilidzi ve Lagazio Monica. “Modeling and Controlling Interstate Conflict,” *International Joint Conference on Neural Networks* 2, (2004): 1233-1238.

Mather, Yassamine. “The Fall of the Ottoman Empire and Current Conflict in the Middle East”, *Critique* 42, no. 3 (2014): 471-485.

Meriç, Cemil. *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.

Milton-Edwards, Beverley ve Hinchcliffe, Peter. *Conflicts in the Middle East Since 1945*, United Kingdom: Routledge Taylor & Francis Group, 2007.

MiMarco, Louis A. *Traditions, Changes, and Challenges: Military Operations and The Middle Eastern City*, Fort Leavenworth/ Kansas: Combat Studies Institute Press, 2004.

Mundy, Jacob, “The Oil Security Myth and Middle East Insecurity”, MERIP, 2020, <https://merip.org/2020/06/the-oil-for-security-myth-and-middle-east-insecurity/>

Owen, Roger. *State, Power and Politics in The Making of The Modern Middle East*. UK: Routledge, 2013.

Skrede, Gleditsch ve K. Michael D. Ward. “Visualization in the Study of International Relations, in Mintz”, A., Russett, (eds.), *New Directions in International Relations*, Lexington Books, MA, Lexington, (2005) ss. 65–91.

Smith, Dan. *The State of The Middle East: An Atlas of Conflict and Resolution*. UK: Routledge, 2014.

Sørli, Mirjam E., Nils Petter Gleditsch ve Håvard Strand, “Why is There So Much Conflict in The Middle East?.” *Journal of Conflict Resolution* 49, no.1 (2005): 141-165.

Stodola, Petr, et al. “Modelling Militarized Interstate Disputes Using Data Mining Techniques: Prevention and Prediction of Conflicts.” *The Journal of Defense Modeling and Simulation* 18, no. 4 (2021): 469-483.

Şulul, Cevher. “Doğu Kavramı ve Coğrafi Sınırları.” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 43, (2018): 153-163.

Wang, Wenjian. ve Xu, Zongben. “A Heuristic Training for Support Vector Regression.” *Neurocomputing* 61, (2004): 259-275.

Yerasimos, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Extended Abstract

The history of the Middle East has been filled with wars between states, civil wars, rebellions, revolutions, coups and invasions by foreign powers, and violent conflicts full of ethnic and sectarian conflicts. The geography of the Middle East is arguably referred to as the epicenter of the world crisis, a region that is chronically war-prone and where the world's most prolonged conflicts take place. The Middle East geography, which is a crossroads where East and West meet, has not only been an important trade route, but also a crossing point of beliefs, cultures, and civilizations. While there are many factors in the shaping of the Middle East geography, the interaction of six primary historical, cultural, and contemporary factors –Islam, the Ottoman Empire, European colonialism, the establishment of the State of Israel, oil, and the role of the USA– has an important place.

With the effect of its geo-strategic location and rich natural resources, the Middle East geography has been the scene of various conflicts and wars in different periods of history. Therefore, the international relations of the Middle East have been dominated by uncertainty and conflict. Civil wars and conflicts in the region range from the imposition of arbitrary borders and the establishment of many new states following the colonial division of Ottoman lands between France and England after the Sykes-Picot agreement. Arbitrary borders of the colonial powers led to territorial disputes in the Middle East and were among the main causes of conflicts. However, under the wars in the Middle East, territorial conflicts, energy resources, and regime types occupy an important place.

Historically, the existence of datasets for conflicts and wars allows for quantitative modelling of conflicts between states. In this study, the question of to what extent the geography of the Middle East, a region that experienced a relatively large number of interstate military disputes in the post-Cold War period, affected the wars and the probability of war by the 7 independent variables explained comprehensively by Marwala, was handled through empirical research. With this model, the relationship between seven independent variables (alliance, contiguity, distance, major power, capacity, democracy and economic dependency) and interstate dispute as a dependent variable was investigated.

A dataset was created from the binary data of 15 countries between 1990 and 2012. Rows with missing data from the variables in the dataset were excluded from the analysis. Thus, 33,124 data belonging to 7 variables (MID, Alliance, Capacity, Contiguity, Distance, Democracy, and Dependency) were analyzed in the 4732-row data set. Analyses were obtained using logistic regression with RapidMiner (v10). Logistic regression analysis is one of the methods that can be applied in modeling binary dependent variables. The fact that the study was limited to 2012 does not affect our results much. One of the most significant factors in its ineffectiveness is that the Middle Eastern states did not enter a tremendous interstate war after 2000. Although there has been an event that directly affected the region, such as the civil wars that emerged in the Arab Spring, the study examines the militarized dispute between states.

It shows that with logistic regression analysis, MID data is estimated correctly at 94.42%. In other words, the probability of one state in the Middle East fighting another; It can be calculated accurately at a rate of 94.42% by looking at the Alliance, Capacity, Contiguity, Distance, Democracy, and Dependence among them. As a result of the logistic regression analysis, it was concluded that the militarized dispute between states in the Middle East geography was mainly explained by economic dependency and contiguity factors. It has been revealed that the state of militarized dispute is negatively related to economic dependency and positively associated with contiguity. In other words, it has been shown that the Middle Eastern states tend to fight less with the states with which they are economically dependent and more with the states with which they are neighbors. The results presented in this study show that logistic regression analysis can be used successfully and with high accuracy in modeling potential bilateral militarized disputes in the Discipline of International Relations. The analysis of the study can be extended by using artificial neural networks in future studies.

Analysis of Foreign Trade Between Türkiye and Africa *

Şükrü Cicioğlu** & Ryan Hafız Ahmed İbrahim***

Abstract

While enhancing our economic relations with African countries was positioned as a target within Türkiye's vision, especially after the Cold War, this could only come true in the first decade of the 21st century. As a result, there have been significant trade volume developments. Although Türkiye had a trade deficit with Africa from the mid-90s to the early 2000s, it became a surplus party in the subsequent period due to stagnation and the impacts of various crises. The trade with Africa is primarily with North African countries due to geographical proximity and historical ties. While Africa's share in Türkiye's total foreign trade volume has been gradually increasing, it remains significantly lower compared to Asia and Europe. Relations between the continent and Türkiye haven't grown stronger yet, mainly because most African countries were former colonies. On the other hand, Türkiye's geographical proximity to Africa offers a significant opportunity to meet African countries' agricultural and food needs. In this context, this study aims to analyze Türkiye's trade with the African continent and to reveal the opportunities, threats, strengths, and weaknesses this trade offers for both actors. Furthermore, the study provides recommendations to enhance these relations in this framework.

Keywords: Africa-Türkiye, Foreign Trade, Economic Relations

* This study was produced from the master's thesis titled "Sectoral and Structural Analysis of Foreign Trade Between Türkiye and African Countries" by Ryan Hafız Ahmed İBRAHİM, which was completed under the supervision of Assistant Professor Dr. Şükrü CİCİOĞLU in Sakarya University Social Sciences Institute, Department of Economics.

** Assist. Prof., Sakarya University, Faculty of Political Science, Department of Economics, Türkiye, cicioglu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2629-3134.

*** Master's Degree, Sakarya University, Social Sciences Institute, Department of Economics,
rayanhafiz71@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4547-2485.

Copyright © 2022 by the Authors. This is an open access paper distributed under the terms of conditions of the Creative Commons Attribution International License CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>)

Türkiye ile Afrika Arasındaki Dış Ticaretin Analizi

Şükrü Cicioğlu** & Ryan Hafız Ahmed İbrahim***

Öz

Afrika ülkeleri ile iktisadi ilişkilerimizi geliştirmek özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin vizyonu içinde bir hedef olarak yer almasına rağmen bu ancak 21. Yüzyılın ilk 10 yılında gerçekleşebilmiştir. Bunun sonucu olarak ticaret hacminde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Türkiye 90'lı yılların ortasından 2000'li yılların başına kadar olan dönemde Afrika ile ticaretinde yaşadığı durgunluk ve krizlerin etkisiyle açık vermesine rağmen izleyen dönemde fazla veren taraf olmuştur. Afrika ile ticareti coğrafi yakınlık ve tarihi bağlar nedeniyle daha çok Kuzey Afrika ülkeleri iledir. Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisinde Afrika'nın payı gittikçe artmakla beraber Asya ve Avrupa kıtalarına göre oldukça düşük düzeydedir. Afrika ülkelerinin çoğunluğunun sömürge altında kalmış olması sebebiyle Türkiye ile kıta arasındaki ilişkiler henüz güçlenememiştir. Diğer yandan Türkiye'nin coğrafi açıdan Afrika'ya yakın olması, Afrika ülkelerinin ihtiyaç duydukları tarım ve gıda ürünlerinin karşılanması açısından Türkiye'ye önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı Türkiye'nin Afrika kıtası ile gerçekleştirdiği ticareti analiz ederek, bu ticaretin her iki aktör için de getirdiği fırsatları, tehditleri, güçlü ve zayıf yönleri ortaya koymak ve bu çerçevede ilişkileri geliştirmek adına öneriler sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Afrika-Türkiye, Dış-Ticaret, Ekonomik İlişkiler

** Doktor Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat, cicioglu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2629-3134.

*** Master Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, rayanhafiz71@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4547-2485.

1. Introduction

Foreign trade is one of the most significant driving forces of growth and development, especially in open economies. Just as we can accelerate the process of overseas expansion by industrializing, it is also possible to reach an advanced level in some industrial regions during the expanding process. Although the economic context of international expansion policies has different dimensions, the foreign trade aspect is undoubtedly the most crucial part. Since the 1980s, Türkiye has adapted to the global trade and capital-centric liberalization policies, making a series of legal-institutional regulations accordingly. The primary purpose of these regulations is to complete the development process by following an open foreign trade policy. This will make it necessary and feasible to establish large-scale facilities to sell products to a broad market, benefit from scale economies, and thus utilize advanced production techniques.

In Türkiye's foreign trade, while the European Union (EU), the USA, China, and Russia hold significant shares, our trade with Africa continues to gain momentum as a reflection of recent developments in diplomatic and political relations. Foreign trade relations cannot be materialized on a ground that will produce healthy and productive results since many countries in Africa have been subjected to colonial economic pressures and, therefore, are incompetent in implementing independent monetary policies, and trade primarily takes place between economically similar countries (intra-industry trade) can be seen as a negative situation. However, it is also a fact that new approaches based on equal distance, eye level, and mutual benefit can balance this situation. Particularly, it is worth noting that Türkiye's trade relations with North African countries, with whom it has closer geographical and deeper historical-cultural ties, are more apparent and gripping compared to other countries. Given that societies' economic development generally tends to be positive in the long run, the multipolar world system's global manifestation, and the presence of rich natural resources in these countries, trade with African countries appears to be convenient and possible cyclically as well as contributing to the economic welfare of the societies.

The primary purpose of this research is to understand and grasp the situation between African countries and Türkiye in the context of foreign trade. The actors to be discussed in the study will be the Republic of Türkiye and the continent of Africa. Due to the unavailability of some data covering all of Africa, significant country

groups representing Africa have been analyzed. Also, due to a lack of data, time intervals can vary in various subheadings.

Within this framework, the following questions will be addressed:

- How has the development of foreign trade between African countries and Türkiye evolved over the years, and what factors determine this development?
- What goods and groups of goods constitute trade between Türkiye and Africa?
- What is the weight of sectors in foreign trade?
- How have the continents' shares and developments in Türkiye's foreign trade been shaped?

Data for this study was obtained through the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT), Trademap, World Bank, Arcan Development Bank, World Trade Organization (WTO), International Trade Center (ITC), OECD, and UNCTADSTAT. Based on the information obtained from these data, some conclusions related to foreign trade have been drawn. Various numerical data and ratios under many subheadings have been calculated and interpreted by us.

2. Türkiye - Africa Foreign Trade

2.1. General Situation

Developing relations and cooperation between the African continent and Türkiye is one of the fundamental principles of multidimensional foreign policy. It is expected that from the second half of the 21st century, Africa will become a more active and increasingly significant actor in the global system. The idea of establishing economic ties with African countries was on Türkiye's agenda after the end of the Cold War; however, no steps were taken until 1998. Due to the importance of commercial and economic relations in foreign policy, Türkiye-Africa relations progressed in the first decade of the 21st century.¹ Türkiye's economic expansion in Africa began in 2003, with the preparation of the "Strategy for Enhancing Economic Relations with African Countries" by the Turkish Undersecretariat for Foreign Trade and the opening of new offices of the commercial counselor in African

¹ Mustafa Dinçer, "Türkiye-Afrika İlişkileri ve Afrika Açılımı", (Master Thesis, Ufuk University, 2019), 35.

countries. After adopting this strategy, trade with Africa developed rapidly, and by the end of 2007, the foreign trade volume had risen to approximately \$11 billion.² Türkiye shares her historical experience, social, political, and cultural accumulation, opportunities, and resources with African countries based on the principle of "African solutions to Africa's problems" and mutual benefits. Türkiye's Africa policy, rooted in historical foundations including the political, humanitarian, economic, and cultural bases, is implemented in four dimensions: bilateral, regional, continental, and global.³

In this context, Türkiye has made significant progress in its relations with Sub-Saharan African (SSA)⁴ countries on many fronts in recent years. With the process that began in 1998 and accelerated with Türkiye's observer membership to the African Union (AU) in 2005, and as part of the multidimensional process of the Open Africa Policy, rapid progress has been made in various areas such as trade and cultural projects, especially political relations with regional countries, investment projects, military cooperation, security, and development. The completed African Initiative Policy was replaced by the African Partnership Policy in 2013.⁵ The Africa Partnership Policy, an output of an integrated approach that includes the activities of the public sector, the private sector, civil and humanitarian organizations, aims to contribute to the country's social and economic development, peace, and stability. In addition to the African continent, bilateral relations are developed based on equal partnership and mutual benefits.

One of the most tangible indicators of strengthened relations between Türkiye and Africa is the developing economic relations and

² İhsan Çomak, "Türkiye'nin Afrika Politikası ve Sağlık Sektöründe Çalışan Türk STK'ların TİKA'nın Desteğinde Afrika'da Yürüttüğü Faaliyetlerin Bu Politikaya Etkisi", *Avrasya Etütleri*, 40, No. 2 (2011): 10-31.

³ Özgür Üçkuş, *Türkiye-Afrika İş Birliğinde. Kalkınma Yardımları, Araştırma Raporu*, (Ankara: Afrika Vakfı Yayınları, November 2021).

⁴ Sub-Saharan African Countries: Geographically, this region is located south of the Sahara Desert. Politically, it refers to all countries in the same region, excluding Sudan. The region encompasses the part of Africa that is outside North Africa and where Arab States are located. Somalia, Djibouti, Comoros, and Mauritania are both Arab States and Sub-Saharan States. The relationships with African countries include Angola, Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Djibouti, Republic of Chad, Equatorial Guinea, Eritrea, Ethiopia, Ivory Coast, Gabon, The Gambia, Ghana, Guinea, Guinea Bissau, South Africa, South Sudan, Cape Verde, Cameroon, Kenya, Union of the Comoros, Republic of the Congo, Democratic Republic of the Congo.

⁵ Oktay Salih Akbay, "Türkiye-Afrika Ticari İlişkileri: 2009-2014 Dönemi", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 4, No. 8 (2015): 4-12.

exponentially increasing trade figures. Türkiye's total trade with the African continent has risen from \$5.4 billion in 2003 to \$34.5 billion by the end of 2021. The volume of projects undertaken by Turkish construction companies has grown rapidly in Africa, reaching a level of \$77.8 billion. During this period, there were business councils with 45 African countries, 40 of which were SSA countries.⁶ Maintaining the transaction volume under the conditions of the COVID-19 pandemic in 2020 is a remarkable achievement.

In addition to Türkiye's bilateral relations with African countries, its relations with the African Union are also strengthening. Türkiye became an observer member of the AU in 2005 and was declared as a strategic partner of the continent at the Summit held in 2008. Relations have reached a sustainable mechanism at the First Türkiye-Africa Partnership Summit held in Istanbul between August 18-21.⁷ Türkiye and Africa agreed to launch simultaneous projects in various fields with a five-year schedule adopted with the "2015-2019 Joint Implementation Plan" at the Second Türkiye-Africa Partnership Summit held between November 19-21, 2014. In this context, projects have been implemented according to the priorities of African countries in the fields of trade, investment, education, culture, enhancement of peace and security relations, technology transfer, rural agriculture and economy, energy, and transportation. Türkiye also decided to hold "Ministerial Review Conferences" with the AU at Summit meetings to be held every five years. The Second Türkiye-Africa Union Ministers Review Conference was held in Istanbul on February 11-12, 2018. The conference was a good opportunity to address all aspects of the Türkiye-Africa Partnership. At the 3rd Türkiye-Africa Partnership Summit in 2021, President Erdogan expressed his belief that the Summit would mark a new phase in our relations with the AU and Continental countries.⁸

The AU also aims to enhance its relations and strategic partnership with Türkiye in the 2063 Agenda. For this reason, Türkiye and the AU

⁶ "Türkiye Afrika İlişkileri", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>, Last Access: 4 September 2023.

⁷ Elem Eyrice Tepeciklioğlu, "Afrika Kıtasının Dünya Politikasında Artan Önemi ve Türkiye-Afrika İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*,1, No.2 (2012).

⁸ Abdulkadir Sezai Emeç, Fatih Kaplan ve Ahmet Koluman. "Türkiye İle Afrika Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret Üzerine Bir İnceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 26, No. 4 (2021): 509-520.

Analysis of Foreign Trade Between Türkiye and Africa
attach importance to the UN's 2030 Agenda for Sustainable Development as guiding frameworks alongside the AU 2063 Agenda to develop partnerships based on the inclusive growth and sustainable development of African countries.⁹

2.2. Development Trend of Commercial Relations

Within the scope of Türkiye's African initiative, the "Strategy for Developing Commercial and Economic Relations with Africa" implemented in 2003 is a successful step towards enhancing economic ties with countries in the continent. Following the cooperation summit in 2008, the strategy greatly supported the opening of embassies, trade consultants, newly established TİKA (Turkish Cooperation and Coordination Agency) offices, as well as the direct flights initiated by Turkish Airlines.¹⁰

The trade balance in favor of Türkiye, which was 7 billion dollars in 2012, increased to 8 billion dollars in 2013. Despite ongoing political tensions, Egypt, which was a trading partner in 2012, became Türkiye's largest commercial partner in Africa with a trade volume of 5.1 billion dollars.¹¹

Table 1: Türkiye's Foreign Trade with Africa (Thousand Dollars)

Year	Export	Import	Foreign Trade Volume	Foreign Trade Balance	Export/Import coverage ratio %
1996	1.164.604	1.993.965	3.158.569	-829.361	58.4
1997	1.233.2	1.993.2	3.226.4	-760	61.8
1998	1.812.1	1.758.7	3.570.8	53.4	103
1999	1.655.4	1.687.7	3343.1	-32.3	0.98
2000	1.372.7	2.714	4.086.7	-1.341.3	5.05
2001	1.520.7	2.818.5	4.339.2	-1.297.8	0.53

⁹ "Türkiye Afrika İlişkileri", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>, Last Access: 4 September 2023.

¹⁰ "Türkiye ile Afrika Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler", https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye_ile_afrika_arasindaki_ekonomik_ve_ticari_iliskiler_8f958eff-55b9-446e-b0bb-f23670952c8e.pdf Son Erişim: 4 Eylül 2023.

¹¹ Emeç, Kaplan ve Koluman, "Türkiye," 509-520.

2002	1.681.7	2.645.6	4.327.3	-963.9	0.63
2003	1.838.8	3.311.8	5.150.6	-1.473	0.55
2004	2.949.3	4.778.6	7.727.9	-1.829.3	0.61
2005	3.631.247	3.216.471	6.847.718	4.14.776	1.12
2006	4.565.791	3.910.081	8.475.872	6.55.71	1.16
2007	5.976.343	5.106.537	11.082.88	8.69.806	1.17
2008	9.062.603	5.596.476	14.659.079	3.466.127	1.61
2009	10.154.64 2	3.937.89	14092.532	6.216.752	25.7
2010	9.283.066	4.824.007	14.107.073	4.459.059	1.924348
2011	10.333.82 1	6.766.713	17.100.534	3.567.108	1.527155
2012	13.356.85 1	5.921.79	19.278.641	7.435.061	22.55543
2013	14.145.54 3	6.031.11	20.176.653	8.114.433	23.45429
2014	13.754.39 8	5.937.961	19.692.359	7.816.437	2.31635
2015	13.131.15 5	5.325.316	18.456.471	7.805.839	2.465798
2016	11.903.38 9	5.404.555	17.307.944	6.498.834	2.202473
2017	12.237.30 1	7.182.089	19.419.39	5.055.212	1.70
2018	15.088.94 9	7.137.423	22.226.372	7.951.526	2.11
2019	16.623.20 1	5.820.748	22.443.949	10.802.45	2.85
2020	15.243.75 0	7.304.590	22.548.340	7.939.160	2.08
2021	21.211.92 2	8.232.594	29.444.516	12.979.328	2.57
2022	24.035.42 2	9.510.503	33.545.925	14.524.919	2.52

Source: Prepared by the authors using TUIK 2021 data.

The data in Table 1 shows that between 1996-2004, except for 1998, the trade balance always had a deficit, primarily due to the financial crisis Türkiye experienced during that period. However, from 2004 to 2022, a consistent trade surplus has been observed. This increase has continued steadily. Indeed, the trade surplus in 2022 is approximately twice as much than that of 2012.

According to the data, Türkiye's trade volume with Africa, which was 3 billion dollars in 1996, increased to 7.7 billion dollars in 2004. Particularly after the crises experienced in Türkiye, this momentum picked up. Consequently, the foreign trade volume between Türkiye and African countries was seen to be around 8.5 billion dollars in 2006. While this increase was monitored at 22 billion in 2018-2019, it surpassed 30 billion dollars by 2022. The revival of deferred sales and expenditures between countries following the end of the pandemic, along with the Ankara government's renewed investments in the African continent, can be cited as reasons for this development. Especially in the last five years, with the trade surplus increasingly changing in favor of Türkiye, an increase in export-to-import coverage ratios has also been observed.

3. Türkiye's Foreign Trade with African Country Groups

When examining the commercial and economic relations between Türkiye and Africa, it is observed that Türkiye always has a trade surplus. A noteworthy point in the increasing trade is that economic relations with SSA (Sub-Saharan African) countries have developed faster than economic relations with North African countries, which have cultural-historical ties with Türkiye and are among its traditional markets. In the last five years, Türkiye's trade volume with SSA countries has increased by 211%, rising from 742 million dollars in 2000 to 2.3 billion dollars in 2004. The increase gained momentum especially in 2004, and the growth in trade volume reached a high figure of 70%. Despite the significant share of North African countries, Türkiye has rapidly developed her commercial relations with SSA countries. For example, between 2000 and 2004, trade with North African countries increased by 62%, while trade with SSA countries grew by 211% during the same period. As a result of the rapid increase in Türkiye's commercial relations with SSA countries, the share of

these countries in Africa's trade, which was 18% in 1999, rose to 30% in 2004, while the share of North African countries decreased from 82% to 70%.¹²

Table 2 Türkiye's Exports to Africa (Thousand Dollars)

Year	North African Countries	Export share (%)	SSA Countries	Export share(%)
1996	991.085	4,2	173.519	0,7
2000	1.087.400	3,9	285.327	1
2005	2.544.398	3,4	1.086.849	1,5
2010	7.025.168	6,1	2.257.898	2
2015	8.918.833	5,9	4.212.322	2,8
2016	8.069.446	5,4	3.833.943	2,6
2017	7.918.462	4,8	4.318.839	2,6
2018	9.915.077	5,6	5.173.872	2,9
2019	10.828.878	6	5.794.323	3,2
2020	9.214.728	5,4	6.029.472	3,6
2021	13.336.357	5,9	7.875.566	3
2022	14.158.805	6,2	9.876.617	3,8

Source: Prepared by the authors using TUIK 2021 data.

As can be seen from Table 2, exports have shown a significant increase especially since 2010, North African countries have constituted a significant part of the trade between Türkiye and Africa in terms of both exports and imports. The change in Türkiye's exports to Africa is similar to the global trend. Türkiye's exports to Africa, which peaked at \$14.1 billion in 2013, declined in the years 2015-2016, but showed a certain increase in 2017, reaching \$11.7 billion. Türkiye's exports to Africa in 2017 increased by 2.3% compared to the previous year.

¹² Can Altan, "Afrika Ülkeleriyle Ekonomik Ve Ticari İlişkilerimiz". https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi17/XVII_CanAltan.pdf, Son erişim: 4 Eylül 2023.

During this period, while exports to North Africa decreased by 15%, exports to Sub-Saharan Africa increased by 14%. In 2019, Türkiye's exports to Africa (both north and SSA countries) reached \$14 billion. North African countries make up a large portion of Türkiye's exports to African countries. The figures indicate that the share of Türkiye's exports to African countries in total exports is increasing. In recent years, while the share of North African countries in total exports is about 6%, the share of other group countries is approaching 4%. An important point to note is the increase in exports to SSA countries. A significant factor in this has been public diplomacy carried out successfully in recent years.

Table 3 Türkiye's Imports from Africa

Year	North African Countries	Import share(%)	SSA Countries	Import Share(%)
1996	1.618.435	3,7	375.530	0,8
2000	2.257.119	4,1	457.101	0,8
2005	1.584.201	1,3	1.632.270	2,7
2010	3.098.091	1,7	1.725.916	0,9
2015	3.173.401	1,5	2.151.915	1
2016	3.252.568	1,6	2.151.987	1,1
2017	4.203.460	1,8	2.978.629	1,2
2018	4.685.547	2	2.451.876	1,1
2019	4.009.992	1,9	1.810.756	0,9
2020	4.752.264	2,2	2.552.326	1,2
2021	5.417.703	1,9	2.814.891	1
2022	6.099.320	1,6	3.411.183	0,9

Source: Prepared by the authors using TUIK 2021 data.

As can be seen in Table 3, between the years 2010-2022, there has been a steady increase in Türkiye's imports from Africa. A significant portion of this import comes from North African countries. When looking at the ratio within the total imports, while the share of North

African countries ranges between 1.5% to 2%, the share of other countries is approximately 1%.

Egypt is again ranked first in Türkiye's imports from African countries with 27.83% of the total. It is followed by South Africa, Morocco, Algeria, Ivory Coast, Libya, Tunisia, Nigeria, Mozambique, and Ghana respectively. When examining the obtained economic figures on a country-by-country basis, it is evident that a very large portion of foreign trade transactions are conducted with North African countries such as Egypt, Morocco, Libya, Algeria, and Tunisia.¹³

4. Main Products in Türkiye's Foreign Trade with Africa

In Türkiye's exports to Africa, iron and steel products rank first with \$1.8 billion, followed by machinery and mechanical products with \$1.5 billion. On the other hand, in 2017, thin-coated metals, precious stones, precious metals, fuels, and petroleum oils were at the forefront of product groups, while food items like wheat flour and pasta also became prominent. It is observed that a significant portion of the exported items are high-value-added products. Indeed, mineral fuels and oils, which have an important place in exports to Africa, indicate that Türkiye processes a portion of the crude oil it imports and exports it to African countries.¹⁴

In Türkiye's imports from Africa, the most important products are mineral fuels, distillation products¹⁵, and mineral oils, classified under the 27 HS code.¹⁶ It is seen that the imports of these products decreased from \$2 billion in 2017 to \$1.7 billion in 2020. This decline can be attributed to the COVID-19 pandemic. In 2020, the highest import belonged to pearls and precious stones with \$1.8 billion. Other

¹³ Abdoul-Aziz Ali Sara ve İlkay Dellal, "Türkiye'nin Afrika Ülkeleri ile Tarım Ürünleri Ticareti", *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 4, No. 2(2018): 50-53, 46-57.

¹⁴ Ryan Hafız Ahmed İbrahim, "Türkiye ile Afrika Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaretinin Sektörel ve Yapısal Analizi", (Master Thesis, Sakarya University, 2022), 40.

¹⁵ Distillation is a separation process that involves heating a mixture containing two or more components to produce vapor and liquid phases, thereby obtaining mixtures enriched in the more volatile component.

¹⁶ GTIP stands for 'Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu' (Customs Tariff Statistical Position). In our country, although GTIP is generally used in place of the tariff schedule, it is actually the name given to the 12-digit code in the Turkish Customs Tariff Schedule.

significant imported products include plastics and plastic products at \$368 million, cocoa and cocoa products at \$3 million, iron and steel at \$245 million, aluminum and aluminum products at \$107 million, machinery and electrical devices at \$211 million, organic or inorganic chemical compounds of precious metals at \$188 million, and oil seeds and their medical and industrial products at \$232 million.¹⁷

5. Sectoral Dimension of Trade with Africa

5.1. Agriculture Sector

When conducting a sectoral analysis of Türkiye's foreign trade with Africa, the status of the agriculture sector between the years 2008-2020 is summarized in the table below.

Table 4: Türkiye's Foreign Trade with Africa by Agriculture Sector (thousands dollar, %)

Year	Agricultural export \$	Share %	Agricultural import \$	Share %	Foreign Trade Balance
2008	1.298.415	14.3	686890	12.2	611.525
2009	1.229.278	12.1	607805	15.4	621.473
2010	1.455.474	15.6	855795	17.7	599.679
2011	1.874.665	18.1	938750	13.8	935.915
2012	1.937.016	14.5	901419	15.2	1.035.597
2013	2.217.696	15.6	1011393	16.7	1.206.303
2014	2.174.451	15.8	1,196,463	20.1	977.988
2015	2.048.510	15.6	1,315,563	24.7	732.947
2016	2.075.699	17.4	1,281,475	23.7	794.224
2017	2.258.913	18.4	1,388,510	19.3	870.403
2018	767.717	5.0	-	-	-

¹⁷ Ryan Hafız Ahmed Ibrahim, “Türkiye ile Afrika Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaretinin Sektörel ve Yapısal Analizi”, (Master Thesis, Sakarya University, 2022), 48-53.

2019	1.010.987	6.0	1,144,171	1.9	-133.184
2020	1.332.661	8.9	1,115,984	15.2	1.332.549

Source: Prepared by the authors using TUIK 2021 and Trade Map data.

According to Table 4, the export value of the agriculture sector rose from 1.29 billion dollars in 2008 to 2.26 billion dollars in 2017. The average over this ten-year period is 1.86 billion dollars. During this period, agricultural exports increased by 73%. As of 2020, it can be seen that the share of agricultural products in exports is about 9%, while in imports it is about 15%. Looking over the years, it's evident that Türkiye consistently has a trade surplus in this sector. On the other hand, due to the rapid increase seen in Africa's exports in this sector, the disparity is trending downward.

Türkiye exports various agricultural products to Africa, including pasta, flour, starch, grains, sugar and sweet products, biscuits, margarine, yeast, fertilizers, baking powder, poultry meats, agricultural pesticides, canned goods, tomato paste, vegetable oil, and various other agricultural goods. On the other hand, Türkiye primarily imports raw materials from Africa, such as cocoa, mango, pineapple, banana, coffee, papaya, peanuts, palm oil, dried fruits, cotton, tropical timbers, raw rubber, and lumber, whether unprocessed or semi-processed, among other agricultural products.

5.2. Industry Sector

When conducting a sectoral analysis of Türkiye's foreign trade with Africa for the years 2014–2020, the situation in the industrial sector is summarized in the table below:

Table 5: Türkiye's Foreign Trade with Africa by Industry Sector (thousand dollar, %)

Year	Industry Export	Industry Import	Foreign Trade Balance
2014	12.514.337	7.006.109	5.508.228
2015	11.900.454	4.455.375	7.445.079

2016	11.515.382	3.810.675	7.704.707
2017	10.750.025	5.008.579	5.741.446
2018	13.673.916	4.493.121	9.180.795
2019	15.413.168	4.458.389	10.954.779
2020	13.488.023	4.211.874	9.276.149

Source: Prepared by the authors using TUIK 2021 and Trade Map data.

The development philosophy of the Republic of Türkiye is based on the rapid transformation of the economic structure towards the industrial sector. According to Table 5, between 2014-2020, it is observed that Türkiye always had a trade surplus in her foreign trade with African countries in the industrial sector. However, it is clear that Türkiye has not made a significant leap in her industrial product exports to Africa. During the period from 2014-2020, industrial exports fluctuated between 10 billion dollars and 15 billion dollars. The trend that balances the trade disparity in the agricultural sector is not seen in the industrial sector. In addition, it is possible to state that the share of the industrial sector in exports to Africa is approximately around 90%. In industrial products, machinery, iron, and steel are at the top, followed by white goods and reinforced concrete, construction iron, ceramic glass, and similar products.

6. Structural Foreign Trade (Africa's exports to Türkiye and imports from Türkiye)

The table below shows the numbers and ratios of structural foreign trade between 2017 and 2020.

Table 6: Structurally, Foreign Trade

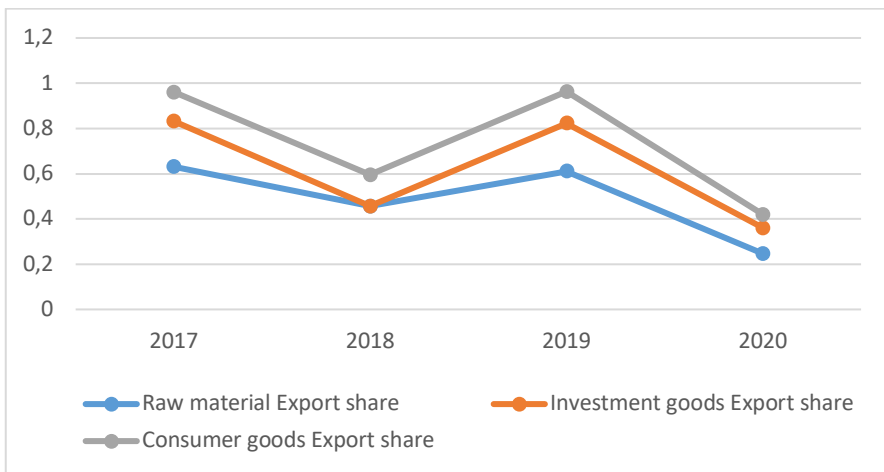
Raw material				
Year	Export	Share %	Import	Share %
2017	2.956.744	0,6	3.370.296	0,3
2018	2.380.741	0,4	2.844.381	0,2

2019	2.786.473	0,6	3.196.442	0,2
2020	2.415.573	0,2	3.030473	0,5
Investment (capital) goods				
Year	Export	Share %	Import	Share %
2017	943.462	0,2	1.150.099	0,1
2018	1.070.175	0,2	1.367.205	0,1
2019	970258	0,2	1.291.502	0,1
2020	1.116.684	0,1	1.332086	0,2
Consumer goods				
Year	Export	Share %	Import	Share %
2017	599.879	0,1	818.751	0,08
2018	727.102	0,1	818.751	0,05
2019	637.737	0,1	665.659	0,06
2020	580.180	0,05	709.538	0,12

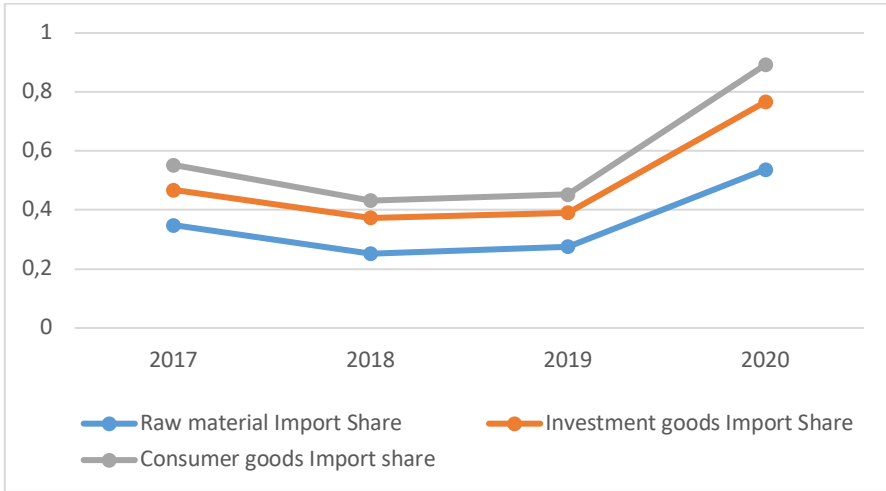
Source: Prepared by the authors using TUIK 2020 data.

Structurally foreign trade, due to the impact of the pandemic in 2020 can be disregarded for all goods groups in Africa's exports to Türkiye. Looking at raw material exports, exports from the relevant countries to Türkiye dropped from 60% of total exports in 2017 to 45% in 2018; however, in 2019, it was again around 60%. The export of capital goods took place at around 20% (excluding the year 2020). When looked at this ratio from the perspective of consumer goods, it occurs at a margin of 12-13%. In other words, proportionally the highest exports from the relevant African countries to Türkiye were respectively raw materials, investment goods, and consumer goods. The reason why total ratio in goods group trade cannot be added up to 100% mainly stems from the lack of data on intermediate goods (semi-finished products) and other products. For instance, this remaining portion for 2019 is about $1 - (0.14 + 0.61 + 0.21) = 4\%$. From 2017 to 2019, imports of raw materials from Africa to Türkiye decreased from 34% to 27%. Investment goods imports have been following a steady trend in the 11-12% range. There's a declining trend from 8% to 6% in consumer goods (excluding 2020). The stable ratio of investment goods, combined with a decrease

in other goods groups, can be interpreted as an increase in intermediate goods imports. According to the table above, based on calculations, the import of intermediate goods from Türkiye by Africa is over 50% between 2018 and 2019. In conclusion, the above table shows that Africa is an intermediate goods buyer from Türkiye, while it is a raw material supplier to Türkiye. According to Table 14, between 2017-2020, significant items include processed and unprocessed crude oil, cotton, coffee, cocoa, and bananas. When compared to other markets, these raw materials represent a lively market and at the same time offer cheap raw materials to the Turkish industry.

In the chart, it is observed that during the period 2017-2020, raw materials had the highest proportion in Türkiye’s exports to Africa. The 24% rate for raw materials was seen to drop to 16% in 2020 and continued steadily.

Source: Prepared by the authors using TUIK 2020 data

Between 2017 and 2020, in Türkiye's imports from Africa, 2019 again showed the highest proportion of raw material goods at 51%, investment goods at 22%, and consumer goods at 12%.

The chart indicates that the majority of Africa's exports are composed of raw materials. Especially unprocessed raw materials: despite being rich in raw materials, they lack strength in technology and industry. From Türkiye's perspective, given her current position and dynamism, Africa is an important market.

7. Intercontinental Comparison of Türkiye's Foreign Trade

The table below shows the ratio of Türkiye's trade (exports + imports) with each continent within her total trade volume.

Table 7: Share of Türkiye's Foreign Trade with the African Continent and Other Continents within her Total Trade Volume (%)

Year	Africa's share	Europe's share	North America's share	Asia's share	Australia and South America's share
2000	0,000496696	0,570443399	0,090863067	0,253260483	0,013269022

Analysis of Foreign Trade Between Türkiye and Africa

2001	0,000596591	0,553458325	0,09195127	0,259635358	0,012223404
2002	0,000493911	0,575436755	0,080086141	0,248403795	0,012046461
2003	0,000441761	0,550365678	0,066157977	0,268773236	0,012619731
2004	0,000480869	0,574899604	0,064220189	0,294060586	0,011904917
2005	0,035993156	0,539803192	0,058334483	0,328585935	0,012705225
2006	0,037651992	0,521082925	0,054972745	0,343639893	0,013315162
2007	0,003996214	0,512083218	0,048942292	0,37050864	0,014425529
2008	0,043890671	0,46584008	0,054508387	0,409942778	0,015449091
2009	0,057977011	0,472375133	0,053860356	0,394895382	0,014983721
2010	0,047113477	0,456909565	0,058366327	0,408837909	0,016375445
2011	0,045510579	0,447708134	0,060691947	0,405834037	0,019042775
2012	0,049558612	0,414197227	0,055903312	0,452903953	0,018061022
2013	0,047777588	0,413578364	0,048621252	0,411259323	0,017555117
2014	0,047150693	0,413845835	0,050586057	0,395900528	0,0158146
2015	0,050620965	0,428828669	0,052487385	0,400666637	0,015810058
2016	0,049249172	0,443078257	0,054870791	0,395494022	0,017112235
2017	0,004816201	0,42717193	0,059072493	0,390148145	0,021705671
2018	0,054433544	0,42630827	0,058617835	0,567906789	0,021176322

2019	0,057375296	0,414160749	0,055489006	0,487932907	0,017793056
2020	0,057641425	0,519905311	0,069242312	0,330338951	0,032826572
2021	0,059295571	0,512766878	0,061675206	0,281795395	0,027484573
2022	0,048769908	0,051903521	0,057182531	0,279850003	0,0259791125

Source: Prepared by the author using TUIK 2020 data.

While table 7 reveals that the share of Africa in the total foreign trade volume is gradually increasing, this ratio has been seen to reach approximately 5% as of 2022. A decline in foreign trade with Europe has been observed from 57% to 41% during the period 2000-2019. As a reason for this, Türkiye's divergent approaches to EU countries on security, strategic, and political issues, and China's rise as the world's production center in Asia can be pointed out. Also, developing cooperation with Russia on different topics has supported this. However, in the post-pandemic period, foreign trade with Europe has again surpassed 50%, maintaining its top position. The narrowing foreign trade volume with Asia due to the war between Russia and Ukraine can be shown as a cause of this increase. Although the share of Asian countries increased in the 2018-2019 period (48% in 2019), Europe has once again substituted Asia after the pandemic with the influence of the war. The table shows that there has not been a significant change in the share of other continents (North America, South America, and Australia).

The low foreign trade rate that Türkiye has with Africa indicates that it will be difficult for Africa to contribute to Türkiye's economic growth in this aspect. Especially in countries like Türkiye, which adopted an economic understanding focused on economic growth by centering on increasing exports after the 1980s, it is necessary to increase foreign trade shares with the country/country groups involved in mutual trade.

8. SWOT Analysis of Türkiye-Africa Foreign Trade Relations

Strengths

Firstly, Türkiye has a comparative advantage in the agriculture sector and holds a significant position among countries with agriculture-based industries. Furthermore, Türkiye's strategic location, connecting Asia, Europe, and Africa continents, offers tremendous advantages in terms of foreign trade. All these advantages can potentially transform Türkiye into a significant international market and an economic partner for all countries in the world.¹⁸ Another strength of Türkiye is its historically rooted, political, and economic ties with African countries, especially those in the northern part of the continent. In recent years, these relationships have significantly developed and continue to do so. Turkish companies investing in these countries receive comprehensive support.¹⁹

Weaknesses

One of the main weaknesses in Türkiye's trade relations with African countries lies in the fact that the majority of African countries, having been former colonies, could take time to establish and deepen their relations with Türkiye. The colonial history of nearly all the countries on this continent can result in a lack of perception and established habits against recognizing new opportunities and advantages.

A second weakness can be emphasized in the protectionist policies applied to countries outside Europe in many African countries, most of which are former colonies of European powers. This creates a cost disadvantage for Türkiye when trying to get into African markets as an exporter. Another barrier is the limited recognition and understanding of this continent in Türkiye. Consequently, there can be a negative perception about Africa in the mindset of Turkish society.²⁰ Lastly, the fact that Türkiye largely exports intermediate goods to Africa, rather than consumption and investment goods, can be considered a disadvantage, especially when selling goods to this continent where industry is underdeveloped.

¹⁸ Ali Oruç, "Türkiye'nin Afrika Stratejisinin Dış Ekonomik İlişkiler Bağlamında Değerlendirilmesi ve Öneriler" (Master Thesis, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, İSEDAK ve Uluslararası Kalkınma İş Birliği Genel Müdürlüğü, 2022): 172-179.

¹⁹ Buket Çetin, "Türkiye'nin Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Yaptığı İhracatın Analizi", (İstanbul Kültür Üniversitesi, İİBF Üretim Ekonomisi Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul, 21-22 Mart 2014).

²⁰ Ali Sara ve Dellal", Türkiye'nin.., 55-46.

Opportunities

Türkiye's geographical proximity to Africa presents a significant opportunity, especially when meeting the agricultural and food product needs of African countries. Secondly, due to their colonial histories, the majority of African countries today desire to establish partnerships with economic powers that have a more secure and egalitarian understanding. Therefore, with a “win-win” approach, Türkiye foster economic, social, and political relations with African countries and enhance her economic ties. It can be said that this situation is also an important opportunity. Another opportunity arises as African countries have reduced their dependence on colonial powers in recent years. This means not only the colonial powers but also other countries and firms that invest can find opportunities in Africa. The final opportunity is the presence of a considerable number of Africans studying in Türkiye. Their existence can be a genuine advantage for the future of economic, social, and political relations between Türkiye and African countries. That is to say, these Africans being familiar with Türkiye and its potential, can foster significant relationships with Turkish citizens in their regions, enhancing the overall ties between the two sides.²¹

Threats

One of the primary threats to Türkiye's trade orientation towards Africa is the increased interest of the international economic system's new influential actors in the continent. These actors are intensifying their efforts to boost trade with African countries, thus becoming rivals to Türkiye in the region. Türkiye has emerged as a strong economic and political alternative to the traditional global powers that have historically dominated the African continent with her "win-win" approach. Türkiye has taken significant steps not only in natural resources and precious metals sectors but also in construction, industry, and service sectors across the continent, including West Africa. As a result, Türkiye has developed substantial projects in these areas. Moreover, Turkish trade volume is notably increasing in the eastern part of the continent. At this point, Türkiye has become a potent competitor against China and the USA in several African countries, especially Sudan, Somalia, Ethiopia, and Kenya. Despite China's aggressive stance, Türkiye has adopted a more comprehensive and

²¹ Ufuk Tepebaş “Dönüşüm Sürecindeki Sahra-Altı Afrika Kalkınma, Güvenlik ve Ortaklık”, *Bilge Strateji*, 6, No.10 (2013): 315-380.

development-centered economic policy within the framework of the "One Belt One Road" initiative, reaching agreements worth 500 million dollars (6.2 billion Turkish Lira) and 300 million dollars with Sudan and Somalia respectively. In this context, Türkiye's growing interest in the region is causing discomfort among significant imperial powers globally.²² This situation poses a significant threat to Türkiye-Africa trade relations. Lastly, internal conflicts in some African countries, political instability, terrorism, and organized crimes are barriers hindering economic development and foreign trade.²³

9. Conclusions and Recommendations

Countries prioritize entering foreign trade relations initially with groups of countries that have geographical proximity, historical-cultural ties, common security and strategic bonds. Furthermore, it would not be wrong to state that these relationships diversify and flourish over time. Additionally, the direction of trade relations can change within the dynamic structure of international politics. Today, foreign trade relations between Türkiye and African countries are increasingly gaining importance, consolidating, and seen as worth exploring, due to this diversity and the necessities brought by a multipolar international system.

Foreign trade relationships can develop between countries with similar levels of development (two developed or two less-developed countries) as well as between countries with different levels of development. In the literature, it is possible to see various arguments covering both perspectives. Regarding the countries in the African continent, although they do not have a homogeneous structure, it can be said that they mainly consist of the least developed countries. Trading with such a continent is of great importance for Türkiye, which aims to complete her industrialization and wishes to have a share in the global export of high-value-added products and positioning this situation firmly within foreign trade theorems is challenging.

When examining the economic structure of Africa, it is evident that it possesses rich natural resources, especially in sectors like agriculture, mining, forestry, and energy. African countries have experienced

²² Serhat. Orakçı, "Afrika'da Küresel Rekabet ve Türkiye", *Avrasya Etütleri*, 40, No.2 (2011): 73-96.

²³ Moussa Hissein Moussa, "Afrika'nın Ekonomik Bütünleşmesine Giden Yol: Afrika Kıtasal Serbest Ticaret Antlaşması" *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 2, No. 2 (2020): 37-50.

significant economic growth after gaining independence, especially from the 1960s onwards. The average growth rate of the African economy increased by 5% between 2001 and 2008. Due to the COVID-19 pandemic in 2020, the real national income of economies dependent on tourism decreased from 11.5% to 6.2% in 2021. GDPs of oil-exporting countries rose from a 1.5% decline to a 3.1% increase. In 2021, South Africa ranked first among African countries with the highest unemployment rate, at 35.30%. In 2022, the highest inflation rate in African countries was 245.1%, belonging to Sudan.

When looking by sector, agriculture contributes 32% to Africa's GDP, providing 62% of employment. The agricultural sector mainly depends on products like cotton, wheat, maize, fruits-vegetables, seafood, cattle, and sheep farming, among others. The mining sector follows closely after agriculture. The priority in the mining sector is given to reserves such as diamonds, bauxite, cobalt, platinum, phosphate group metals, and zirconium. The most well-organized sector of the economy on the continent is mining. The industrial sector in North African countries has a broader scope and older production traditions, distinct from the rest of the continent. However, by the end of the 19th century, Africa was seen by Europe solely as a potential raw material source or a natural market. Since gaining independence, many African countries have made initiatives to diversify their foreign trade relations with countries outside the continent.

Africa's multidimensional foreign policy emphasizes the importance of enhancing collaboration with Türkiye. After the Cold War, Türkiye contemplated establishing economic ties with Africa, but no substantial steps were taken until 1998. From that year on, relations accelerated, especially when Türkiye became an observer member of the African Union in 2005. As part of her multidimensional process of opening to Africa, rapid progress has been made in several areas, including commercial and cultural projects, political relations with regional countries, investment projects, military collaboration, security, and development. After adopting this strategy, trade with Africa grew significantly, reaching about \$11 billion in foreign trade volume by the end of 2007. The successful African Initiative Policy was subsequently replaced by the African Partnership Policy in 2013.

The commercial relationship between Türkiye and Africa rose from \$2.5 billion in 1996 to \$7.7 billion in 2004. Although export numbers have been growing over the years, imports have seen limited growth. Between 2005 and 2020, the foreign trade balance consistently had a

trade surplus with Africa and the trade volume reached \$22 billion in 2019. Between 1996 and 2019, the trade volume increased by approximately tenfold.

Looking at the issue from a sectoral perspective, the years 2008-2020 saw a decrease in the share of agricultural products in exports, while the share of industrial products rose. As of 2020, agricultural products accounted for about 9% of exports and 15% of imports. Between 2014 and 2020, Türkiye always had a trade surplus with African nations when it came to industrial products. However, it is clear that Türkiye did not make a significant leap in her exports of industrial goods to Africa, fluctuating between \$10 billion and \$15 billion during 2014-2020.

When comparing Türkiye's intercontinental trade, it's evident that Africa's share has been steadily increasing, reaching a peak of 5% by 2022. This low percentage suggests that in its current state, Africa might not contribute significantly to Türkiye's economic growth. Yet, Africa remains an essential market for Türkiye, especially given Türkiye's current standing and dynamism. On the other hand, by nurturing relations under the premise of "friendship" and "brotherhood", Türkiye strengthens her economic integration with Africa under a "win-win" approach. It can be said that this situation is also an important opportunity. Another opportunity lies in the declining dependency of African nations on colonial powers, opening opportunities not just for former colonialists but other investing countries and firms. The increasing interest of significant global players in the African continent, aiming to boost trade with African nations could pose a threat to Türkiye's trade relations with Africa. In a SWOT analysis context, Türkiye holds a real comparative advantage in the agricultural sector, which occupies a significant portion of the country's economy. Africa is a remarkable actor with rich in economic potential and human resources. Türkiye's relations with Africa have not yet grown stronger due to their colonial histories. Many of these countries, formerly colonized by European powers, have trade barriers such as customs and non-tariff barriers to non-European countries. Türkiye's geographical proximity to Africa offers an opportunity since African countries, owing to their colonial past, now seek more secure and equal partners. Threats to Türkiye's relationship include increased interest from major global economies on the continent and their intensified efforts to enhance trade with Africa. This situation indicates a threat in terms of her relations with Africa. Internal conflicts, political

instability, terrorism, and organized crime in some African countries pose challenges to economic development and trade.

To enhance trade relations, the essential suggestion is to offer easy travel for business-people. Secondly, protectionist measures should be abolished for both sides. Another recommendation is to analyze each country's resources and needs and prioritize trade products accordingly. Furthermore, Türkiye should invest in the inadequate infrastructures of African countries. Collaborating with major actors which are interested in developing trade with regional nations can minimize conflict risks for Türkiye. Recognizing and understanding the African continent through various initiatives in Türkiye is crucial for enhancing relations. Lastly, resources for conducting research on Africa are limited, and those interested in such research should be fully supported.

References

Akbay Oktay Salih, “Türkiye-Afrika Ticari İlişkileri: 2009-2014 Dönemi” *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 4, No. 8 (2015): 4-12.

Altan, Can, “Afrika Ülkeleriyle Ekonomik Ve Ticari İlişkilerimiz” https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi17/XVII_CanAltan.pdf, Last Access: 4 September 2023.

Çetin, Buket, “Türkiye’nin Orta Doğu Ve Kuzey Afrika Ülkelerine Yaptığı İhracatın Analizi”, İstanbul Kültür Üniversitesi, İİBF Üretim Ekonomisi Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul, 21-22 Mart. (2014).

Çomak, İhsan, “Türkiye’nin Afrika Politikası ve Sağlık Sektöründe Çalışan Türk STK’ların TİKA’nın Desteğinde Afrika’da Yürüttüğü Faaliyetlerin Bu Politikaya Etkisi.” *Avrasya Etütleri*, 40, No. 2 (2011): 10-31.

Dinçer, Mustafa, “*Türkiye-Afrika İlişkileri ve Afrika Açılımı*”, (Master Thesis, Ufuk University, 2019).

Emeç, Abdulkadir Sezai, Fatih Kaplan ve Ahmet Koluman. “Türkiye İle Afrika Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret Üzerine Bir İnceleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 26, No. 4 (2021): 509-520.

Ryan Hafız Ahmed İBRAHİM, “Türkiye İle Afrika Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaretinin Sektörel Ve Yapısal Analizi” (Master Thesis, Sakarya University, 2022).

Moussa, Moussa Hissein, “Afrika’nın Ekonomik Bütünleşmesine Giden Yol: Afrika Kıtasal Serbest Ticaret Antlaşması” *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 2, No. 2 (2020): 37-50.

Orakçı Serhat, “Afrika’da Küresel Rekabet ve Türkiye”, *Avrasya Etütleri*, 40, No.2 (2011): 73-96.

Oruç, Ali “*Türkiye'nin Afrika Stratejisinin Dış Ekonomik İlişkiler Bağlamında Değerlendirilmesi Ve Öneriler*” (Master Thesis, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, İSEDAK ve Uluslararası Kalkınma İşbirliği Genel Müdürlüğü, 2022).

Sara, Abdoul-Aziz Ali ve İlkay Dellal, “Türkiye'nin Afrika Ülkeleri ile Tarım Ürünleri Ticareti”, *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 4, No. 2(2018): 46-57.

Tepebaş, Ufuk “Dönüşüm Sürecindeki Sahra-Altı Afrika Kalkınma, Güvenlik ve Ortaklık”, *Bilge Strateji*, 6, No.10 (2013): 315-380.

Tepeciklioğlu Eyrice Elem, “Afrika Kıtasının Dünya Politikasında Artan Önemi ve Türkiye-Afrika İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*,1, No.2 (2012), 59-94.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye Afrika İlişkileri”, Last Access: 4 September 2023: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>.

“Türkiye ile Afrika Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye_ile_afrika_arasindaki_ekonomik_ve_ticari_iliskiler_8f958eff-55b9-446e-b0bb-f23670952c8e.pdf, Last Access: 4 September 2023.

Üçkuş, Özgür, *Türkiye-Afrika İş Birliğinde. Kalkınma Yardımları, Araştırma Raporu*, Ankara: Afrika Vakfı Yayınları, Kasım 2021.

Lebanese-Turkish Relations after the 2000s and the Neo-Ottomanist Discourse in Lebanon*

Tuba Yıldız**

Abstract

Following its independence and during the post-civil war period, Lebanon had rather inconspicuous relations with Türkiye. Despite the political affinity that arose as a result of Türkiye's interest in Middle East countries including Lebanon in the early 2000s, bilateral relations got out of balance from time to time due to Lebanon's instability, however, were maintained through mutual agreements. After the Lebanon-Israel war in 2006, Türkiye increased its support for Lebanon. Accordingly, the crises that appeared after the Arab Spring in the region led Türkiye to follow a sensitive policy toward the country's sectarian groups. However, some reactions arose in Lebanon's political arena against Türkiye's increasing regional activism bringing several ideological questions about Türkiye's approach toward Lebanon. Regarding the relationship between Türkiye and Lebanon, "Does Türkiye desire to establish a new Ottoman administration in the Middle East?" was one of the questions asked by some groups. Therefore, this study examines whether there are traces of Neo-Ottomanism and sectarianism in the political roadmap followed by the Turkish Government in its Lebanon policy. It discusses the diplomatic response of Türkiye to anti-Ottoman rhetoric in Lebanese politics and its effect on bilateral relations. Accordingly, the study analyzes Türkiye's effort to maintain the balance against sectarian discourse that shapes Lebanon's policy.

Keywords: Türkiye, Lebanon, Politics, Sectarianism, Neo- Ottomanism

* This paper was originally presented at the "The Arab – Turkish Relations: Exploring New Horizons – Challenges and Opportunities" conference which was organized by Dr. Ali Bakir and hosted by the Ibn Khaldon Center for Humanities and Social Sciences of Qatar University on 27-28 November 2021.

** Assist. Prof. Istanbul University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, ORCID: 0000-0002-7152-4421, tuba.yildiz@istanbul.edu.tr

2000’li Yıllar Sonrası Lübnan-Türkiye İlişkileri ve Lübnan’da Neo-Osmanlılık Söylemi*

Tuba Yıldız**

Öz

Lübnan, bağımsızlık sonrası modern dönemde ve iç savaş sonrasında Türkiye ile görünür olmayan bir ilişkiye sahip oldu. 2000’li yılların başında Türkiye’nin ilişkilerini geliştirmeye başladığı Ortadoğu ülkelerine Lübnan’ın da katılmasıyla birlikte görünen siyasi yakınlık Lübnan’daki istikrarsızlıklar nedeniyle zaman zaman dengesini kaybetse de ilişkiler karşılıklı müzakereler sayesinde devam etti. 2006 yılında Lübnan-İsrail savaşı sonrasında Türkiye Lübnan’a olan desteğini artırırken, 2011 Arap Baharı sonrasında ortaya çıkan krizler de Türkiye’nin Lübnan’daki dini-mezhepsel gruplarla olan ilişkilerinde daha hassas politikalar izlemesine yol açtı. Türkiye’nin bölgesel aktivizminin artmasına karşı gerek Lübnan iç politikasında gerekse de küresel alanda ortaya çıkan birtakım tepkiler, Türkiye’nin Lübnan’a yaklaşımındaki soruları da beraberinde getirdi. “Türkiye Ortadoğu’da yeni bir Osmanlı yönetimi kurmak istiyor mu?” sorusu ise Türkiye-Lübnan ilişkilerine ilişkin bazı grupların sorduğu sorulardan biriydi. Bu çalışmada Türkiye’nin Lübnan politikasında takip ettiği siyasi yol haritasında Neo-Osmanlılık ve mezhepçi izlerin olup olmadığına değinilecektir. Bu doğrultuda Lübnan siyasetinde zaman zaman ortaya atılan Osmanlı karşıtı söylemlerin diplomatik anlamdaki karşılığı ve ikili ilişkilere etkisi ele alınacak, Lübnan’ın mezhepçi siyasal sistemine göre Sünni blok içerisinde yer alsa da Türkiye’nin Lübnan politikasında mezheplere karşı yürüttüğü denge analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Lübnan, Siyaset, Mezhepçilik, Neo-Osmanlılık

* Bu çalışma, Katar Üniversitesi İbn Haldun Beşeri ve Sosyal Bilimler Merkezi ev sahipliğinde 27-28 Kasım 2021 tarihleri arasında düzenlenen “Arap – Türkiye İlişkileri: Yeni Ufukların Keşfi – Zorluklar ve Fırsatlar” konferansında sunulan tebliğin geliştirilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-7152-4421, tuba.yildiz@istanbul.edu.tr

1. Introduction

Ottomanism, which arose in response to the rise of nationalism in Europe at the beginning of the 19th century, was a political philosophy centered on the Ottoman Empire's attempt to create a new social model. Following the proclamation of the Tanzimat reforms, the Ottoman authorities adopted the attitude that subject equality, which was regarded as a vital element for the Ottoman Empire's survival, could be realized through the creation of a new Ottoman identity. Neo-Ottomanism, on the other hand, was a notion developed around the end of the 20th century to stress Ottoman identity within the context of the new Türkiye's political and geopolitical connections with its neighbors.

In this context, Neo-Ottomanism, which can be briefly defined as "the reestablishment of the Ottoman order," has frequently been mentioned in studies related to Türkiye's foreign policy. Accordingly, Türkiye's evolving political stance, especially since the 2000s, in regional and global contexts, has sometimes been associated with a specific ideological preference. The concept of "Neo-Ottomanism" has been used to describe this ideology. Opinions put forward regarding this discourse generally align with the roots of the Republic of Türkiye in the Ottoman heritage. For example, Murinson's definition of Neo-Ottomanism as "the soft power of modern Türkiye", emphasizing the Ottoman legacy and Islamic culture, has opened a new perspective on this ideology. According to Murinson, one of the cornerstones of Turkish foreign policy is based on the historical experience of the Ottoman Empire, and Türkiye's policy of balancing among powers is rooted in Ottoman political experience.¹

Even though the Neo-Ottomanism concept is widespread in the Middle East, Greece was the first to introduce it after the 1974 Cyprus peace operation.² It is also possible to trace the emergence of Neo-Ottomanism further back in history. In this point, Cavlan suggests that Cengiz Özakıncı claimed that NATO's task assigned to Türkiye at that time was to re-Ottomanize the Middle East.³ Yet, especially after the Cold War, Neo-Ottomanism further developed and was also embraced by Turgut Özal, the first prime minister after the Cold War.

¹ Alexander Murinson, "The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy," *Middle Eastern Studies* 42, no. 6 (2006): 80-382

² Gülsen Kaya Osmanbaşıoğlu, "Ortadoğu'da Barışı Tesis Etmede Neo-Osmanlılık Bir Seçenek Olabilir Mi?," *The Academic Elegance* 5, no. 9 (Spring 2018): 3.

³ Turan Cavlan, "Yeni Osmanlılık: Batıdan Kopuş mu?," *NEU Journal of Social Sciences* 3, no. 2 (2010): 130.

After the 2000s, this notion, which was created to indicate resistance to Türkiye, became commonly used in the Middle East to express broad concern and disapproval. In this regard, Neo-Ottomanism manifested itself in the Middle East as the re-establishment of the Ottoman caliphate, which was bolstered to make different claims from time to time. When new concepts such as “zero problems” and “soft power” emerged in Türkiye’s shifting Middle East strategy after 2002, a counter-argument known as “Neo-Ottomanism” was created in the West and the Middle East. Hence, “Neo-Ottomanism”, like the term “Middle East”, was not a central argument, but had a meaning apart from the realpolitik and geopolitical context.

The equivalent of the Neo-Ottomanism concept in Türkiye-Lebanon relations is based on a different historical background. Moreover, this concept finds its counterpart in the socio-religious and sectarian arena when it comes to Lebanon. To explain this, it is necessary to look at the modern history of both countries. After World War I, when the Turkish Republic was established following the Ottoman Empire’s collapse, Türkiye and Lebanon progressed in different dimensions. Türkiye turned its direction to the West and joined NATO in 1952. Relatively, it applied for membership in the European Economic Community (EEC) in 1959 and confirmed its Westward orientation as an associate member of the EEC in 1963. Lebanon, on the other hand, gained its independence from France in 1943, yet it could not have a stable political structure. The civil war in 1958 led Lebanon to become more fragile, and the great conflict between 1975-90 created a chain of political, economic, and religious crises under the country’s sectarian roof.

The fact that the two nations’ different political roadmaps resulted in a cold period in relations between Türkiye and Lebanon, the relations were molded more in the context of regional events. The opening of the Incirlik base in 1951, when the Lebanese civil war started, was the first tension sparked between the two countries. On the other side, Türkiye’s diplomacy with the newly established Israel prompted Lebanon to react to Türkiye’s move in light of its strong links with Greek Cypriots. Finally, the military activities of the Armenian-origin ASALA organization and the PKK terrorist organization in Lebanon played a significant role in upsetting the Turkish-Lebanese balance.⁴

The reactions to the Turkish changing foreign policy towards Lebanon were determined within the framework of the ethnic and religious structure in the

⁴ Zahide Tuba Kor, *Ortadoğu’nun Aynası Lübnan*, (Istanbul: IHH Kitap, 2017), 138-139.

country. In addition to the Sunni and Shiite blocs in Lebanon, sectarian policies of Christian parties, and ethnic componen' responses to Türkiye's Lebanon policy, such as Armenians, contributed to the emergence of the Neo-Ottoman notion in Lebanese political culture. At this point, while Neo-Ottomanism was seen as an Ottoman hegemony by some groups in Lebanon, it was used to express a different attitude toward Türkiye.

The main aim of this study is to explore the Neo-Ottomanism discourse from the perspective of Türkiye-Lebanon relations. In this regard, three topics will be addressed. In the first heading, policies that have brought Türkiye closer to Lebanon politically and commercially will be examined. Accordingly, it will contribute to understanding the reasons why the policies that cause Türkiye's influence to be felt in Lebanon are perceived as Neo-Ottomanism. The second section will focus on Lebanon's perception of Türkiye and the reasons behind the Neo-Ottomanist discourse in various political fronts. In this study, it is claimed that historical background plays as significant a role as current politics behind these discourses. Additionally, it will reveal that the reaction raised by some politicians in Lebanon does not necessarily have a strong influence on the social level and that there is a robust cultural common ground between the two countries. The final section will explain the theoretical basis for Türkiye's activities in Lebanon and provide insight into the political balance in the relations between the two countries.

2. Approaches to Lebanon in Turkish Foreign Policy After 2002

After the newly formed government in 2002, Türkiye adopted a strategic approach to develop bilateral relations with Middle Eastern countries. Accordingly, it has begun to draw a road map for adopting active politics and intervening in cases of political deadlock. Türkiye's goal was to be a guide in the Middle East's stability through political relations based on economy and trust with the countries of the region. Naturally, Lebanon, which is prone to internal conflicts and foreign interventions, was a significant part of this policy. As a result, a sensitive foreign policy strategy for a country like Lebanon that relied on strategically delicate balances had to be devised.

In this context, Lebanese Foreign Minister Jean Obeid's visit to Ankara in 2004 marked the beginning of a new era for both Lebanon and Türkiye, as this was the first visit at the level of foreign ministers since the civil war ended in 1990. The arrival of Prime Minister Rafiq Hariri in Türkiye in May, had also an echo in the two countries in question and among the

countries in the region.⁵ During the visit, economic ties strengthened through four different protocols signed between Türkiye and Lebanon in the fields of taxation, investment, agriculture, and technology in the first place.⁶ This attempt was crucial for Lebanon, whose economy had collapsed following the civil war, and a positive initiative for expanding Türkiye's export potential, as Türkiye's exports to Lebanon increased by approximately \$100 million over the previous year.⁷

Prior to Rafiq Hariri's visit, Syrian President Bashar Assad visited Türkiye in January and both countries displayed a positive diplomatic picture. However, despite this positive atmosphere, Türkiye declared in March that it supported Lebanon in Syria's troops' withdrawal from Lebanon.⁸ Therefore, Hariri's visit in May was remarkable as it added Türkiye to the international support he needed to pull Syria's political and military authority, which began to dominate Lebanon after the civil war. Two months later, the historic visit of Foreign Minister Abdullah Gul to Beirut revealed Türkiye's sensitivity to Lebanon's sovereign rights.

Türkiye increased its visibility in Lebanon thanks to the mediation efforts and subsequent initiatives in the 2006 Lebanon-Israel war. At this point, it was an important political step for Türkiye that it deployed 1000 soldiers of the Turkish army in Lebanon within the framework of the peace agreement of the United Nations Interim Force In Lebanon (UNIFIL) affiliated with the United Nations. Accordingly, following the war Türkiye provided approximately \$20 million for emergency aid to Lebanon to strengthen social relations. In addition, it undertook the construction of 70 permanent prefabricated schools and two permanent prefabricated health centers in Lebanon within the framework of the commitment made at the Stockholm Conference.⁹ Other prominent support was Türkiye's financial contribution to the UN-backed Special Tribunal for Lebanon.¹⁰

⁵Jana Jabbour, *Türkiye: Diplomasıya al Quvva al Nahida*, trans. Jan Jabbour, (Qatar: Arab Center For Research & Policy Studies, 2019), 143.

⁶ Foreign Economic Relations Board, *Lübnan Ülke Raporu Mart 2014*, accessed June 13, 2021, https://www.corlutso.org.tr/uploads/docs/lubnan_ulke_raporu.pdf

⁷ Oğuz Kaymakçı, "Arap Baharı Öncesinde Kalkınma Sürecinde Seçilmiş Ülkeler Bazında Ortadoğu Ekonomileri ve Türkiye ile Ticari İlişkileri -II, *The International Journal of Economic and Social Research*, 8, no.2, (Winter 2012): 228.

⁸ "Cumhurbaşkanı Sezer Suriye'de", *Amerika'nın Sesi*, April 13, 2005, accessed 15 June 2021, <https://www.amerikanin sesi.com/a/a-17-2005-04-13-voa7-87971207/834556.html>,

⁹ Foreign Economic Relations Board, *Lübnan Ülke Raporu Mart 2014*, accessed June 13, 2021, https://www.corlutso.org.tr/uploads/docs/lubnan_ulke_raporu.pdf

¹⁰ Robert Rabil, "Lebanon-Türkiye Relations: Reclaiming the "Sword" and "Crescent" of Islam", *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 15, no.1, (March 2021): 97.

Another significant result of the 2006 war on the Türkiye-Lebanon axis was revealed in the “Meeting of Seven” that held after the war.¹¹ The meeting was held in Islamabad, Pakistan’s capital, in 2007 at the level of foreign ministers from seven countries due to the concerns about Sunni-Shiite polarization regarding Hezbollah’s increasing legitimacy after its victory against Israel in the Lebanon attack, as well as political calculations. Türkiye joined the meeting along with Pakistan, Egypt, Saudi Arabia, Jordan, and Indonesia. However, Türkiye had a purpose beyond being a part of the Sunni bloc in the region. For this reason, it was careful not to cut off contact with Hezbollah and the other Shiite groups in Lebanon.

While Türkiye’s approach to Lebanon intensified between 2003-2010, the visit of the Recep Tayyip Erdoğan revealed the importance of Lebanon, which has been neglected to a certain extent, for Türkiye. Especially the multi-purpose hospital built by Türkiye in Sayda, which can serve 20.000 people annually, has been a remarkable element that shows the changing character of Türkiye in foreign policy and strengthens its presence in Lebanon.

The Arab Spring, which began in 2011, was clearly a major turning point in Türkiye’s relations, which was still developing at the time, with Middle Eastern countries. Given the consequences of the Arab Spring in the countries of the region, Türkiye’s attitude began to change for some countries, where the uprisings turned into civil wars. As a result of this shift in attitude, Türkiye’s bilateral relations with Syria, Egypt, Saudi Arabia, and other Gulf countries, except with Qatar, became instable. Political and diplomatic tensions were occasionally reflected in Türkiye’s relations with Lebanon, which split into two different political coalitions (8 March-14 March) following Rafiq Hariri’s assassination in 2005. The abduction of two Turkish pilots in Beirut in 2013 for the release of Shiite pilgrims, who were allegedly abducted by the Free Syrian Army, backed by Türkiye against the Assad regime, was important in terms of revealing the sectarian tone in the relations between the two countries.¹²

Even though political tensions between Türkiye and Lebanon have escalated from time to time, it can be said that economic relations have not suffered as much. Türkiye, for example, severed its ties when Syria shot

¹¹ “Pakistan to host meeting of seven islamic nations foreign ministers”, *Kuwait News Agency*, February 24, 2007, accessed 24 June 2021,

<https://www.kuna.net.kw/ArticleDetails.aspx?language=en&id=1713559#>,

¹² “İki THY Pilotu Beyrut’ta kaçırıldı”, *BBC*, August 9, 2013, accessed 18 June 2021, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130809_thy_kacirma.

down a Turkish jet in Syrian airspace in 2012,¹³ and widespread Syrian support and anti-Türkiye sentiment gradually emerged in Lebanon. Yet, Türkiye made a commercial agreement to supply electricity to Lebanon through a Turkish company called “Karpowership” in order to solve its chronic electricity problem.¹⁴ In other words, Türkiye prevented its presence in Lebanon from being damaged despite the attrition operation launched against it. In addition, Türkiye continued its activities without slowing down through the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA) Office, opened in Beirut in 2014,¹⁵ and Yunus Emre Institute to prevent political and diplomatic conflicts that began with Lebanon to harm the anti-sectarian cultural ties established with the Lebanese people.

2016 was a year in which significant developments took place in Türkiye’s Lebanon policy. As a result of the crisis between Lebanon and Saudi Arabia, the \$3 billion military aid, which Saudi Arabia pledged to give to the Lebanese army, was suspended.¹⁶ Besides, Lebanon was isolated from the Sunni world due to the election of Hezbollah-backed Michel Aoun as the new president the same year. Unlike Saudi Arabia, Türkiye was on good terms with Lebanese politics. During his visit in December, Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu expressed his country’s support for the election of the president and the formation of the new government to ensure stability in Lebanon, which was a remarkable step toward breaking this isolation.¹⁷ After this visit, the trade volume between Lebanon and Türkiye increased by 25%, and Türkiye exceeded the export amount in 2012 in 2017.¹⁸

¹³ Ahmet Yavuz Gürler, Serap Yolcu Yavuz. “Suriye Krizine Neorealist Perspektifile Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu’nun Yaklaşımı: 1957 & 2011 Krizleri”. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, no. 2 (January 2023): 229.

¹⁴ Beyrut’un elektriğini Türkiye sağlayacak”, *Haber 7*, February 18, 2013, accessed 28 August 2023, <https://ekonomi.haber7.com/dunya-ekonomisi/haber/991601-beyrutun-elektrigini-turkiye-saglayacak>.

¹⁵ Gökhan Umut, Nurçin Yıldız, Turkish Cooperation and Coordination Agency 2014, accessed 28 August 2023,

<https://www.tika.gov.tr/upload/2016/Prestij%20Eserler/Faaliyet%20Raporu%202014.pdf>.

¹⁶ “ Saudi Arabia halts \$3bn package to Lebanese army”, BBC, February 19, 2016, accessed 28 August 2016, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35614917>.

¹⁷ “Press Release Regarding the Formation of New Government in Lebanon,” Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, accessed 17 June, 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_-329_-20-december-2016_-press-release-regarding-the-formation-of-new-government-in-lebanon.en.mfa.

¹⁸ Republic of Türkiye Ministry of Trade General Directorate of Foreign Affairs and International Activities “Lübnan Ülke Profili”, accessed 17 June 2021, <https://www.deik.org.tr/uploads/lubnan-ulke-profil-2020.pdf>.

Additionally, after the failed coup attempt in Türkiye on July 15, 2016, Saad Hariri's supported Türkiye with the words "for the victory of the democratic path over the coup" was another crucial factor in the strengthening of relations.¹⁹ Subhi al- Tufayli, former secretary general of Hezbollah at the time, said, "When we first heard the news of the coup attempt, we were deeply worried that the battle was lost. At one point in the night, I had wished I was there [in Türkiye], that I might die defending a just cause," and his message that he stood behind Türkiye appeared to be a result of the sectarian balance in Türkiye's "soft power" policy.²⁰

The recent reaction to Türkiye's sensitive policy towards Lebanon was revealed in the deadly explosion on August 4, 2020. Türkiye was one of the first countries to take action after the Beirut explosion, which killed 200 people and injured more than 5000. The aid sent to Lebanon by various aid organizations, especially TIKA and AFAD, and Mevlüt Çavuşoğlu's visit to the explosion area drew attention, revealing the sensitivity for Lebanon at a time when attention was directed to Türkiye in the context of Eastern Mediterranean policies.

3. Discourses on Neo-Ottoman Thoughts and a View from Lebanon to Türkiye

The event that highlighted Türkiye's role in the Middle East in the global agenda was undoubtedly Erdoğan's "one-minute" outburst at the Davos Economic Forum in 2009. As a result of this outburst, unexpected reactions emerged against Türkiye's proactive policy in the Middle East. Following Erdoğan's harsh tone toward Israeli President Shimon Perez, articles were published in the global media one after the other, calling Erdoğan "sultan" and claiming that Türkiye has a policy of establishing a new Ottoman caliphate in the Middle East. Although such analyses, which have not been slowing down since 2009, have been revised in light of global and regional developments in western media, the headlines have always been the same. The contents were nearly identical to the orientalist arguments put forward to the sectarian policy of the Ottoman Empire in the Arab regions.²¹ An article titled, for instance, "Erdoğan Is Making the Ottoman Empire Great

¹⁹ Live Updates: Failed Coup in Türkiye, *The Wall Street Journal*, accessed 17 June, 2021, <https://www.wsj.com/articles/BL-DISPATCHB-4504>.

²⁰ "West behind failed Türkiye coup bid: Ex-Hezbollah chief", *Anadolu Agency*, accessed 24 July 2021, <https://www.aa.com.tr/en/Türkiye/west-behind-failed-Türkiye-coup-bid-ex-hezbollah-chief/613744>.

²¹ Mshari Al-Zaydi, "The Return of the Ottoman Empire", *Al Sharq Al Awsat*, 2 May 2009, <http://www.aawsat.com/english/news.asp?section=2&id=15618>.

Again,” published in *The Foreign Policy* in 2018, revealed the same concern. Some other analyses offered statements that positioned Türkiye against the Ottomans. In this context, the Washington Institute claimed in 2009 that Türkiye would not become an Ottoman Empire because its relations with Israel were colder than those with other countries:

“Rather than being neo-Ottoman in a “secular” sense, the AKP’s foreign policy is asymmetrically focused on Arab Islamists in particular and the Muslim Middle East more generally. It is pro-Hamas, pro-Syria, pro-Hezbollah, pro-Qatar, pro-Saudi. The AKP views the world as composed of religious blocks, and this disposition colors its views of the Middle East and the world. A Turkish foreign policy rooted in Ottoman grandeur would have required that the AKP to adopt an equidistance toward Jews and Muslims, and toward Israelis and Arabs in the Middle East. This has not been the case.”²²

However, the same author wrote an article ten years later headed “Erdogan’s Empire: Türkiye and the Politics of the Middle East,” which contains the exact opposite statements, sets an example of how the oppositional discourse has changed and transformed due to the changing policies of Türkiye.²³

Ottoman-based discourses about Türkiye’s Middle East strategy appeared in Türkiye’s agenda as well as the world’s agenda. However, Türkiye has a different perspective than the West and the Middle East. When discussing the Ottoman role in Türkiye’s policy in the Middle East, former presidential spokesman İbrahim Kalın emphasized the common heritage such as historical and cultural ties between Türkiye and Arab lands. Whereas Türkiye has created the Middle East strategy based on the concept of ‘strategic depth’:

“Although AKP policy is often seen as being driven by ideological factors, such as Islamism and New Ottomanism, the primary determinants of Turkish foreign policy actually stem from more

²² Soner Cagaptay, *The AKP's Foreign Policy: The Misnomer of "Neo-Ottomanism"*, *Washington Institute*, 24 April 2009, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/akps-foreign-policy-misnomer-Neo-Ottomanism>.

²³ Soner Cagaptay, “Erdogan's Empire: Türkiye and the Politics of the Middle East”, *Washington Institute*, 10 June 2019, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/erdogans-empire-Türkiye-and-politics-middle-east>.

practical factors, such as Türkiye's economic demands, its historical ties to its neighbors and its sensitive geopolitical position."²⁴

Lebanon was one of the Middle Eastern countries where Ottoman-centered discourses on Türkiye were expressed more loudly. The increased importance of Lebanon in Turkish foreign policy since 2006 has laid the groundwork not only for positive political and social developments but also for the advancement of Turkish-Lebanese friendship. When Ahmet Davutoğlu, the foreign minister of that time, went to the Kavashra region, where the Turkmen population is concentrated, in 2010, he emphasized the importance of cultural relations, saying that "You are the bridge of friendship between Lebanon and Türkiye. We will always stand by you as we also do for our Palestinian brothers in Gaza. When you are in peace and prosperity, we are also at peace. Your problem is our problem."²⁵

However, some groups in Lebanon had a different perspective on Türkiye's approach, and those involved in the polarizations in Lebanon interpreted Türkiye's policy by using neo-Ottoman discourse. At this stage, sporadic rhetoric based on "Ottomanism" appeared. For instance, the theme of "revival of the empire" was featured in Lebanese news during Erdoğan's visit to Lebanon in 2010. Some sources claim that Erdoğan preferred to use strategic and diplomatic efforts rather than military power in pursuing his imperial ambitions. The same sources claimed that because Erdoğan denied the "Armenian genocide committed by the Ottoman State", Armenians demonstrated against him while he was in their country.²⁶ In this sense, the analysis titled "Erdoğan is not our hero" in *al Akhbar*, had following words:

"It is the second manifestation of the "neo-Ottoman" inauguration of the dream of restoring a "Turanian" hegemony, during which the Arabs underwent 600 years of colonization under the banner of the caliphate within a series of historical conflict/competition between the three "permanent" nationalities in the region, in which the Turks are now progressing."²⁷

²⁴"Turkish Foreign Policy Between Ideology and Realpolitik", *The Middle East Institute*, accessed 20 June, 2021, <https://www.mei.edu/resources/transcript/turkish-foreign-policy-between-ideology-and-realpolitik>.

²⁵ Oytun Orhan, "The Forgotten Turks: Turkmens Of Lebanon", *Center For Middle Eastern Strategic Studies*, (February 2010): 42.

²⁶"Erdogan Yakhtatim Ziyaratehu Le Lubnan" *Lebanese Forces*, November 26, 2010, accessed 21 June 2021, <https://www.lebanese-forces.com/2010/11/26/113912>.

²⁷ Muhammad Taima, "Erdogan Laysa Batalna", *Al- Akhbar Newspaper*, November 5, 2011, accessed 21 June 2021, <https://al-akhbar.com/Opinion/97233>.

At this juncture, it is necessary to emphasize the political stance of Lebanon toward Erdogan's Türkiye. Syria, Saudi Arabia, and Iran made consecutive visits to Lebanon in 2010 in addition to Türkiye. The four countries' plans and the political groups they met were distinct. Therefore, Iran's visit was perceived as Shiite hegemony, Saudi Arabia's visit as Sunni hegemony, and Syria's visit as political hegemony. The only difference was that Türkiye, as a Sunni country, did not engage in such sectarian discourse or action in its foreign policy and remained neutral within the framework of the "win-win" strategy instead. In the same year, Türkiye signed important agreements in trade, tourism, transportation, and energy with Jordan, Syria, and Lebanon.²⁸ Türkiye's Lebanon policy at that time did not have an oppressive or accusatory rhetoric. As a result, the discomfort felt over the "Ottoman" identity was constantly emphasized by some exact groups in Lebanon.

The great outburst against a felt Ottoman tendency came from former Lebanese President Michel Aoun in 2019. According to Aoun, the Ottoman State committed "state terrorism" in territories that belong to Lebanon today. He also alleged the oppression that existed in Lebanon during Ottoman rule:

"From 1516 through 1918, four centuries and two years during which Mount Lebanon lived under Ottoman occupation. Despite being distinguished by a kind of autonomy, its people suffered a lot, its political format fluctuated between the Emirate, the Twin Qaymaqam at and the Mutessarifat, and its area and extension changed according to the political circumstances, while the rest of the Lebanese regions remained totally stripped from it, under direct Ottoman rule and divided between the Empire's regions."²⁹

The periods of the Double Qaimqamiate (1845-1860) and the Mutasarrifate (1861-1915) mentioned by President Aoun were two administrative systems formed following the conflict between the Druze and the Maronites. It is also noteworthy to remember the effect of European intervention in Lebanon during the 19th century. Hence, Lebanese lands were divided into sectarian governments for the first time in the history of Lebanon. Aoun's accusation that the Ottomans engaged in "state terrorism", on the other hand, was baseless when viewed in the context of historical data covering a

²⁸ Filiz Cicioğlu, "Lübnan 2010", *Middle East Institute, (ORMER)*, https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/04_mey_2010_145.pdf.

²⁹ "President Aoun: "We want the Greater Lebanon", Presidency of the Republic of Lebanon, accessed 24 June, 2021, <https://www.presidency.gov.lb/English/Pages/SpeechesDetails.aspx?nid=25625>.

period from 1516 to the beginning of the 20th century. Since the Emirs who ruled the region was first Druze, then Sunni and Maronites. Also, all sects had independence in their internal affairs. As a matter of fact, the system implemented by the Ottoman state in its lands was unrelated to sectarianism could be seen undoubtedly.

Neo-Ottoman approaches also emerged as a significant factor in intra-sectarian rivalry in Lebanon. The strongest reaction has come in the context of relations between Türkiye and two strong Druze leaders, Walid Jumblatt and Talal Arslan, of Lebanon. Jumblatt and Arslan families have prominent members who served the Ottoman Empire. Ali Jumblatt Beik, who was the Governor of Aleppo in the 17th century, Jumblatt, the son of Kasim Beik, who was educated in the Ottoman palace, and Nesib Beik Jumblatt, the administrator of the Shouf district in the 19th century, were all notable personalities during the Ottoman era. Also in the same period Emir Ahmet Arslan was appointed Mount Lebanon's first Druze district governor. Emir Shakib Arslan, a descendant of the same family, became a prominent statesman in the Ottoman parliament (Meclis-i Mebusan) representing the Druze. Although both families have ties to the Ottoman Empire, their approaches are drastically different. For example, progressive party leader Walid Jumblatt supported Türkiye's regional position when speaking about Palestine at the conference held in Bahrain in 2019:

“Under Sultan Abdul Hamid (II), (Theodor) Herzl asked him to buy Palestine to transport the Jews (there), and the Sultan refused. Today in Bahrain, the grandson of Herzl, Jared Kushner, will ask Arabs to sell Palestine to transport Palestinian families to Jordan to Sinai to Lebanon to Syria to the diaspora.”³⁰

Talal Arslan, another significant Druze leader, holds the opposite position to his ancestor, Shakib Arslan. Unlike Walid Jumblatt he saw Türkiye's political approach, just like Michel Aun, as a continuation of the Ottoman Empire. In this direction, Talal Arslan characterized Türkiye's efforts in Syria as a “continuation of Ottoman ambition” and must end as quickly as possible.³¹

Hezbollah, the most popular Shiite party and military organization in Lebanon, also took a position by using the Neo-Ottoman discourse. One of the intermediary actors in the Syrian civil war, Hezbollah leader Hasan

³⁰ “Lebanese Leader Blasts Arab Leaders, Evokes Ottoman Legacy in Palestine”, *TRT World*, accessed 26 June, 2021. <https://www.trtworld.com/Türkiye/lebanese-leader-blasts-arab-leaders-evokes-ottoman-legacy-in-palestine-27851>.

³¹ “Arslan: Al Udvan al Turki as Safir Ala Turkiya, gad Yadhoul al Mintikha al Fawda”, *Al Nour*, accessed 27 June 2021, <https://124.im/FnwuSJV>.

Nasrallah, had described in 2010 Türkiye's leader Recep Tayyip Erdoğan as the leader of Muslims. However, due to a change in Türkiye's Syria policy in 2016 Nasrallah emphasized the Neo-Ottoman argument and stated that Türkiye's Neo-Ottoman project collapsed.³² In the same year, Subhi Tufeyli, who was Hezbollah's first general secretary but left the party because of his criticisms to the organization's Syria policy, emphasized the Turkish Ottoman roots as follows:

“Türkiye remains in the heart of many Muslims. Despite the passage of 100 years, they still remember that Türkiye was at the center of the Islamic caliphate and the source of the Ottoman Empire.”³³

In 2021, some Lebanese groups stopped calling Erdoğan an “Ottoman representative” but named him a “Sunni guard”. Although Neo-Ottomanism has remained popular, recent political developments have transformed the Ottomanist concept into Sunni patronage. Saudi Arabia and Gulf countries' negative relations, which emerged in 2016, with Lebanon led to this kind of transformation. Accordingly, after the Beirut explosion Turkish government announced that it would grant Turkish citizenship to the Turkmen population in the country. Because of that, some analysts recognized Türkiye as the Sunni protector of Lebanon rather than the successor of the Ottoman Caliphate.³⁴

For such discourses, which have frequently increased in Lebanon, especially since 2019, it is critical to examine Lebanon's sectarian structure and the colonial history inherited from the 19th century. In this regard, the traces of the hegemony France established in Lebanon since the early 19th century still exist. Considering the social memory, it can be seen clearly why some groups in Lebanon today try to portray Türkiye as the protector of Sunnis only. This style, which includes the classical post-colonial understanding, leads to a different description of Türkiye's role.

However, unlike the mainstream media and the political layer, it is critical to consider the social reaction. Support from Türkiye is always welcomed constructively and positively by the majority of Lebanese. Aside from tourism and trade, the cultural ties that the Lebanese have formed with the

³²“Hizbullah Lideri Nasrallah: Bedelini ödersiniz”, *Hürriyet*, accessed 26 June, 2021, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/hizbullah-lideri-nasrallah-bedelini-odersiniz-40056018>.

³³ “West behind failed Türkiye coup bid: Ex-Hezbollah chief”, *Anadolu Agency*, accessed 29 June, 2021, <https://www.aa.com.tr/en/Türkiye/west-behind-failed-Türkiye-coup-bid-ex-hezbollah-chief/613744>.

³⁴ Hala Nehad Nasreddin, “Erdogan Aban Jadeed Li's Sunna?” *Daraj*, 2 February 2021, <https://daraj.com/65732/>.

Turkish community appear to be far from sectarianism. For example, in a study conducted with the participation of Lebanese students in 2017, it was reported that various issues such as Türkiye's relationship with the European Union, its touristic importance and natural resources are known by the students. This is an indication that students are interested in Türkiye and follow its news closely.³⁵ According to Loukieh's research, although the Ottoman Empire is described negatively in the Lebanese education system and history books, Lebanese people's travels to Türkiye indicate that they approach the country not from a historical perspective, but from a touristic perspective. It was determined that, except for a few participants in the research, most of the students observed Türkiye as a beautiful place.³⁶

4. Lebanon's Place in Türkiye's Levant Policy

Contrary to the arguments advanced with Neo-Ottoman enthusiasm in the Middle East, it is important to evaluate Lebanese policy in various concepts used by Turkish government in its foreign policy. One of the up-front concepts in strategies developed after the 2000s in this direction, is the concept of "vision orientation". Vision orientation consists of policies that directly and effectively intervene in crises from the beginning rather than policy-determining policies based on developments after the emergence of crises and problems in Türkiye's surrounding region.³⁷ Türkiye's contribution in 2008 with Qatar, which was a pioneer in the mediation role in the great crisis between Hezbollah and the Lebanese government, is an example of this.³⁸ In the same context, the mediation of Türkiye with Qatar in the 2011 government crisis in Lebanon exemplifies Türkiye's direct intervention policy in such tensions. However, even these mediation activities have been perceived occasionally in the Neo-Ottoman framework.³⁹

³⁵ Melissa Loukieh, "Lübnan'da Türkiye, Türkiye'de Lübnan İmgesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İmge Okuryazarlığı İncelemesi", (Master diss., Erciyes University, 2019), 132.

³⁶ Ibid, 132.

³⁷ Murat Yeşiltaş, Ali Balcı, "AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita", *Bilgi Journal of Social Sciences*, 23, (Winter 2011): 13.

³⁸ "Relations between Türkiye and Lebanon", Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, accessed 26 June, 2021,

<https://www.mfa.gov.tr/reasons-between-turkiye-and-lebanon.en.mfa>.

³⁹ "Erdogan in Beirut, a mediator on a Neo-Ottoman quest", Asian News, accessed 27 June, 2021,

<http://www.asianews.it/news-en/Erdogan-in-Beirut,-a-mediator-on-a-Neo-Ottoman-quest-20088.html>.

The term “economic interdependence” may also come to the fore in Turkish-Lebanese relations. At this point, the policy, which aims to contribute to Lebanon’s economy while maintaining its economic balance within the framework of the aforementioned trade agreements, can describe this concept.⁴⁰ At the same context, the Neo-Ottoman discourses, which are expressed with great concern in the Middle East generally and in Lebanon particularly, should be understood under the concept of “historical heritage and responsibility”:

“This concept, also known as “Ottoman heritage” and “historical depth”, serves to strengthen cultural and historical ties between the Middle East, the Balkans, Central Asia, and even Africa and Türkiye. As a result, Türkiye becomes culturally and historically linked to the geopolitical environment in which it finds itself.”⁴¹

Türkiye’s social initiatives in Lebanon need to be evaluated also in the nonsectarian context. To begin with, it must be known that in the aftermath of the Beirut explosion, Türkiye sent emergency aid to Lebanon regardless of sectarian affiliation. Armenia, for instance, sent relief only to the Armenian population of Lebanon and did not hesitate to say this openly.⁴² Similarly, among Lebanese politicians, the explosion was subjected to sectarian rhetoric. Some political actors in Lebanon addressed the pain caused by the blast to some groups. In this regard, the Ketaib Party’s member, Nadim Gamayel, described the explosion as “Christian pain” when Türkiye took a balanced and nonsectarian stance to the blast.⁴³ However, that Türkiye would grant citizenship to citizens of Turkish descent was a concern for some. The European Parliament claimed that the citizenship issue intended to resurrect the Ottoman caliphate by interfering with Türkiye’s social influence and establishing ideological commitment expressed concern with the wording “This decision risks upsetting the fragile balances in northern Lebanon.”⁴⁴ Yet, the Turkish former Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu said in a statement, “We are a family. Ankara

⁴⁰ Yeşiltaş, Balcı, “AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü,” 22.

⁴¹ Ibid, 22.

⁴² “ Armenia Sends Humanitarian Aid to Beirut, Welcomes Repatriates”, Armenian Weekly, accessed 27 July 2021, <https://armenianweekly.com/2020/08/12/armenia-sends-humanitarian-aid-to-beirut-welcomes-repatriates/>.

⁴³“Beirut explosion: Sectarian pitch rises in the aftermath of destruction,” *The National Newspaper*, accessed 27 June, 2021, <https://www.thenationalnews.com/world/mena/beirut-explosion-sectarian-pitch-rises-in-the-aftermath-of-destruction-1.1061912>.

⁴⁴ “Turkish interference in Lebanon”, *European Parliament*, accessed 28 June, 2021, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-001694_EN.html.

stands with the Lebanese people without any discrimination between Sunnis, Shias, Christians, or Arabs.”⁴⁵

The activities of TİKA are another important issue that must be addressed on the Lebanon-Türkiye axis. With its social activities, TİKA quickly became an important intermediary in Turkish foreign policy, serving as a bridge between Türkiye and the countries with which it shares a common historical heritage. It has always been emphasized that the Turkish government built a hospital in Sayda, where there is a high concentration of Sunni population. Furthermore, the restoration of the clock tower and other Ottoman artifacts built during II. Abdülhamid’s reign may be seen as supporting Neo-Ottoman initiatives. However, there was no mention of the Greek Orthodox church that TİKA restored in 2015. On the other hand, various social projects were carried out by TİKA, including trainings for young people regardless of whether their origins are Druze, Christian, or Sunni in the Shouf region, where the majority of the population is the Druze. Similarly, at the request of the American University of Beirut, various agricultural workshops and laboratories were reconstructed in the Bekaa region, which is primarily populated by Shiites, and farmers were given training without sectarian discrimination. Again, thanks to the collaboration with the municipality of Dbayeh, where Christians are concentrated, social projects such as solar lighting panels are carried out. TİKA’s activities also include the establishment of 12 virtual courts at the request of the Maronite Minister of Justice.⁴⁶

When all of these projects and initiatives are considered, it is clear that in Turkish foreign policy Turkish-Lebanese relations do not necessarily entail an Ottoman emphasis. However, recent political developments have caused Türkiye’s Lebanon policy to be reevaluated under the Ottoman emphasis. Because of the allegations that Türkiye is approaching Lebanon in the context of its activities in Syria and Libya, for example, Erdoğan has been dubbed as the “new sultan”.⁴⁷ However, the significance of the bridge that Türkiye has built directly through its own initiatives rather than through any party or group in Lebanon is clear to many observers.

⁴⁵ “Cumhurbaşkanı Yardımcısı Oktay: Lübnan'a yardımlarımız devam edecek”, *Anadolu Ajansı*, accessed 04.10. 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-yardimcisi-oktay-lubnana-yardimlarimiz-devam-edecek/1935601>.

⁴⁶ Interview with Orhan Aydın, Officer of TİKA Beirut, 28 June 2021.

⁴⁷ Mohanad Hage Ali, “New Sultan on the Block”, *Carnegie Middle East Center*, 24 August 2020, <https://carnegie-mec.org/diwan/82554>.

5. Conclusion

Neo-Ottomanism, a modern idea, was shaped in the context of Türkiye's Middle East policies. As a result, Türkiye's relations with Arab countries and proactive policy were portrayed as attempting to bring all of the former Ottoman territory under one roof. The abolition of visas, increased trade volume and more cultural integration through Turkish TV series have all contributed to a renewed focus on Neo-Ottomanism in Türkiye's Middle East perspective.

One of the prominent countries in Türkiye's Middle East policy is Lebanon. Political, commercial, and cultural relations between Türkiye and Lebanon have progressed rapidly and positively since the 2000s. In this regard, the positive relations brought significant gains both for the Turkish and Lebanese people. However, beginning to have frequent contact between Türkiye and Lebanon led to a discourse in the global media that Türkiye intends to establish a new Ottoman hegemony in Lebanon.

The increasing activism of Türkiye toward Lebanon has also led to reactions from some political and sectarian groups in Lebanon. According to the conclusion reached in this study, some of the negative opinions formed about Türkiye seem reflections of Lebanon's perception of historical facts. In Lebanon, the evaluation of Ottoman policies through the lens of World War I forms the basis of the current perception and is sometimes mentioned depending on political developments. In this context, within the framework of the ideological approaches of some sectarian groups, Türkiye was seen by some as a continuation of the Ottoman Empire. However, it has been emphasized in the study the Ottoman perspective is not the same among sectarian groups. On the other hand, Türkiye's comprehensive approach to Lebanon and its non-sectarian political understanding have refuted claims that it is the "protector of the Sunnis".

Türkiye's recent efforts in Lebanon as well as its attitude toward sects suggest that it does not adhere to a rigorous ideology. Political remarks about the safeguarding of the territorial integrity of Middle Eastern countries in particular demonstrate the state's sensitivity to the central administration. Furthermore, Neo-Ottomanism entails fortifying ties through conserving cultural and historical connection rather than uniting under a unified Turkish flag.

The mediations attempted to prevent the breakdown of the country's unity indicate this in the face of the volatility generated by the political system in Lebanon. Lebanon is a country with a shared history with Türkiye in addition to its intrinsically strategic location in the eastern Mediterranean.

This collaboration does not have a hegemonic or exploitative goal. On the other hand, since the Ottoman perception created in Lebanon was placed on an unfounded ground the reaction to Türkiye's current approach also comes to light. Therefore, in order to understand the vision of Türkiye in Lebanon, it is important to eliminate the historical division first.

References

Al Arab. “et ’Taiffiyah Varaqa Turkiyya Li Ikhtiraq Lubnan.” Accessed 28 June, 2021. <https://124.im/CeE0k>.

Al Nour. “Arslan: Al Udvan al Turki as Safir Ala Turkiya, gad Yadhoul al Mintikha al Fawda.” Accessed 27 June 2021. <https://124.im/vO2y>.

Al-Zaydi, Mshari. “The Return of the Ottoman Empire.” *Asharq Alawsat*, 2 May 2009, <http://www.aawsat.com/english/news.asp?section=2&id=15618>.

Amerika’nın Sesi. “Cumhurbaşkanı Sezer Suriye’de”. Accessed 15 June 2021. <https://www.amerikaninseesi.com/a/a-17-2005-04-13-voa7-87971207/834556.html>.

Anadolu Agency. “West behind failed Türkiye coup bid: Ex-Hezbollah chief.” Accessed 29 June, 2021. <https://www.aa.com.tr/en/Türkiye/west-behind-failed-Türkiye-coup-bid-ex-hezbollah-chief/613744>.

Anadolu Ajansı. “Cumhurbaşkanı Yardımcısı Oktay: Lübnan'a yardımlarımız devam edecek.” Accessed 4 October 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-yardimcisi-oktay-lubnana-yardimlarimiz-devam-edecek/1935601>.

Armenian Weekly. “Armenia Sends Humanitarian Aid to Beirut, Welcomes Repatriates.” Accessed 27 July 2021, <https://armenianweekly.com/2020/08/12/armenia-sends-humanitarian-aid-to-beirut-welcomes-repatriates/>.

Asian News. “Erdogan in Beirut, a mediator on a Neo-Ottoman quest.” Accessed 27 June, 2021. <http://www.asianews.it/news-en/Erdogan-in-Beirut,-a-mediator-on-a-Neo-Ottoman-quest-20088.html>.

BBC. “İki THY Pilotu Beyrut'ta kaçırıldı.” Accessed 18 June, 2021. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130809_thy_kacirma.

BBC. “Hariri tribunal: Türkiye and Qatar end Lebanon mediation.” Accessed 26 June, 2021. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-12239582>.

Cagaptay, Soner, “The AKP's Foreign Policy: The Misnomer of "Neo-Ottomanism". *Washington Institute*, 24 April 2009, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/akps-foreign-policy-misnomer-neo-ottomanism>.

Cagaptay, Soner. “Erdogan's Empire: Türkiye and the Politics of the Middle East.” *Washington Institute*, 10 June 2019,

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/erdogans-empire-Türkiye-and-politics-middle-east>.

Cicioğlu, Filiz. “Lübnan 2010.” Middle East Institute Sakarya University. https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/04_mey_2010_145.pdf.

Colborne, Michael, Edwards Maxim. “Erdogan Is Making the Ottoman Empire Great Again.” *Foreign Policy*, 22 June 2018, <https://foreignpolicy.com/2018/06/22/erdogan-is-making-the-ottoman-empire-great-again/>.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. “Lübnan Ülke Raporu Mart 2014.” Accessed June 13, 2021. https://www.corlutso.org.tr/uploads/docs/lubnan_ulke_raporu.pdf.

European Parliament. “Turkish interference in Lebanon.” Accessed 28 June, 2021. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-001694_EN.html.

Findley Carter V. *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*. Translated by Güneş Ayas. Istanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Gürler, Ahmet Yavuz, and Serap Yolcu Yavuz. “Suriye Krizine Neorealist Perspektifle Türkiye Cumhuriyeti Ve Rusya Federasyonu’nun Yaklaşımı: 1957 & 2011 Krizleri”. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* 9, no. 2 (January 2023): 207-46.

Haber 7, “Beyrut’un elektriğini Türkiye sağlayacak.” Accessed 20 August, 2023. <https://ekonomi.haber7.com/dunya-ekonomisi/haber/991601-beyrutun-elektrigini-turkiye-saglayacak>.

Hage Ali, Mohanad. “New Sultan on the Block.” *Carnegie Middle East Center*, 24 August 2020, <https://carnegie-mec.org/diwan/82554>.

Halawi, Dana. “News Analysis: Economic, geopolitical factors behind France’s interest in Lebanon.” *Xinhua*, 4 April 2020. http://www.xinhuanet.com/english/2020-09/04/c_139342894.htm.

Hürriyet. “Hizbullah Lideri Nasrallah: Bedelini ödersiniz.” Accessed 26 June, 2021. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/hizbullah-lideri-nasrallah-bedelini-odersiniz-40056018>.

Jabbour, Jana. “Türkiye: Dıblomasiyya al Quvva al Nahida.” Translated by Jan Jabbour. Qatar: Arab Center of Research & Policy Studies, 2019.

Kaymakçı, Oğuz. “Arap Baharı Öncesinde Kalkınma Sürecinde Seçilmiş Ülkeler Bazında Ortadoğu Ekonomileri ve Türkiye ile Ticari İlişkileri –II.” *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, no.2 (Fall 2012): 223-253.

Kor, Zahide Tuba. *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*. İstanbul: IHH Kitap, 2017.

Kuwait News Agency. "Pakistan to host meeting of seven islamic nations foreign ministers". Accessed 24 June 2021. <https://www.kuna.net.kw/ArticleDetails.aspx?language=en&id=1713559#>.

Lebanese Forces. "Erdogan Yakhtatim Ziyarataho Le Lubnan." Accessed 22 June, 2021. <https://www.lebanese-forces.com/2010/11/26/113912>.

Loukieh, Melissa. "Lübnan'da Türkiye, Türkiye'de Lübnan İmgesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İmge Okuryazarlığı İncelemesi." Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Gazetecilik Ana Bilim Dalı / Gazetecilik Bilim Dalı. 2019.

Nasreddin, Hala Nehad. "Erdogan Aban Jadeed Li's Sunna?." *Daraj*, 2 February 2021, <https://daraj.com/65732/>.

Osmanbaşıoğlu, Gülsen Kaya. "Ortadoğu'da Barışı Tesis Etmede Neo-Osmanlılık Bir Seçenek Olabilir Mi?". *Akademik Hassasiyetler* 5. no. 9 (Spring 2018): 1-15.

Orhan Aydın, Officer of Tika Beirut, Tweet Message to Author, 28 June 2021.

Orhan, Oytun. "The Forgotten Turks: Turkmens Of Lebanon." Center For Middle Eastern Strategic Studies (ORSAM), February 2010, https://orsam.org.tr//d_hbanaliz/Analiz_11_eng.pdf.

Presidency of the Republic of Lebanon. "President Aoun: "We want the Greater Lebanon for a hundred and thousand years, the country of radiation and liberties, where civilizations democracy, innovation and diversity interact, in a land of faith and heritage." Accessed 24 June, 2021.

<https://www.presidency.gov.lb/English/Pages/SpeechesDetails.aspx?nid=25625>.

Rabil, Robert. "Lebanon-Türkiye Relations: Reclaiming the "Sword" and "Crescent" of Islam." *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 15, no.1 (March 2021): 84-107.

Reuters. "Macron says aid to blast-stricken Lebanon will not go to 'corrupt hands'". Accessed 30 July 2021. <https://www.reuters.com/article/uk-lebanon-security-blast/macron-says-aid-to-blast-stricken-lebanon-will-not-go-to-corrupt-hands-idUKKCN2520XL?edition-redirect=ca>.

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. “Relations between Türkiye and Lebanon”. Accessed 26 June, 2021. <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-Türkiye-and-lebanon.en.mfa>.

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. “Press Release Regarding the Formation of New Government in Lebanon”. Accessed 17 June, 2021. https://www.mfa.gov.tr/no_-329_-20-december-2016_-press-release-regarding-the-formation-of-new-government-in-lebanon.en.mfa.

Taima, Muhammad. “Erdogan Laysa Batalna.” *Akhbar*, 5 November 2011, <https://al-akhbar.com/Opinion/97233>.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü. “Lübnan Ülke Profili”. Accessed 17 June 2021. <https://www.deik.org.tr/uploads/lubnan-ulke-profili-2020.pdf>.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu’nun Lübnan Dışişleri Bakanı Sayın Cebran Bassil ile Ortak Basın Toplantısı”. Accessed 26 June, 2021. <https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-lubnan-db-ile-ortak-basin-toplantisi.tr.mfa>.

The Middle East Institute. “Turkish Foreign Policy Between Ideology and Realpolitik”. Accessed 20 June, 2021. <https://www.mei.edu/resources/transcript/turkish-foreign-policy-between-ideology-and-realpolitik>.

The National Newspaper. “Beirut explosion: Sectarian pitch rises in the aftermath of destruction”. Accessed 27 June, 2021. <https://www.thenationalnews.com/world/mena/beirut-explosion-sectarian-pitch-rises-in-the-aftermath-of-destruction-1.1061912>.

The Wall Street Journal, “Live Updates: Failed Coup in Türkiye”. Accessed 17 June, 2021. <https://www.wsj.com/articles/BL-DISPATCHB-4504>.

TRT World. “Lebanese Leader Blasts Arab Leaders, Evokes Ottoman Legacy in Palestine”. Accessed 26 June, 2021. <https://www.trtworld.com/Türkiye/lebanese-leader-blasts-arab-leaders-evokes-ottoman-legacy-in-palestine-27851>.

Yeşiltaş, Murat and Ali Balcı. “AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita.” *Bilgi* 23 (Winter 2011): 9-34.

Yıldız, Tuba. *Geleneğin Hukuku Osmanlı’nın Adaleti: Dürziler ve Maruniler*. Istanbul: Vadi Yayınları, 2020.

Açık Kapı Politikasından Göç Diplomasisine: İran’da Afgan Mülteciler Meselesi

İlknur Cihangir Demirbaş*

Öz

Dünyanın en kalabalık mülteci popülasyonlarından birini topraklarında barındıran İran, kırk yılı aşkın bir süredir önemli sayıda Afgan nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Bununla beraber, İran’a yoğun Afgan göçlerinin yaşanmaya başladığı seksenli yıllardan bu yana İran’ın duruma yaklaşımında belirgin farklılaşmalar yaşanmış, İran’da göç yönetimi, ‘açık kapı’ politikası uygulamaktan, göçün diplomaside araçsallaştırılmasına dönük çabalara dek uzanan bir çizgide önemli ölçüde dönüşüme uğramıştır. Bu çalışma, İran’ın Afgan göçü ve mülteciler hususunda izlediği politikayı süreç bağlantılı ve çoklu etkenler bağlamında değerlendirmektedir. Ayrıca İran’ın Afgan mültecilere yönelik ‘açık kapı’ politikası izlediği ilk on yıllık evrede dönemsel koşullar dahilinde davrandığı ve yanı sıra rejimin konsolidasyonu adına belirli kimliksel ilkeler ekseninde politikalar takip ettiği ifade edilmekte, ancak doksanlı yılların “yeniden inşa” evresiyle birlikte söz konusu mültecilere yönelik politikanın da bir dönüşüme uğradığı ve meselenin günümüze ulaşıncaya dek geçen süreçte yeni koşullara adapte edildiği belirtilmektedir. ‘Göç diplomasisi’ kavramını odağına alarak göçün diplomatik bağlamda araçsallaştırılması hususunu vurgulayan literatürden yola çıkılan çalışmada, bu kavramsal çerçevenin İran’da bugün Afgan mültecilerin dış politikaya konu edilme biçiminin ve mültecilere dönük edimlerin anlaşılmasında kolaylaştırıcı bir rol üstleneceği savlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Göç, Göç Diplomasisi, Afgan Mülteciler, Göç Politikası.

*Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3284-8212, ilknurcihangir@gmail.com.

Copyright © 2022 by the Authors. This is an open access paper distributed under the terms of conditions of the Creative Commons Attribution International License CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>)

From Open Door Policy to Migration Diplomacy: The Issue of Afghan Refugees in Iran

İlknur Cihangir Demirbaş*

Abstract

Hosting one of the largest refugee populations worldwide, Iran has accommodated a significant Afghan community for over four decades. Since the 1980s, when a considerable influx of Afghan refugees arrived in Iran, the country's stance on this situation has notably changed. Initially adopting an 'open door' policy, Iran has shifted to employing migration as a diplomatic tool today. This study assesses Iran's treatment of Afghan refugees and migrants, scrutinizing various process-related and multiple factors. The study claims that during the first decade of its open-door policy, Iran adhered to cyclical circumstances and enforced policies founded in distinct identity principles to fortify its regime. However, it argues that during the 1990s "reconstruction era", Iran's handling of Afghan refugees transformed, and adjustments to current conditions over time. This study, based on the literature that emphasizes the instrumentalization of migration in the diplomatic context by focusing on the concept of 'migration diplomacy' argues that this conceptual framework will play a facilitating role in understanding the style Afghan refugees are subject to foreign policy in contemporary Iran.

Keywords: Iran, Migration, Migration Diplomacy, Afghan Refugees, Migration Policy.

*PhD., Independent Researcher, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3284-8212, ilknurcihangir@gmail.com.

Copyright © 2022 by the Authors. This is an open access paper distributed under the terms of conditions of the Creative Commons Attribution International License CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>)

1. Giriş

Göç olgusuna öteden beri aşına bir coğrafyada yer alan İran, göçe kaynaklık etmenin yanı sıra bugüne dek pek çok kez çeşitli nitelikteki göç hareketlikleri için hem geçiş güzergahı hem de varış öznesi konumunda olmuştur. Tarihsel süreçte bu coğrafyada gerçekleşen göçler üzerinde küresel ve bölgesel pek çok gelişmenin etkinliğinden söz etmek mümkündür. Bununla beraber, İran'ı göç olgusuyla karşı karşıya getiren çoğu kez bölgesinde gerçekleşen savaşlar, çeşitli dışsal müdahaleler, iktidar mücadeleleri, siyasal kargaşalar ve silahlı çatışma benzeri hareketlilikler olmuştur. Örneğin, 1942 yılında İkinci Dünya Savaşı süreciyle birlikte yüz binden fazla Polonyalı mülteci farklı devletler eliyle İran'a göç ettirilmiştir.¹ 1970'li yıllardan 1980'lerin sonlarına dek yüzbinlerce Iraklı mülteci İran'a geçmiştir.² I. Körfez Savaşı sürecinde de Irak'tan İran'a yoğun bir mülteci akını söz konusu olmuştur. Bu evrede, İran ve Türkiye'ye yönelen Iraklı Kürt ve Şiilerin toplam sayısının 1,5-3 milyon aralığında olduğu ve bu mültecilerin çoğunluğunun İran'a ulaştığı ifade edilmektedir.³ 1991 yılında gerçekleşen Şabaniye İntifadası'nı⁴ izleyen evrede de 500 bin civarında Iraklıların İran'a göç ettiği belirtilmektedir.⁵ Sovyetlerin Afganistan işgali de (1979-1989) İran'a yoğun göçler hususunda önemli bir merhaleyi temsil eder. Öyle ki, işgal sonrasında ilk etapta 100 bin civarında Afgan mülteci İran'a geçiş yapmışsa da⁶ geçtiğimiz yıllar

¹ Amin Mogaddam and Safinaz Jadali, "Immigration and Revolution in Iran: Asylum Politics and State Consolidation," *REMHU* 29, no. 63 (2021): 23, <http://dx.doi.org/10.1590/1980-85852503880006303>; United States Holocaust Memorial Museum, "Polish Refugees in Iran During World War II," *Holocaust Encyclopedia*. <https://bit.ly/47nbeFB> (erişim tarihi: 7 Nisan 2023)

² M.R. Alborzi, *Evaluation the Effectiveness of International Refugee Law: The Protection of Iraqi Refugees*, (Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006), 14-18.

³ Gil Loescher, *Beyond Charity: International Cooperation and the Global Refugee Crisis a Twentieth Century*, (New York: Oxford University Press, 1996), 3.; Alborzi, *Evaluation the Effectiveness*, 14.; Bahram Rajaei, "The Politics of Refugee Policy in Post-Revolutionary Iran," *Middle East Journal* 54, no. 1 (Kış 2000): 51.

⁴ Birinci Körfez Savaşı sürecinde Irak'ta yaşayan Şiiler Baas rejimine karşı 'Şabaniye İntifadası' olarak anılan bir ayaklanma başlatmışlardır. Saddam Hüseyin yönetimi tarafından bastırılan bu ayaklanma Iraklı Şiilerin katledilmesi, hapsedilmesi ve sürgün edilmesine yol açmıştır.

⁵ "Dünya Göçmenler Günü Vesilesiyle; İran Milyonlarca Göçmen İçin Sıcak Bir Ev Sahibi", *IRNA*, 18 Aralık 2022. <https://bit.ly/3qgk6w2> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

⁶ "The State of The World's Refugees 2000: Fifty Years of Humanitarian Action-Proxy Wars in Africa, Asia and Central America", *UNHCR*, 1 Ocak 2000, 119. <https://bit.ly/3s183DC> (erişim tarihi: 7 Haziran 2023)

içerisinde sayıları milyonları bulan göç akını bugüne dek devam etmiştir.⁷ İran için yetmişli yılların sonundan bu yana yaşanan Afgan göçü olgusunu diğerlerinden ayıran İran'ın ilk kez bu denli kitlesel ve uzun süreli bir göçe maruz kalmış olmasıdır.⁸ Bugün dünyada en fazla mülteci barındıran ülkelerden biri olan İran'da, mevcut mültecilerin çoğunluğunu Afganlar oluşturmaktadır. Geçtiğimiz kırk yılda, İran'da yaşamlarını sürdüren Afgan mültecilerin sayısının azalış gösterdiği kimi dönemler yaşanmış olsa da bu durum kalıcı olmamıştır. Yakın zamanda Afganistan'da Taliban'ın yeniden yükselişinin yarattığı yoğun göç akışı ise bugün ki sayının 4,5 milyona kadar ulaşmasına yol açmıştır.⁹

İran'ın özellikle devrimin ilk yıllarında Afgan mültecilere yönelik izlemiş olduğu politika bugüne dek pek çok çalışmada farklı açılardan değerlendirilmiştir. Bazı çalışmalar, İran'ın tutumunu dönemin siyasi konjonktürü çerçevesinde ele alarak İran'ın başından bu yana yanı başındaki bu sahada aktif şekilde varlık gösterme gayretinde olduğunu dile getirmiş ve İran'ın tavrını faydacı bir yaklaşımla ele almıştır. Örneğin, ilk on yıllık dönem açısından Irak ile savaş halinde olan İran'ın "Afgan kartını" kendi yararına olacak biçimde etkili bir araç olarak kullandığını ifade eden Milani'ye göre, süreç içerisinde İran'ın Afganistan politikası dönüşse de temeldeki uğraşı daima bu ülke üzerinde 'etki sahibi olmak' olmuştur.¹⁰ Kimi çalışmalar ise, İran'ın devrim sonrası yeniden yapılanma sürecinin henüz başında olduğu ve kurumsal yapılanmasını henüz sağlayamadığı bu evrede mültecilerle başka türlü mücadele etme şansına sahip olmadığını altını çizmiştir. Örneğin Esfahani ve Hoseini'ye göre, devrimin ilk yıllarında Afgan mültecilere uygulanan "açık kapı politikası," mültecilerin İran'a ne gibi faydalar sunacağına ilişkin rasyonel hesaplamalardan ziyade, devrimin yarattığı benzersiz koşullardan ötürü benimsenmiştir.¹¹ İran'ın Afgan mülteciler konusunda izlediği politikanın özellikle seksenli yılların sonundan itibaren dalgalı bir seyre bürünmesi ise kimi çalışmalarda devrim mirası ve normalleşme çabası arasındaki ikilem

⁷ "Global Appeal 2023", *UNHCR*, <https://reporting.unhcr.org/globalappeal2023/pdf> (erişim tarihi: 7 Haziran 2023)

⁸ Mogaddam and Jadali, "Immigration and Revolution", 23.

⁹ "Regional Refugee Response Plan for Afghanistan Situation 2023", *UNHCR*, <https://reporting.unhcr.org/document/4453> (erişim tarihi: 9 Haziran 2023)

¹⁰ Mohsen M. Milani, "Iran's Policy Towards Afghanistan", *Middle East Journal* 60, no. 2 (Bahar 2006): 236-237.

¹¹ Arash Nasr Esfahani and Hasan Hosseini, "Afghan Refugees and Iran's Open Door Policy in the 1980s," *Social Sciences and Humanities*, 26, (2018): 242.

bağlamında değerlendirilmiştir.¹² İran önceleri hem politik yapı yetersizliğinden hem de ideolojik nedenlerden ötürü Afgan mültecilere kucak açmış olsa da sonrasında gelişen koşulların sosyo-ekonomik açıdan neden olduğu huzursuzluğun, İran'ı 1980'lerin sonu itibariyle bir politika değişikliğine mecbur kıldığını ifade eden çalışmalar da mevcuttur.¹³

Bu makale, İran'ın Afgan mülteciler hususunda izlediği politikayı süreç bağlantılı ve çoklu etkenler bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İran'da yaşayan Afgan mültecilerin analiz nesnesi olarak ele alındığı çalışmada, İran'ın mülteciler meselesine yaklaşımı söz konusu toplulukla etkileşimi üzerinden irdelenecek ve bu kapsamda, 1979 devriminden günümüze İran'ın sahip olduğu göç politikası, İran'da göç olgusunun resmi açıdan ne şekilde ele alındığı, göç yönetiminin süreç içerisinde ne gibi dönüşümler geçirdiği ve nihai haliyle hangi yöne evrildiği Afgan mülteciler bağlamında gözden geçirilecektir. Bugün gelinen noktada İran'da Afgan göçünün diplomasi bağlamında araçsallaştırılma girişimleri, Türkçe literatürde henüz çok yer bulamamış olan 'göç diplomasisi' kavramı odağında değerlendirilecektir.

2. İran'ın Göç Politikası

İran, hem 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'ne hem de ilgili sözleşmeye daha geniş bir çerçeve kazandıran '1967 Protokolü'ne¹⁴ taraftır. Cenevre Sözleşmesi olarak da anılan 1951 Sözleşmesi'nin ücretli istihdam (17. madde), kamu yardımı (23. madde), çalışma mevzuatı ve sosyal güvenlik (24. madde) ve seyahat özgürlüğü (26. madde) hususlarını ele alan maddelerine çekince koyarak tavsiye hükmünde kabul etmiş olan İran, ilgili sözleşme ve protokole 28 Temmuz 1976 tarihi itibariyle katılmıştır.¹⁵ İran'da rejimin göç konusuna ilişkin düzenleme ve kurumsal bir yapılanmayı öncelikli olarak değerlendirip gündemine alması ancak iç hesaplaşmalar ve rejim konsolidasyonunun ön planda olduğu devrimin ilk on yıllık fazı tamamlandıktan sonra ve Irak ile yaşanan uzun soluklu savaşın (1980-1988) sona ermesinin ardından

¹² Mogaddam and Jadali, "Immigration and Revolution," 21-41; 29.

¹³ Rajaei, "The Politics of Refugee," 44-63.

¹⁴ "Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees," *UNHCR*, <https://bit.ly/44WaGov> (erişim tarihi: 13 Nisan 2023)

¹⁵ "Refugees in Iran," *UNHCR*, <https://www.unhcr.org/ir/refugees-in-iran/> (erişim tarihi: 13 Nisan 2023)

mümkün olabilmıştır.¹⁶ Bu bağlamda, 1983 yılından bu yana İran'da aktif olan Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) İran'daki faaliyetlerine hükümet adına eşlik eden İran Yabancılar ve Yabancı Göçmen İşleri Bürosu da (Bureau for Aliens and Foreign Immigrants Affairs-BAFIA) ancak 1989 yılında kurulmuştur. Daha evvelki yıllarda mültecilerle ilgili yasal düzenlemeler konusunda birtakım girişimler söz konusu olsa da bu hususta özel olarak yetkili kılınmış resmi bir organın mevcut olmayışı, Afganistan'dan yoğun göçlerin yaşandığı 1980'li yıllarla beraber çeşitli gayri resmi organizasyonların da sahada faal olmasına zemin hazırlamıştır.¹⁷ Bununla beraber, Birleşmiş Milletler Dünya Gıda Programı (World Food Programme-WFP) 1987 yılından bu yana İran'daki mültecilere yardım sağlamaktadır. Uluslararası Göç Örgütü (International Organization for Migration-IOM) ise İran'da ilk ofisini 1991 yılında açmıştır. Bugün İran'da göçler konusunda görev yapan uluslararası organizasyonlara ek olarak, hükümet ile işbirliği içerisinde çalışma yürüten çeşitli ulusal Sivil Toplum Kuruluşları da (STK) mevcuttur.¹⁸ Ayrıca, İran 2018 yılından bu yana göç konusunda koordinasyon sağlanması ve yasal boşlukların giderilmesi adına Ulusal Göç Organizasyonu kurmak için de çalışmalar yürütmektedir.¹⁹

İran'da, mültecilerin yasal durumuna ilişkin ilk düzenleme 'Mülteciler Nizamnamesi' 16 Aralık 1963 tarihinde Pehlevi Hanedanlığı (1925-1979) döneminde yapılmıştır. Bu ilk nizamnamede "mülteci; siyasi, dini veya ırksal nedenlerle ya da belirli bir sosyal gruba mensubiyetinden dolayı zulme uğrayacağından veya kendisinin ya da bakmakla yükümlü olduğu aile fertlerinin hayatının tehlikeye gireceğinden korkan ve İran'a sığınma talebinde bulunan kişidir" şeklinde tanımlanmıştır.²⁰ Söz konusu nizamname kimi ek

¹⁶ Nasr Esfahani, Hosseini, 2018'den aktaran Mogaddam and Jadali, "Immigration and Revolution," 27.

¹⁷ Mogaddam and Jadali, "Immigration and Revolution," 25.

¹⁸ İyileşme Destek Topluluğu (Recovery Support Society- SRS), Şiddet Mağdurlarını Savunma Kuruluşu (The Organization for Defending Victims of Violence- ODVV), Yeniden Doğuş Derneği (Rebirth Society), Pars Kalkınma Aktivistleri Enstitüsü - Pars Development Activists -PDA), İran Yaşam Kalitesini İyileştirme Derneği (Iranian Association for Improving Quality of Life -ILIA), Kiyana Cultural and Social Group (KIYANA), İraçli Refüje Aid Council (IRAC) bu STK'lardan bazılarıdır.

¹⁹ Afghan Voice Agency (AVA), "President of Iran: The Establishment of the National Migration Organisation Will Soon be Completed," 13 Ağustos 2022. <https://bit.ly/47g76ax> (erişim tarihi: 4 Mayıs 2023)

²⁰ İlgili düzenleme metni için bakınız: UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), "National Legislative Bodies / National Authorities," *Iran: Regulations of*

düzenlemelerle günümüze dek korunmuştur.²¹ 2001 yılı Mart ayında yayınlanan üçüncü Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Kalkınma Planı'nın 180. maddesine ilişkin yönetmelik ile İran'da bulunan yabancı uyruklular dört farklı kategoriye ayrılarak tanımlanmıştır.²² Mevcut yönetmelikte yer verilen düzenlemeye göre muhacir, İran'da daimi oturma izni talebi kabul edilmek suretiyle bulunan kimselerdir. Afgan göçü bağlamında düşünecek olursak, bu nitelendirme 1992 öncesi İran'a gelen Afganları ifade etmektedir. Sığınmacı ise, savaş koşulları nedeniyle yasal prosedürü yerine getirmeksizin ve uluslararası sözleşmelerden doğan haklı gerekçeleri ispat edemeyen kimselerdir. Bugün İran'da bulunan Afganların çoğu sığınmacı kategorisinde bulunmaktadır ve geçici bir statü ile İran'dadır.²³

3. Tarihsel Süreçte İran'a Afgan Göçü Meselesi

Yerinden edilmiş nüfus büyüklüğü bakımından dünyada ilk beş ülke arasında yer alan Afganistan,²⁴ bölgenin en fazla göç veren ülkelerinden biridir. Ülkelerini terk eden Afganların %85'inden fazlası İran ve Pakistan'da bulunmaktadır.²⁵ Bugün İran'ın en büyük yabancı nüfusunu oluşturan Afganların, 85 milyonluk²⁶ güncel İran nüfus içerisindeki sayısının 4,5-5 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.²⁷ Dolayısıyla BMMYK'nın da belirttiği gibi, 1970'li yılların sonlarından bu yana özellikle Afganlara sığınma sağlayan İran İslam Cumhuriyeti

1963 relating to Refugees, 16 Aralık 1963. <https://www.refworld.org/docid/3f4a23767.html> (erişim tarihi: 19 Nisan 2023)

²¹ Mehmet Koç, "Türkiye'ye Düzensiz Afgan Göçü ve İran'ın Göç Politikaları," *İRAN Perspektif*, (Mayıs 2018), 8.

²² "Regulations concerning the Article 180 of the Act on the Third Plan of Economic, Social and Cultural Development," *ILO*, <https://bit.ly/3KupKBQ> (erişim tarihi: 25 Mayıs 2023)

²³ Koç, "Türkiye'ye Düzensiz Afgan Göçü," 8.; *ILO*, "Regulations concerning the Article 180."

²⁴ "Refugee Data Finder," *UNHCR*, <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/> (erişim tarihi: 20 Nisan 2023)

²⁵ "Migration and Migrants: Regional Dimensions and Developments," *World Migration Report 2022*, ed. M. McAuliffe and A. Triandafyllidou, (IOM: Geneva, 2021). <https://bit.ly/3YnM2Ld> (erişim tarihi: 21 Nisan 2023); *UNHCR*, "Regional Refugee Response Plan for Afghanistan Situation 2023," <https://reporting.unhcr.org/document/4453> (erişim tarihi: 9 Haziran 2023)

²⁶ Statistical Centre of Iran, *AMAR*, <https://www.amar.org.ir/english> (erişim tarihi: 25 Mayıs 2023)

²⁷ "Regional Refugee Response Plan for Afghanistan Situation 2023," *UNHCR*, <https://reporting.unhcr.org/document/4453> (erişim tarihi: 9 Haziran 2023)

“dünyadaki en büyük ve en uzun süreli kentsel mülteci durumlarından birine ev sahipliği yapmaktadır.”²⁸

“Afganların ekonomik nedenlerle İran’a geçici göçü en erken on dokuzuncu yüzyılda belgelenmiş”²⁹ olmakla birlikte sürecin başlangıcının daha da gerilere götürülebilmesi muhtemeldir. Kültürel ve dilsel yakınlık gibi faktörler Afganları İran’a yönelten birer faktör olmakla beraber, tarihsel süreçte İran’a yönelen Afgan göçleri temelde iklimsel nedenlerle ya da ekonomik güçlüklerin üstesinden gelmek amacıyla ve çoğu kez geçici, sezonluk ve kitlesel olmayan göçler şeklinde gerçekleşmiştir.³⁰ Örneğin, Pehlevi döneminin 1963 itibariyle başlatılan ve Beyaz Devrim (İnkılab-ı Sefid) olarak anılan ulusal kalkınma girişimi evresinde de yüzbinlerce Afgan göçmen, işçi olarak İran’da bulunmuştur.³¹ Aynı zamanda, 1979’daki Sovyet işgalinden önceki dönemde de 600 bin civarında Afgan’ın aynı aileden iki üç kuşakla birlikte İran’da buldukları belirtilmektedir.³² Ancak, Afganistan işgali sonrası İran’a yönelen Afgan göçü kitlesel bir hal almış ve milyonları bulan mülteci akımının temelinde, tekrarlayan ve uzun süreli çatışma koşullarının doğrudan ve dolaylı etkilerinden kaçınmak arzusu yer aldığı için söz konusu göçler kalıcılaşmıştır.

Sovyetler Birliği’nin Afganistan işgali (Aralık 1979-Şubat 1989) İran için de birtakım süregelen sonuçlara yol açmıştır. Sovyet işgalinin ilk dönemlerinde dahi henüz haftalar içinde yaklaşık 100 bin kişinin doğrudan İran’a ulaştığı ifade edilmektedir.³³ Aralık 1990 itibariyle ise, İran’da bulunan Afgan sayısı 3 milyon civarına ulaşarak o dönem dünyadaki en büyük mülteci popülasyonunu oluşturmuştur.³⁴

²⁸ “Iran Factsheet,” (Mart 2023), *UNHCR*, <https://data.unhcr.org/en/documents/details/100339> (erişim tarihi: 3 Mayıs 2023)

²⁹ Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi, Diana Glazebrook, Gholamreza Jamshidiha, Hossein Mahmoudian, Rasoul Sadeghi, “Second-generation Afghans in Iran: Integration, Identity and Return,” *Case Study Series*, (Nisan 2008) <https://www.refworld.org/pdfid/4846b2062.pdf> (erişim tarihi: 22 Nisan 2023)

³⁰ Mogaddam and Jadali, “Immigration and Revolution,” 23.; Esfahani and Hosseini, “Afghan Refugees,” 236; A. Monsutti, “Afghan Migratory Strategies and the Three Solutions to the Refugee Problem,” *Refugee Survey Quarterly* 27, no. 1, (2008): 58-63 <https://doi.org/10.1093/rsq/hdn007>

³¹ Abbasi-Shavazi et al., “Second-Generation Afghans,” 4.

³² Barnett R. Rubin, “Afghanistan: The Forgotten Crisis,” 1 Aralık 1996. <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6c0c.html> (erişim tarihi: 2 Haziran 2023)

³³ “The State of The World's Refugees 2000,” *UNHCR*, 119. <https://bit.ly/3s183DC>

³⁴ “The State of The World's Refugees 2000,” *UNHCR*, 116. <https://bit.ly/3s183DC>

Sovyet işgalinin Afganistan'ı Soğuk Savaş'ın önemli restleşme noktalarından biri haline getirmesi³⁵ ve bu durumun sürece olumsuz etki ederek Afganistan'daki istikrarsızlığın ilerleyen yıllara da taşınmasıyla İran'a Afgan mülteci akını kimi iniş çıkış dönemleriyle birlikte günümüze dek süreklilik arz etmiştir. Tüm bu süreç boyunca İran'a yönelen kitlesel Afgan göçlerine ilişkin dört farklı evre tanımlanabilmektedir. 1978/79'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan işgali süreciyle başlayan ve 1989'a dek süren göç dalgası bunlardan ilkidir. Bu süreçte 2,9 milyon Afgan İran'a ulaşmıştır.³⁶ Bu ilk yoğun göç evresi kimi kaynaklarda 1978-1985 aralığını yani Sovyet işgalinin erken dönemlerini kapsamaktadır.³⁷ 1989 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesi ile 1,4 milyon Afgan'ın ülkesine geri döndüğü belirtilse de³⁸ 1992-1996 yılları arasında farklı hizipler arasında cereyan eden iç savaş ve Taliban'ın ülkede hakimiyeti ele geçirmeye başlaması ile beraber İran'a ikinci bir Afgan göçü söz konusu olmuştur. İkinci kez yoğun göçlerin gerçekleştiği bu dönem aralığı 1996-2001 Taliban'ın yönetimi elinde tuttuğu evreyi ifade etmektedir.³⁹ 2001 yılında ABD'nin Afganistan'a müdahalesiyle başlayan ve 2002 yılında Taliban'ın düşmesini izleyen süreç ise bu kez İran'dan Afganistan'a dönüşlerin yaşandığı bir göç sürecine yol açmıştır. Ancak bu durum da kalıcı olmamış çoğu mülteci yaklaşık beş yıl içinde İran'a geri dönmüş ve 2005 sonrası Afganistan'daki durumun yeniden kötüleşmesi İran için yeni bir Afgan göçü dalgası daha doğurmuştur.⁴⁰ ABD tarafından 2011'de ilk kez dillendirilmeye başlanan ve Şubat 2020'de varılan anlaşma neticesinde gelişen Afganistan'dan çekilme sürecine paralel olarak 2021 yılında Afgan hükümetinin düşmesi ve Taliban'ın ülkede yeniden yükselişi ise İran'a dördüncü bir göç dalgasına yol açmıştır.⁴¹ Taliban nedeniyle Afganistan'da başlayan iç karmaşa ve ayaklanmalar sürecini takiben yaklaşık 1,6 milyon Afgan'ın komşu ülkelere kaçtığı bu evrede, İran

³⁵Michael Rubin, "Who is Responsible for the Taliban?," *The Washington Institute*, 1 Mart 2002. <https://bit.ly/47ggVoR> (erişim tarihi: 29 Mayıs 2023)

³⁶Abbasi-Shavazi et al., "Second-Generation Afghans," 4.

³⁷Fariba Adelkhah and Zuzanna Olszewska, "The Iranian Afghans," *Iranian Studies* 40, no. 2, (2007): 143, <http://www.jstor.org/stable/4311887>

³⁸Abbasi-Shavazi et al., "Second-Generation Afghans," 4.

³⁹Adelkhah and Olszewska, "The Iranian Afghans," 143.

⁴⁰J. Modrzejewska-Leśniewska, "Afghan Migrants in Iran in Modern Times," *Studia z Polityki Publicznej / Public Policy Studies* 7 no.4, (2020): 9-30. <https://doi.org/10.33119/KSzPP/2020.4.1>

⁴¹Fusun Türkmen, "ABD'nin Afganistan'dan Çekilme Süreci: Nedenler ve Sonuçlar," *Global İlişkiler Forumu*, Bilgi Notları, 22 Eylül 2021, <https://bit.ly/44MkYaR> (erişim tarihi: 23 Mayıs 2023)

sınırı resmi olarak kapalı durumda olmasına rağmen hükümetin tahminlerine göre 2021 yılının Ocak ayından bu yana İran'a kaçak yollarla giriş yapan Afgan sayısı 1 milyonu aşmıştır.⁴² BMMYK, Afganistan'da çatışmaların başladığı 2021 yılından bu yana 57 bin Afgan'ın yardım ve koruma talebiyle İran'a başvurduğunu belirtmekte⁴³ ve 2023 yılı sona erene dek koruma ve yardıma ihtiyaç duyacak 82 bin yeni mültecinin daha İran'a ulaşmış olacağını tahmin etmektedir.⁴⁴ 2021 verilerine göre, İran'da 'kayıtlı' olarak ikamet eden Afgan sayısı 780 bin civarındayken, 'Afgan pasaportuna sahip olanların' sayısının 586 bin, 'herhangi bir belgeye sahip olmaksızın' İran'da bulunanların sayısının ise 2,1 milyon civarında olduğu tahmin edilmiştir.⁴⁵ 2022 yılında İran, yeni gelenler de dahil olmak üzere tüm belgesizler için açık bir sayım çalışması yürütmüş, ilk tahminlere göre yaklaşık 2,6 milyon Afgan'ın kayıt yaptırdığı, ön sayım fişi aldığı ve sınır dışı edilmekten geçici olarak korunduğu bildirilmiştir. 2023 yılı itibariyle, İran'da bulunan Afgan sayısının yaklaşık olarak 4,5 milyon olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁶ Ancak, İranlı yetkililerin ifadelerine göre bugün gelinen noktada İran'ın ağırladığı kayıtlı ve kayıtsız Afganların toplam sayısı 5 milyondan fazladır.⁴⁷

3.1. İran'da Afgan Mültecilere Yönelik Politikanın Süreç Odaklı Analizi

1979 yılı itibariyle bir devrim sonrası yapılanma süreci içerisinde olan İran, bu evrede Irak ile uzun soluklu (1980-1988) bir savaşa⁴⁸ girişmiş, aynı süreçte Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesiyle (1979-1989)

⁴² "Iran: Factsheet- Mart 2023," UNHCR,

<https://data.unhcr.org/en/documents/details/100339>

⁴³ "Regional Refugee Response Plan for Afghanistan Situation 2023," UNHCR,

<https://reporting.unhcr.org/document/4453> (erişim tarihi: 9 Haziran 2023)

⁴⁴ "Iran: Factsheet- March 2023," UNHCR,

<https://data.unhcr.org/en/documents/details/100339>

⁴⁵ "Refugees in Iran," UNHCR, <https://www.unhcr.org/ir/refugees-in-iran/> (erişim tarihi: 13 Nisan 2023)

⁴⁶ "Regional Refugee Response Plan for Afghanistan Situation 2023," UNHCR,

<https://reporting.unhcr.org/document/4453> (erişim tarihi: 9 Haziran 2023)

⁴⁷ "Iran Slams West for its Double Standards on Migrants," IRNA, 10 Ekim 2022. <https://bit.ly/3qi1ewS> (erişim tarihi: 20 Nisan 2023); "Iran hosting millions of migrants," IRNA, 18 Aralık 2022. <https://bit.ly/45a5EoR> (erişim tarihi: 21 Nisan 2023)

⁴⁸ 1979-1989 yılları arasında İran ve Irak arasında cereyan eden savaş İran tarafından 'ceng-e tahmilî' (dayatılan savaş / the imposed war) ya da 'defa-i mukaddes' (kutsal savunma / the sacred defense) adlarıyla anılmaktadır.

birlikte kitlesel bir göç dalgasına maruz kalmıştır. Bu süreçte (1979-1992) İran'ın duruma yaklaşımı yeni rejimin sahiplendiği kimliksel ilkeler ve ideolojik yaklaşım ekseninde gerçekleşmiş ve devrim önderi Ayetullah Humeyni'nin beyanlarına da paralel biçimde ve daha ziyade müstekbir/mustazaf vurgusu doğrultusunda hareket eden İran yönetimi, Doğulu ve Batılı 'müstekbir'ler karşısında zulme uğrayan 'mustazaf'lara kucak açmayı öngören rejim ilkesi gereği, 1980'ler boyunca Afgan mültecilerine karşı 'açık kapı politikası' uygulamayı uygun bulmuştur. Esasen ülkenin henüz devrim sonrası yapılanma sürecinde olduğu bu evrede İran'ın genel tavrı Afgan göçü konusuna da yansımıştır. İç siyasi meselelerin üstesinden gelinmeye ve rejim konsolidasyonun sağlanmaya çalışıldığı Humeynili yıllarda (1979-1989) Afgan mültecilere yönelik politikalar 'komünist bir rejimin zulmünden kaçan Müslümanlara kucak açmak' söylemi çerçevesinde iletmiştir. İmam Humeyni'nin torunu Hasan Humeyni İran'ın bu süreçteki tutumuna ilişkin bir konuşmasında söz konusu eğilime değinerek, 1979 devriminin temel sloganlarından birinin dönemin tiranlarına karşı geliştirilen "Ne Doğu, ne Batı, İslam Cumhuriyeti" sloganı olduğunu İmam Humeyni'nin de bu doğrultuda devrimin en başından itibaren ülkenin içinde bulunduğu koşullara aldırılmaksızın "Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinden sonra tüm gücüyle Afgan ulusunu savunduğunu" ifade etmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla, bu dönem İran politik jargonuna hakim olan, Doğu'nun ve Batı'nın materyalist ve emperyalist kibirli güçleri karşısında ezilen tüm halklara özellikle de Müslümanlara kucak açma söylemi Afganlar konusunda da işletilerek Afgan göçü karşısında uygulanan 'açık kapı politikası' bu çerçevede gerekçelendirilmiştir. Böylelikle bu süreçte ülkeye kabul edilen Afganlar mülteci kamplarında ağırılanmak yerine çoğunluğunun ülkede serbestçe yerleşmesine izin verilmiş; iş, eğitim ve sağlık olanaklarından yararlanmalarına büyük ölçüde imkân tanınmıştır. 1989 yılına gelindiğinde ise bir yandan Irak ile yaşanan savaş sona ermiş, öte yandan devrimin kurucu önderi Ayetullah Humeyni vefat etmiş ve Cumhurbaşkanlığı görevini Haşimi Rafsancani (1989-1997) üstlenmiştir. Genel çerçevede bir yeniden inşa⁵⁰ anlayışının öne çıktığı bu yeni dönem, İran'ın göç politikasında da aşamalı bir dönüşümü beraberinde getirmiştir.

⁴⁹ "Seyyed Hassan Humeyni: Milli Olmayan Güçlere Güvenmek Yanlış," *Entekhab News*, 21 Mart 2021. <https://bit.ly/3s0UJir>

⁵⁰ Hüseyin Beşiriye, "İran'da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik" içinde *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, ed. Hamid Ahmed, 1. Baskı, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), 84.

Devrimden bu yana izlenen sert dış politikanın yarattığı uluslararası izolasyonun ve yaptırım uygulamalarının yanı sıra, Irak ile yaşanan yıpratıcı ve uzun savaşın da bir sonucu olarak ortaya çıkan zorlayıcı koşullar, ekonomik kalkınmayı İran'da acil bir zaruret haline getirmiştir. 1989 yılı itibariyle Afganistan'daki Sovyet işgali de ortadan kalkmış dolayısıyla İran adına mültecilerin geri dönüşünü talep etmek için de görece uygun bir zemin ortaya çıkmıştır. Böylece Afgan mültecilerin geri dönüşünün teşviki ve ülkeye yeni girişlerin azaltılması meselesi de bu yıllarda ekonomik, toplumsal ve siyasal açılardan öncelikli bir konu olarak ülke gündeminde ön plana çıkmıştır. İran İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir birim olarak BAFIA da bu dönemde (1989) kurulmuştur.

'Üçüncü bir ülkeye yerleştirme' ve 'yerel entegrasyon' gibi kalıcı çözümlerin yanı sıra BMMYK tarafından mültecilere sunulan üçüncü bir çözüm de 'gönüllü geri dönüş' uygulamasıdır.⁵¹ Bu doğrultuda, Afganistan'daki işgalin sona ermesi ile birlikte 1992 yılından itibaren İran; Afganistan hükümeti ve BMMYK ile beraber bir geri dönüş programı uygulamaya koymuştur.⁵² Böylelikle, 1993 yılı itibariyle İran daha evvel zorunlu Müslüman göçünü ifade eder biçimde 'muhacir' olarak adlandırdığı ve ülkede serbestçe dolaşmalarına izin verilen Afganların ülkeye kabul sürelerine kısıtlama getirmiş ve mültecilerin geçici konaklamalarını yalnızca belirli alanlarla sınırlandırmıştır. Bu sırada Afganistan'da iç çatışmalar sürerken, 1994 yılından itibaren Taliban örgütsel bir yapılanma ile ortaya çıkmış ve günden güne Afganistan'daki gücünü ve hakimiyetini artırmıştır.⁵³ İran ise, 1995 yılından itibaren Afgan göçü karşısındaki 'açık kapı politikası'nı terk etmiş ve haklı gerekçeler dışında sınırlarını Afganların geçişine kapatmıştır. Ayrıca, mültecilerin daha evvel yararlandıkları çeşitli hak ve olanaklar konusunda daha fazla denetim ve kısıtlama uygulamaya koymuştur. Bunun yanı sıra, Afganlardan ülkelerine geri dönmelerini talep etmiştir. Ancak, bir süre sonra Taliban sınırı kapattığını duyurmuştur.⁵⁴ Bu durumda, 1992-1995 yılları arasında gönüllü olarak

⁵¹ BMMYK, "Kalıcı Çözümler," <https://www.unhcr.org/tr/kalici-cozumler> (erişim tarihi: 25 Nisan 2023)

⁵² Sussan Siavoshi, "Afghans in Iran: The State and The Working of Immigration Policies," *British Journal of Middle Eastern Studies*, (2022). <https://doi.10.1080/13530194.2022.2113504>

⁵³ Mapping Militant Organizations, "Afghan Taliban", Stanford University, (Haziran 2018). <https://bit.ly/3QrE5CJ>

⁵⁴ Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi, Diana Glazebrook, Gholamreza Jamshidiha, Hossein Mahmoudian ve Rasoul Sadeghi, "Return to Afghanistan? A Study of Afghans Living in Zahedan, Islamic Republic of Iran," *Afghanistan Faculty of Social*

İran'dan Afganistan'a dönenlerin sayısı 1,3 milyon civarındadır.⁵⁵ 1995 sonrasında Afganların İran'da mülteci statüsü kazanmaları yalnızca ana yurtlarında zulme uğrama endişesi gibi haklı hukuki gerekçelerin mevcudiyetinin kanıtlanması koşuluna bağlanmıştır.⁵⁶ Tüm kısıtlamalara rağmen İran'a yönelen yoğun Afgan göçleri çeşitli dışsal faktörlerin tetiklemesiyle devam etmiş ve 1996 yılına gelindiğinde Taliban'ın başkent dahil olmak üzere Afganistan'da kontrolü büyük ölçüde ele geçirmesi, ülkede son otuz yılın en şiddetli kuraklık döneminin yaşanması, yıllardır süregelen savaş ve çatışma koşullarının yarattığı işsizlik gibi etkenlerle beraber İran'a yeni bir kitlesel Afgan akını daha ortaya çıkmıştır.⁵⁷

1992 öncesi 'açık kapı' politikasının uygulandığı dönemde İran'a gelen göç eden Afganlar, İran'da 'dini' bir referans ile 'muhacir' (*mohajeer*) olarak adlandırılmışlardır.⁵⁸ Zorunlu göçmen (involuntary migrant) olduklarına dair 'mavi kart' verilen bu kişilerin herhangi bir süre kısıtlaması olmaksızın ülkede kalmalarına müsaade edilmiş; eğitim, sağlık hizmetleri ve çalışma olanaklarından yararlanmalarına büyük oranda izin verilmiştir. 1992 yılına gelindiğinde ise Afganistan'dan göç edenlerin ülkeye girişlerini sınırlandırmak adına birtakım adımlar atılmaya ve gönüllü geri dönüşler teşvik edilmeye başlanmıştır. 1993 sonrasında İran'a giriş konusunda daha fazla kısıtlama ile karşılaşan Afganlar, ancak gerekçeleri haklı bulunmak koşuluyla ve başvurularının olumlu sonuçlanması halinde 'geçici kayıt' kartı verilerek ülkeye kabul edilmişlerdir. Bu dönem itibarıyla artık hem belgeli hem de belgesiz Afganlar resmi kayıtlarda herhangi bir 'dini' göndermede bulunmaksızın mülteci (*panahandeh*) olarak adlandırılmışlardır. 1995 yılı itibarıyla İran hükümeti Afganlardan iki yıl içinde ülkeyi terk etmelerini istemiş, geçici oturma izni bulunan veya belgesiz Afganların ülkeyi terk etmeleri ya da Afganistan sınırında belirlenen bölgelere yerleştirilecekleri bildirilmiştir.⁵⁹ 1996 sonrası Taliban'ın Afganistan'da kontrolü ele geçirmesinin ardından

Sciences University of Tehran, Research and Evaluation Unit (AREU), (Ekim 2005): 17. <https://www.refworld.org/pdfid/47c3f3cad.pdf>

⁵⁵ Matthew Willner-Reid, "Afghanistan: Displacement Challenges in a Country on the Move," 16 Kasım 2017. <https://bit.ly/3OpGT0s> (erişim tarihi: 29 Mayıs 2023)

⁵⁶ Mitra Naseh, Miriam Potocky, Paul H. Stuart, Sara Pezeshk. "Repatriation of Afghan Refugees from Iran: A Shelter Profile Study," *Journal of International Humanitarian Action* 3, 13, (2018). <https://doi.org/10.1186/s41018-018-0041-8>

⁵⁷ Adelkhah and Olszewska, "The Iranian Afghans"

⁵⁸ "Iran- Situation of Afghan Refugees," *EUAA*, (Aralık 2022).

<https://bit.ly/43UjCJV> (erişim tarihi: 19 Nisan 2023)

⁵⁹ Bahram Rajae, "The Politics of Refugee," 57.

kısa süreli giriş izni almak suretiyle gelen ya da herhangi bir belgeye sahip olmayan Afganlar İran’da önemli bir çoğunluğu oluşturmaktadır. Süreç içerisinde Afganistan’dan İran’a ulaşmış olan Afganlar; ‘Amayesh kart sahipleri’, ‘İran vizesi olan pasaport sahipleri’ ve ‘belgesiz Afgan mülteciler’ olarak kategorilendirilmişlerdir.⁶⁰ Keza, 2001 yılından itibaren, BAFIA tarafından Afgan mülteciler için bir yıl geçici ikamet süresi tanıyan ve her yıl çeşitli koşullarla yenilemeye tabi olan *Amayesh* kart (kart-ı amayiş / mülteci kimlik kartı) uygulaması başlatılmıştır.

2001 yılında İran hükümeti Afganistan sınırının kapatıldığını duyurmuştur.⁶¹ Bu süreçte sınırın Afganistan tarafında iki kamp kurulmuş ve belgesiz Afganların geri dönüşü için aktif çaba sarf edilmiştir.⁶² Aynı yıl İran, Afgan mültecilere verdiği belgeleri tekil bir yapıya kavuşturmuş ve mültecilerin ikamet yerleri ve süreleri gibi konularda yeni bir kısıtlayıcı düzenlemeye gitmiştir. 2001 yılı itibariyle güvenlik gerekçesiyle⁶³ Afgan mülteciler de dahil olmak üzere ülkedeki tüm yabancı mültecilerin ülke içerisindeki hareketliliklerine ve yerleşim alanlarına kısıtlama getiren bir yasa onaylanmıştır. Bu kapsamda İran’daki 31 eyaletin 11’i kısmen, 17’si ise tamamen yasak bölge haline gelmiş ve söz konusu bölgeler yabancılar için “girilmesi yasak bölgeler (no-go areas)” olarak tanımlanmıştır. Bu bölgeler dışında yaşayanlardan ilgili yerlere taşınmaları istenmiş aksi taktirde tutuklanarak sınır dışı edilmişlerdir. Afganların öngörülen iller dışında seyahat etmeleri de yetkililerin bilgilendirilmesi ve seyahat izni alınması koşuluna bağlanmıştır.⁶⁴ Belirlenen iller dışında yaşayanlar için devlet sübvansiyonları geri çekilmiştir.⁶⁵ BMMYK ile beraber hareket eden İran, o günden bu yana mültecilerin geri dönüşü adına çok çeşitli adımlar atmıştır. Bu çerçevede Hatemi’nin Cumhurbaşkanlığı dönemine (1997-2005) denk gelen evrede, 2002 yılı itibariyle İran, BMMYK ve Afganistan Geçiş Hükümeti arasında gönüllü geri dönüş

⁶⁰ “Iran- Situation of Afghan Refugees,” *UNHCR*, <https://bit.ly/43UjCJV> (erişim tarihi: 19 Nisan 2023)

⁶¹ “Iran Closes Border with Afghanistan,” *CNN*, 15 Eylül 2001. <https://bit.ly/44WvE6K> (erişim tarihi: 8 Haziran 2023)

⁶² Abbasi-Shavazi et al., “Return to Afghanistan?,” 18.

⁶³ İran’ın Afganistan siyasetinin yanı sıra Afganistan’dan göçler dolayısıyla yaşadığı güvenlik sorunlarına da değinen bir çalışma için bakınız: Bilgehan Alagöz ve Ekber Kandemir, “11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran’ın Afganistan Siyaseti”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2, sayı 2, (2015): 126-127.

⁶⁴ “EUAA Reports on The Situation of Afghan Refugees in Iran, *EUAA*, (Aralık 2022): 62. <https://bit.ly/3YhPcJH>

⁶⁵ Abbasi-Shavazi, et al., “Return to Afghanistan?,” 18.

için ikinci bir üçlü anlaşma (Tripartite Agreement) imzalanmasına karar verilerek Afganların ülkelerine geri dönüşüne ilişkin bir program devreye koyulmuştur. Bu program kapsamında, İran'da bulunan Afganlar uluslararası hukuk ve sözleşmelerden doğan korunma ihtiyacı iddialarını sunmaya ya da gönüllü geri dönüş için maddi yardımdan faydalanmaya davet edilmiştir. Ortak program kapsamında, koruma ihtiyacı olduğu kabul edilen Afganlara dört kez yenilenebilir olmak koşuluyla üçer aylık geçici ikamet izni verilmiş ve durum geri dönmeleri için elverişli olana kadar belirlenen illerde ikamet etmeleri talep edilmiştir.⁶⁶ Bu süreçte ilk etapta 400 bin Afgan'ın geri dönüşü planlanmış⁶⁷ ve nihayetinde, bahsi geçen üçlü anlaşmayla (Tripartite Agreement) 2002-2007 yılları arasında yaklaşık 1,5 milyon Afgan'ın ülkelerine geri dönmesi sağlanmıştır.⁶⁸

2003 yılında İran Anayasası'nın 138. maddesi uyarınca, “Afgan uyrukluların ülkelerine geri dönüşlerinin hızlandırılmasına ilişkin düzenlemeler” başlıklı on bir maddelik bir taslak kabul edilmiştir.⁶⁹ Bu düzenlemeler ile özellikle belgesiz Afganların geri dönüşünü teşvik etmeye dönük adımlar atılmıştır.⁷⁰ 2007 yılından itibaren Afgan mültecilerin geri dönüşlerine ilişkin çabalara hız verilmiş, *Amayesh* karta sahip olmak daha da güçleştirilmiş ve sonrasında yeni mülteci kaydı durdurularak yalnızca daha evvel bu karta sahip olanların kart yenileme işlemi gerçekleştirmesine müsaade edilmiştir.⁷¹ Belgesi olan mülteciler için 2001'deki yasa düzenlemesi ile belirlenen alanlar dışında ikamet etmek yasaklanırken temel hizmetlere erişim bu alanlarla sınırlı tutulmuş geçici olmak kaydıyla çalışma izni tanınmıştır. Belgesiz olarak ülkede bulunanlar içinse, sınır dışı edilme riskleri de bulunmakla beraber, bu hususta çeşitli yasal yaptırımlar uygulamaya koyulmuştur.⁷²

⁶⁶ Abbasi-Shavazi et al., “Second-Generation Afghans,” 4.

⁶⁷ M.J. Abbasi-Shavazi and D. Glazebrook, “Continued Protection, Sustainable Reintegration: Afghan Refugees and Migrants in Iran,” *Afghanistan Faculty of Social Sciences University of Tehran, Research and Evaluation Unit (AREU), Briefing Paper*, (Mayıs 2006), 1. <https://www.refworld.org/pdfid/47c3f3c51a.pdf>

⁶⁸ “Global Report 2007- Islamic Republic of Iran”, *UNHCR*, <https://bit.ly/3KuJO6Z> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

⁶⁹ Abbasi-Shavazi and Glazebrook, “Continued Protection,” 1.

⁷⁰ Eric Davin and Nassim Majidi, “ILO-UNHCR Cooperation Towards Comprehensive Solutions for Afghan Displacement,” *Altai Consulting*, (Ağustos 2008). <https://bit.ly/44Z4rQX>

⁷¹ Adelkhan and Olszewska, “The Iranian Afghans,” 137-165.

⁷² “Iran: Factsheet,” *UNHCR*, (Mart 2023)

<https://data.unhcr.org/en/documents/details/100339> (erişim tarihi: 3 Mayıs 2023)

Nükleer meselenin ciddi bir krize evrildiği Ahmedinejad döneminde (2005-2013) Afganistan hükümeti ABD ile ilişkilerinde İran'ı tedirgin edecek adımlar atılmaması ve Afganistan topraklarının İran aleyhine kullanılmaması adına uyarılmıştır. Mültecilerin geri dönüşleri üzerinden tehdit edilmiştir.⁷³ Bu dönem büyük ölçekli sınır dışı etmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. 2012 yılına gelindiğinde İran, Afgan mültecilerin geri dönüşünü daha da hızlandırmak adına, 'Afgan Mülteciler için Çözüm Stratejisi (Solutions Strategy for Afghan Refugees -SSAR)' olarak adlandırılan yeni bir programa dahil olmuştur. Söz konusu strateji İran, Pakistan ve Afganistan tarafından BMMYK'nın katılımıyla 2-3 Mayıs 2012'de Cenevre'de kabul edilmiştir.⁷⁴ Böylece ilgili ülke ve kurumların mültecilerin geri dönüşleri hususunda ortaklaşa hareket edebilmesini sağlayan ve Afgan mültecilerin ve onlara ev sahipliği yapan toplulukların ihtiyaçlarının karşılanmasını amaçlayan dört taraflı çok yıllık bir süreç ortaya çıkması sağlanmıştır.⁷⁵

Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani döneminde de (2013-2021) mültecilerin geri dönüşüne ilişkin süreç aynıyla devam etmiş, 2013 yılına gelindiğinde çeşitli mülteci işlemleri 'kefalet merkezi' olarak adlandırılan özel kurumlar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, ülke genelinde 160'dan fazla kefalet merkezi açılmıştır.⁷⁶ Afgan mültecilerin geri dönüşleri adına çabalar yıldan yıla sürdürülse de 2020-2022 yılı arasında İran'da bulunan kayıtsız Afgan sayısının 2,1-2,6 milyon aralığına ulaştığı belirtilmektedir.⁷⁷ İran'da 2018 yılında ABD'nin nükleer uzlaşma sürecinden (Kapsamlı Ortak Eylem Planı-KOEP/Joint Comprehensive Plan of Action-JCPA) çekilmesinden itibaren yoğunlaşan ekonomik baskı ve 2020 yılına gelindiğinde koronavirüs salgınının neden olduğu küresel koşulların halihazırda zor günler yaşayan İran ekonomisini daha da zora sokması, 200 binden fazla Afgan mülteciyi işsiz kalmalarından ötürü ülkelerine

⁷³ Ben Farmer, "Iran Threatens to Expel Afghan Refugees if Kabul Ratifies US Strategic Partnership," *The Telegraph*, 9 Mayıs 2012. <https://bit.ly/47IN4vp> (erişim tarihi: 8 Haziran 2023)

⁷⁴ "Report on International Conference on the SSAR to Support Voluntary Repatriation, Sustainable Reintegration and Assistance to Host Countries," *SSAR*, 2-3 Mayıs 2012, Geneva. <https://bit.ly/3q9Sx7P>

⁷⁵ "Iran: Factsheet," *UNHCR*, Ekim- Aralık 2020, <https://reporting.unhcr.org/document/487>

⁷⁶ "EUAA Reports on The Situation of Afghan Refugees in Iran, *EUAA*, (Aralık 2022) <https://bit.ly/3QtcEbE>

⁷⁷ "EUAA Reports on The Situation of Afghan Refugees in Iran, *EUAA*, (Aralık 2022). <https://bit.ly/3QtcEbE>

geri dönmeye sevk etmiştir.⁷⁸ Ancak, ABD'nin çekilmesini takiben Ağustos 2021 itibariyle Taliban'ın Afganistan'da yeniden yükselişi ve ülke idaresini ele geçirmesi mültecilerin geri dönüşü meselesini de sekteye uğratmış ve bu durumu takiben bir kez daha milyonlarca Afgan'ın İran'a akın ettiği yeni bir süreç ortaya çıkmıştır. Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi'nin görev sürecine rastlayan bu evrede de Afgan göçü meselesine ilişkin çabalar benzer şekilde sürdürülmektedir.

4. Göç Diplomasisi ve İran Göç Yönetiminde Afgan Göçünün Araçsallaştırılması

Göç olgusu, oluşumunda dahili olan ya da olmayan tüm devletler için çeşitli sonuçlar meydana getirebilme potansiyeliyle devletlerarası etkileşime konu olarak karşılıklı ilişkileri etkilediği, biçimlendirdiği ve dönüştürdüğü ölçüde günden güne uluslararası diplomasiyle de yakından ilintili bir hal almıştır. Böylelikle, devletlerin siyasi ve ekonomik faydalar sağlamak ve karşı tarafı/ tarafları belirli konu ya da konular özelinde arzu ettikleri yönde adımlar atmaya teşvik etmek bağlamında göçü politik olarak araçsallaştırmaları 'göç diplomasisi' olgusunu meydana getirmiştir. Bu olgu uygulamada, işbirliği tesis etmek yönünde adımlar atılarak sıklıkla bir kazan/kazan ya da göreceli kazanç formülüyle çözüm üretme ya da çeşitli zorlayıcı adımlar vasıtasıyla istenen sonucu elde etme girişimleri şeklinde karşımıza çıkabilmektedir.⁷⁹ Göç diplomasisi, göç ve devletlerin diplomatik amaçları arasındaki ilintiyi işaret eder. Göç, devletlerin dış ilişkilerinin, diplomasisinin ve karşılıklı etkileşimin doğrudan bir parçası olduğu ölçüde göç diplomasisi çerçevesine dahil olur. Devletler kimi zaman kaynak sağlamak, kimi zaman da bir diplomatik pazarlık kozu olarak göç diplomasisine başvurabilmektedir. Bu bağlamda devletler uluslararası örgütler nezdinde de göç diplomasisi

⁷⁸ "From Iran's Hot Zone, Afghans Flee Home, Spreading Virus," *NBCNEWS*, 6 Nisan 2020.

<https://bit.ly/47mSoi7> (erişim tarihi: 23 Mayıs 2023); *IOM*, "Comprehensive Action Plan for Afghanistan and Neighbouring Countries," (Ağustos 2021- Aralık 2024) <https://bit.ly/45bsBr6>

⁷⁹ Gerasimos Tsourapas, "Migration diplomacy in the Global South: Cooperation, Coercion and Issue Linkage in Gaddafi's Libya," *Third World Quarterly* 38, no.10, (2017): 2367-2385. <https://doi.org/10.1080/01436597.2017.1350102>.; Gerasimos Tsourapas, "The Syrian Refugee Crisis and Foreign Policy Decision-Making in Jordan, Lebanon, and Turkey," *Journal of Global Security Studies*, (2019), <https://doi:10.1093/jogss/ogz016>

yürütülebilmektedir.⁸⁰ Bu çerçevede, kimi zaman mevcut göç durumları dış politika aracı haline getirilmekte kimi zaman da politik/jeopolitik çıkarlar doğrultusunda göçlere yön verilebilmektedir.⁸¹

Göçün uluslararası diplomasi bağlamında ele alındığı çalışmalarla birlikte⁸² farklı konular göç diplomasisi özelinde değerlendirilmiş, göç olgusunun dış ilişkiler ve diplomasi odağında irdelendiği açıklayıcı bir çerçeve ortaya çıkmıştır. “Migration Diplomacy in World Politics” başlıklı araştırmasında, göç ve diplomatik strateji olgularını bir arada değerlendirerek ‘göç diplomasisi’ olgusunu devlet çıkarları bağlamında detaylıca ele alan Adamson ve Tsourapas devletlerin göçe yaklaşımının çıkarlar ekseninde biçimlendiğini vurgulamış ve bu sürecin yönetimde ve şekillenmesinde hangi araçların nasıl kullanıldığını analiz etmişler ve bu doğrultuda resmi anlaşmaların ve uzlaşma belgelerinin önemine değinmişlerdir.⁸³ Diğer bir dikkat çekici çalışma ise H. Thiollet’in “Migration as Diplomacy : Labour Migrants, Refugees and Arab Regional Politics in the Oil-Rich Countries” isimli araştırmasıdır.⁸⁴ Bu çalışmada Ortadoğu özelinde işgücü göçlerine odaklanmakta ve göçün siyasi dinamiklerini inceleyerek, bölgesel entegrasyon politikalarıyla ilintisini açıklarken göç diplomasisi kavramından yararlanmaktadır.⁸⁵ Libya’da Muammer Kaddafi döneminin göç uygulamalarını ele aldığı çalışmada durumu “zorlayıcı” ve “işbirlikçi” göç diplomasisi ayrımları çerçevesinde değerlendirmektedir.⁸⁶

⁸⁰ Fiona B. Adamson and Gerasimos Tsourapas, “Migration Diplomacy in World Politics,” *International Studies Perspectives*, (2018): 3-5. <https://doi:10.1093/isp/eky015>

⁸¹ Gerasimos Tsourapas, “Migration Diplomacy Gets Messy and Tough,” *Mixed Migration Center*, 6 Aralık 2022. <https://bit.ly/44WxKDE>

⁸² Hélène Thiollet, *Migration as Diplomacy: Labor Migrants, Refugees, and Arab Regional Politics in the Oil-Rich Countries. International Labor and Working-Class History*, (Cambridge University Press, 2011); Ahmet İçduygu and Damla B. Aksel, “Two-to-Tango in Migration Diplomacy: Negotiating Readmission Agreement between the Eu and Turkey,” *European Journal of Migration and Law* 16, no. 3, (2014), <https://doi.org/10.1163/15718166-12342060>; Adamson and Tsourapas, “Migration Diplomacy in World”; Gerasimos Tsourapas, “Migration diplomacy in the Global South”, 2367–2385; Gerasimos Tsourapas, “The Syrian Refugee Crisis” ;Adamson and Tsourapas, “Migration Diplomacy.”

⁸³ Adamson and Tsourapas, “Migration Diplomacy,” 115-116.

⁸⁴ Thiollet, *Migration as Diplomacy*, 103-121.

⁸⁵ A.g.e.,103-121.

⁸⁶ Gerasimos Tsourapas, “Migration diplomacy in the Global South,” 2367-2385.

Esasen günümüzde göç olgusunun diplomasi bağlamında araçsallaştırıldığına ve çeşitli dış politika meselelerinin göç diplomasisinin gücünden yararlanılarak aşılmaya çalışıldığı örneklerle sıklıkla rastlanmaktadır.⁸⁷ Suriye mülteci krizinin Ürdün, Lübnan ve Türkiye’de dış politika karar alma süreçlerini nasıl etkilediği ve bu hususta göç diplomasisinden ne şekilde yararlandığı da bu konu da incelenen örnekler arasındadır.⁸⁸ Bu bağlamda, göç konusunun AB-Türkiye arasındaki müzakere süreçlerine konu oluş biçimi de kimi çalışmalar da göç diplomasisi bağlamında değerlendirilmiştir.⁸⁹ Mart 2016’da Türkiye ve Avrupa Birliği arasında imzalanan bildiri (EU-Turkey Statement) ile neticelenen 2015-16 Avrupa göç krizi sürecinin yönetim biçimi göç diplomasisine örnek olarak sunulmaktadır.⁹⁰ 2020 yılında Türkiye-Yunanistan sınırında yaşanan göç krizi ve bu sürecin diplomatik yansımaları göçün pazarlık kozu haline getirildiği bir göç diplomasisi örneği olarak ele alınmaktadır.⁹¹

Halihazırda dünyada en fazla mülteci ağırlayan ülkeler sıralamasında ön sıralarda⁹² yer alan Ürdün’de Kral Abdullah’ın Suriyeli mülteci yoğunluğu hususundaki endişe ve şikayetlerini dile getirmesinin nihayetinde Ürdün Sözleşmesi ile neticelenmiş olması da göç diplomasisine yakın zamanlı bir örnektir. Ürdün Kralı 2016 yılında ülkesinin Suriyeli mülteci akınlarından ötürü çok büyük bir baskı altına girdiğini ve durumun yarattığı sıkıntının artık “kaynama noktasına” ulaştığını ve “er yada geç barajın patlayacağını” ifade etmiş, Ürdün’ün mültecileri ağırlamaya devam etmesi için uluslararası toplumun Ürdün’ün çabalarına destek olarak yardım sorumluluğunu yerine getirmesi gerektiğini, aksi halde mülteci alımını durduracaklarını belirtmiştir.⁹³ “Mülteci krizi sadece taahhüt değil, aynı zamanda takip

⁸⁷ Adamson and Tsourapas, “Migration Diplomacy,” 1-16.

⁸⁸ Gerasimos Tsourapas, “The Syrian Refugee Crisis and Foreign Policy,” 1-18. <https://doi:10.1093/jogss/ogz016>

⁸⁹ İçduygu and Aksel, “Two-to-Tango in Migration,” 337-63.

⁹⁰ Adamson and Tsourapas, “Migration Diplomacy,” 4-6.

⁹¹ Ezgi Irgil, Kelsey P. Norman, and Gerasimos Tsourapas, “Why Migration Diplomacy Matters for the 2023 Greek and Turkish Elections,” *The Swedish Institute of International Affairs (UI)*, (2023): 4-8. <https://www.ui.se/globalassets/butiken/ui-brief/2023/ui-brief-no.4-2023.pdf>; Birce Demiryontar, “Accession Conditionality and Migration Diplomacy: Turkey’s Dual Identity in Migration Policy Negotiations with the EU, *European Politics and Society*, (2020): <https://10.1080/23745118.2020.1719741>

⁹² Country Operations, Jordan, *UNHCR*, <https://bit.ly/3qfLQ45>

⁹³ “Syria conflict: Jordanians 'at boiling point' over refugees,” *BBC News*, 2 Şubat 2016. <https://bit.ly/3Ymevsp> (erişim tarihi: 2 Haziran 2023)

gerektiriyor”⁹⁴ diyen Abdullah’ın sözleri uluslararası alanda karşılık bulmuş ve Ürdün’e mülteci sorununun çözüme kavuşturulması hususunda destek sağlanmıştır.⁹⁵

Ürdün, Türkiye, Libya, Tunus, Yemen, Yunanistan, Küba vb. pek çok devletin göç diplomasisini zaman zaman dış politikalarında çeşitli açılardan işlettikleri görülmektedir.⁹⁶ İran da bu durumda bir istisna oluşturmamaktadır. Bu bağlamda İran’ın da son zamanlarda göç konusunu dış politikada araçsallaştırmaya dönük tutumlar sergilediği ve halihazırda istenen biçimde bir neticeye ulaşılammış olsa da dış politikada göç diplomasisine başvurduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda, Afgan göçünün son yıllarda İran’ın siyasi söylemlerine konu olma biçimi dikkat çekmektedir. 2016 yılında İran İçişleri Bakanı Abdolreza Rahmani-Fazli, “uluslararası toplumun bölgedeki mülteci akınını yönetememesi halinde mültecilerin Avrupa ülkelerine doğru akın edeceğini” beyan etmiştir.⁹⁷ 2018 yılında ABD’nin nükleer anlaşmadan çekildiğini açıklaması ve ardından İran’a yönelik yaptırımların eskiye nazaran daha güçlü bir biçimde geri döneceğinin ifade edilmesi de İran’ın özellikle mültecilere ilişkin söylemlerine yansımış ve bu durum göç sorununun İran tarafından giderek daha fazla oranda dış politika aracı haline getirilmeye çalışıldığı bir süreci de beraberinde getirmiştir. 2019 yılında ABD’nin İran petrol ithalatına ilişkin sekiz ülkeye uyguladığı muafiyeti bütünüyle sonlandırılacağını açıklamasını takiben İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Seyid Abbas Araghchi, “mültecilerin İran’a maliyetinin 8 milyar avro” olduğuna dikkat çekmiş ve “ekonomik baskılar artarsa Afgan kardeşlerimizden İran’ı terk etmelerini isteyebiliriz. İnsani açıdan böyle bir şeyin olmasını istemeyiz ancak mecbur kalırsak bu adımları atarız. Bunun sonuçları da Afganistan’ı krize sokan ABD’nin sorumluluğundadır”

⁹⁴ “Response to refugee crisis should be based on facts not wishful thinking — King,” *The Jordan Times*, 22 Eylül 2016. <https://bit.ly/3QsmvP1> (erişim tarihi: 2 Haziran 2023)

⁹⁵ “Jordan Response Plan 2016-2018”, *JRPSC*,

http://www.jrpssc.org/s/JRP16_18_Annex-final-k5t9.pdf; UN-OCHA, “Government of Jordan, The Jordan Compact: A New Holistic Approach between the Hashemite Kingdom of Jordan and the International Community to deal with the Syrian Refugee Crisis”; 2016. <https://bit.ly/3rZO7kx> (erişim tarihi: 12 Haziran 2023)

⁹⁶ İlgili çalışma örnekleri için bakınız: Adamson and Tsourapas, “Migration Diplomacy”; Tsourapas, “Migration diplomacy in the Global South”; Tsourapas, “The Syrian Refugee”, 1-18.

⁹⁷ “Minister Says Iran Expects More Aid from EU for Afghan Refugees,” *IRNA*, 24 Ekim 2016.

<https://bit.ly/3YoUb27> (erişim tarihi: 6 Mayıs 2023)

şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁹⁸ Bu açıklamalar, Afgan mültecilerin İran tarafından siyasi pazarlık konusu edilmeye çalışıldığı yönündeki yorumları artırmıştır.⁹⁹

Bölgesel krizlerin beraberinde gelişen göçler meselesi İran'ı da etkisi altına almış olmakla beraber, bugün İran'ın ekonomik olarak yaşadığı sarsıntı onun göç sorunuyla baş etmesini de güçleştirir görünmektedir. Bununla beraber, IOM verilerine göre, İran ekonomisinin daralmasına paralel olarak hem sınır dışı edilen hem de gönüllü olarak ülkeden ayrılan Afgan mültecilerin sayısı artış göstermiştir.¹⁰⁰ 2018 yılı itibariyle KOEP sürecinin sekteye uğraması ve İran'a yönelik yaptırımların yeniden sıkılaştırılması İran ekonomisini sarstığı ölçüde, öncelikli olarak çoğu kayıt dışı, geçici ve mevsimlik işlerde çalışan Afgan nüfusu etkilemiş,¹⁰¹ böylelikle halihazırda İran'da kayıtsız durumda olan çoğu Afgan mülteci üçüncü bir ülkeye, çoğunlukla da Türkiye üzerinden Avrupa'ya göçe yönelmiştir.¹⁰² Bugün Afgan mülteciler, Suriyeli mültecilerden sonra halihazırda Avrupa'ya sığınma başvurusunda bulunan ikinci büyük mülteci grubunu oluşturmaktadır.¹⁰³ Bununla beraber, son dönemde aşırı sağ eğilimin yükselişe geçerek endişe yarattığı¹⁰⁴ ve Ukrayna'daki krizin de etkilemesiyle beraber Avrupa'daki mülteci ve göçmen nüfusun katlanarak arttığı bir ortamda,¹⁰⁵ Avrupa'da da göç konusunun

⁹⁸ “İran/Arakçı: Nükleer Anlaşmanın BMGK'de Ele Alınması İran'ın Kırmızı Çizgisidir”, *Bloomberg*, 9 Mayıs 2019. <https://bit.ly/3qpQEnn> (erişim tarihi: 5 Mayıs 2023)

⁹⁹ Abdul Bari Nijrabi, “Afghan Refugees in Iran: Yesterday's Assets, Today's Troubles”, *The Geopolitics*, 3 Haziran 2019. <https://bit.ly/47hfyq1> (erişim tarihi: 6 Mayıs 2023); Sirwan Kajjo, Ezel Sahinkaya, Mehdi Jedinia, “Iran Criticized for Threat to Deport Afghan Refugees,” 15 Mayıs 2019. <https://bit.ly/3qhrGqe> (erişim tarihi: 5 Mayıs 2023)

¹⁰⁰ “Comprehensive Action Plan for Afghanistan and Neighboring Countries, *IOM*, Ağustos 2021- Aralık 2024,” <https://bit.ly/45bsBr6>

¹⁰¹ Moharram Pourbagheri, “İran'daki Afgan Göçmenlerin Toplumsal Sorunları,” *Maduniyet* 1, no.2, (2019): 84.

¹⁰² International Rescue Committee, “Afghan Refugees and the European Refugee Crisis,” 15 Haziran 2016. <https://bit.ly/45hbMuQ> (erişim tarihi: 8 Haziran 2023); Francesco Guarascio, “EU Sees Spike in Afghan Migrants as Many Leave Sanctions-Stricken Iran,” *Reuters*, 15 Ekim 2019. <https://bit.ly/3DDMuvn>

¹⁰³ Sami Kent, “Lake Van: An Overlooked and Deadly Migration Route to Turkey and Europe”, *The New Humanitarian*, 21 Ekim 2020, <https://bit.ly/44UnxaZ> (erişim tarihi: 5 Mayıs 2023)

¹⁰⁴ Şeyma Akın, “The Effects of the Syrian Crisis on German Politics”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Özel Sayı, 2017, 81-103 (90).

¹⁰⁵ “Global Appeal 2023/ Europe”, *UNHCR*, 22 Kasım 2022. <https://bit.ly/3qjk72o> (erişim tarihi: 24 Mayıs 2023)

toplumların siyasal tercihlerini etkileme potansiyeli yüksektir. Dolayısıyla Avrupa ülkelerinin mülteciler hususundaki tutumunun son derece temkinli olduğu mevcut koşullarda yüzbinlerce Afgan mültecinin daha İran'dan Avrupa'ya yönelmesi Avrupa ülkeleri için son derece rahatsız edici bir fikri ifade edebilmektedir.

Bu koşullar altında İran'ın ülkesindeki ekonomik sarsıntının kaynağı olan yaptırımlar konusuna dikkat çekerek çözüm üretmek adına göç meselesini dış politikada araçsallaştırmaya çalıştığı, nükleer mesele özelinde yaptırım uygulamalarının hedefi olan İran'ın bu durumun yıpratıcı etkisini hafifletmek adına sığınmacılar ve İran üzerinden Batı'ya yönelen göçler konusunu uluslararası diplomasiye konu ettiği gözlenmektedir. Bu bağlamda, örneğin dönemin İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, ABD'nin nükleer anlaşmadan çekilmesi ve İran'a yönelik yaptırımların yeniden yoğunlaştırılmasının ardından Aralık 2018 yılında yapmış olduğu bir konuşmada, “yaptırım uygulayanları uyarıyorum; İran'ın uyuşturucu ve terörle mücadele kabiliyeti etkilenirse... uyuşturucu, sığınmacı, bomba ve terör tufanından güvende olmazsınız” diyerek, “Doğu Avrupa'dan Amerika'nın batısına ve Kuzey Afrika'dan Batı Asya'ya kadar uzanan ulusların sağlığını güvence altına alan uyuşturucuyla mücadele için yılda 800 milyon dolar harcıyoruz. Barajda bir gedik olması halinde nasıl bir felaket yaşanacağını bir düşünün”¹⁰⁶ ifadelerini kullanmıştır. Bir diğer örnekte ise, İran Dışişleri Bakanı Hossein Amirabdollahian çeşitli uluslararası yardım kuruluşu ve uluslararası örgüt yetkilileri ile bir araya geldiği bir görüşmede Afgan mülteciler hususunda İran'a verilen desteğin yetersizliğine değinerek, “tek taraflı yaptırımlar, mali hamilerin Afgan uyruklu mültecileri ağırlama yükünü üstlenme motivasyonları hususunda kötü bir etki yaratmaktadır. Bu sebeple, uluslararası desteklerin etkinliğinin yaptırım engellerinden etkilenmemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerekir” açıklamasında bulunmuştur.¹⁰⁷ İran'ın BM Daimî Temsilciliği görevini yürüten Mecid Tahtirevanci ise BMGK'de yapmış olduğu bir konuşmada, “40 yılı aşkın süredir İran, ABD'nin en ağır ekonomik ve mali yaptırımlarına maruz kalmakta. Bu yasa dışı eylemler direkt olarak [...] İran'ın en kırılgan gruplarının hayatını tehlikeye sokmuştur. [...] Bu çok canhıraş bir

¹⁰⁶ “Iran’s Rouhani Says Sanctions May Lead to Drugs, Refugee, Bomb ‘Deluge,’” *Reuters*, 8 Aralık 2018. <https://bit.ly/47gnJD1> (erişim tarihi: 6 Mayıs 2023)

¹⁰⁷ “Afganistanlı göçmenlere ev sahipliği konusunda uluslararası arenada İran'a destek çok az”, *IRNA*, 1 Mart 2023. <https://bit.ly/3DNIxE8> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

gerçektir”¹⁰⁸ açıklamasında bulunmuştur. Tahtırevancı bir başka konuşmasında ise, “İran’ın bazı hükümetlerin ikili ilişkilerde politik baskı aracı olarak kullandığı yaptırım dayatmasını kınadığını” belirterek “İran İslam Cumhuriyeti zorlayıcı tek taraflı yaklaşımları insan yardımların sunulması doğrultusundaki uluslararası çabaların karşısında bir engel olduğunu ve aynı zamanda bu tarz yaklaşımların dünya genelinde insani krizlerin ortaya çıkmasının kaynaklarından biri olduğuna inanıyor” ifadelerini kullanmıştır.¹⁰⁹

Dolayısıyla, KOEP çerçevesinde varılan uzlaşa ile birlikte İran’a yönelik kısmen gevşetilmiş yaptırım uygulamalarının ABD’nin süreçten çekildiğini açıklaması ve ‘maksimum baskı’ politikasını devreye aldığı duyurmasını takiben güçlü şekilde geri dönüşüyle beraber, mülteciler meselesinin bu kapsamda İranlı yetkililerin söylemlerine sık sık konu olmaya başladığı ve İran’ın yaptırımlardan ötürü içinde bulunduğu ekonomik sıkışmışlığı hafifletmek adına göç konusunu diplomaside bir pazarlık kozu haline getirerek araçsallaştırmaya gayret ettiği gözlenmektedir.

5. Sonuç

İran, henüz rejim konsolidasyonunun sağlanmadığı devrimin ilk yıllarıyla rastlaşan bir evrede hem Irak ile uzun sürecek bir savaşa tutuşmuş (1980-1988) hem de sınır komşusu olan Afganistan’ın Sovyetler Birliği’nce işgale uğramasının (1979-1989) bir neticesi olarak kurumsal yapılanmanın henüz tamamlanmadığı bir ortamda yoğun bir Afgan göçüyle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Soğuk Savaş sürecinin (1947-1991) önde gelen aktörlerinden ABD ile ciddi bir husumet içerisinde olan İran, devrim ertesi süreçte izlediği sert dış politika ve Sovyet işgalinden sadece bir ay evvel gerçekleşen Kasım 1979’daki ABD büyükelçiliği baskını gibi gelişmeler neticesinde çeşitli yaptırımların da hedefi haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu dönem büyük ölçekli Afgan göçlerine maruz kalan bir diğer ülke olan Pakistan, Afgan mülteciler için çok sayıda mülteci kampı inşa ederek göç edenlerin burada barınmalarını temin edebilirken, uluslararası yardımlardan büyük ölçüde mahrum kalmış olan İran’ın¹¹⁰ mültecilerin

¹⁰⁸ “İran, BM Güvenlik Konseyi’ni Sorumluluğunu Yerine Getirmediği İçin Eleştirdi,” *IRNA*, 3 Haziran 2022. <https://bit.ly/3QwV5rr> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

¹⁰⁹ “İran’ın BM Büyükelçisi Bazı Hükümetlerin Politik Baskı Aracı Olan Yaptırım Dayatmasını Kınadı”, *IRNA*, 22 Haziran 2022. <https://bit.ly/3OSZUKt> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

¹¹⁰ “The State of The World’s Refugees 2000,” *UNHCR*, 116. <https://bit.ly/3s183DC>

genelinin ülke içerisinde serbestçe dolaşmalarına müsaade etmek dışında pek fazla seçeneği kalmamıştır. Öyle ki, bu dönem uluslararası yardımlar neticesinde Pakistan’da 300 civarında mülteci yerleşkesi kurulmuş ve mültecilerin çoğunluğu bu yerleşkelerde yaşamıştır.¹¹¹ Ancak, İran’da kurulan kamp sayısının 80 civarında olduğu¹¹² ve bu yıllarda İran’da bulunan yüzbinlerce mültecinin yalnızca 20 bin kadarının bu sınırlı kamplarda konakladığı görülür.¹¹³ Bu süreçte, Batı yanlısı Pakistan, Afgan mültecilerden ötürü milyarlarca dolarlık yardım alabilirken¹¹⁴ İran, ABD ile yaşadığı husumet, Batı karşıtı sert söylemler ve Soğuk Savaş sürecinde taraf olmaktan kaçınan “Ne Doğu Ne Batı” anlayışından ötürü bu cömert uluslararası yardımlardan mahrum kalmıştır. Esasen, Batı karşıtlığının önce çıktığı bir söylemi ve kimliği sahiplenen yeni İran rejimi, ‘Batılı’ uluslararası kuruluşların desteğini talep etmeye yönelik çekinceleri dolayısıyla da ilk etapta mülteci akını ile baş etmek için yardım talebinde de bulunmamıştır. Kısa süre sonra başlayan İran-İrak Savaşı sürecinde Iraklı Şiiilerin de göçlerine maruz kalan İran, nihayet BMMYK’dan destek talebinde bulunmuşsa da yeterli ölçüde bir yardım alamamıştır. Öyle ki İran, BMMYK aracılığıyla 1979 ile 1997 yılları arasında 150 milyon dolar yardım alırken aynı dönemde Pakistan’a ulaşan mülteci yardımı miktarı 1 milyar dolardır.¹¹⁵ Pakistan’da BMMYK’nın yanı sıra diğer BM kuruluşları, belli başlı hükümetler ve yüzden fazla uluslararası STK da sürece destek olurken İran için bu tür destekler ve bağışçıların sağladığı fonlar da oldukça sınırlı kalmıştır.¹¹⁶

Afganistan’dan göçlerin başladığı ilk dönem itibariyle mültecilere yönelik tavrı dönemin devrimci ruhuna uygun biçimde seyreden İran, ‘zalim Batılı müstekbirler karşısında zulme uğrayan Afgan kardeşlerine’ kucak açmıştır. Ancak, İran yeterli uluslararası destek alamamasına rağmen bu anlayışı 1990’lı yılların başlarına dek sürdürse de Irak ile yaşanan savaşın ağır ekonomik sonuçlarının da etkisiyle bu duruma son vermesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Böylelikle, bu dönem itibariyle bir ‘yeniden inşa’ anlayışının hâkim kılındığı ülkede Afganistan’daki savaşın da sona ermesini müteakip Afgan mülteciler için de bir geri dönüş programı başlatılmıştır. Hem yeni göçlerin önlenmeye çalışıldığı hem de geri dönüşün teşvik edildiği bu evrede

¹¹¹ A.g.m.

¹¹² Rajae, “The Politics of Refugee,” 50.

¹¹³ Colville, “Afghanistan: The Unending.”

¹¹⁴ Loescher, *Beyond Charity*, 88-89; 137.

¹¹⁵ “The State of The World’s Refugees 2000,” *UNHCR*, 118. <https://bit.ly/3s183DC>

¹¹⁶ “The State of The World’s Refugees 2000,” *UNHCR*, 119.

bir milyondan fazla mültecinin ülkesine dönmesi sağlanmıştır.¹¹⁷ Bununla beraber, izleyen evrede bu kez ABD'nin Afganistan işgali ve süreç içerisinde ülkede Taliban'ın yükselişi gibi gelişmelerle beraber istenen oranda başarı sağlanamamıştır.

Bugün gelinen noktada, İran'ın Afgan mülteciler hususundaki tavrının günümüz koşullarına adapte edilerek dış politika meselelerinde bir pazarlık kozu haline getirilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda İranlı yetkililer, özellikle ABD'nin nükleer anlaşmadan çekildiğini açıklaması sonrası artan yaptırımların İran ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisinin Afgan mültecileri barındırmak konusunda İran'ın taşıdığı yükü daha da ağırlaştırdığını sıklıkla dile getirmektedir. Durumun çözümü adına göç diplomasinden medet uman İran, ABD'nin ekonomik kısılcasını en azından hafifletmenin yollarını arar görünmektedir. Bu doğrultuda, İran'ın Batı'ya yönelen mülteci akını endişesinin Avrupalı ülkeleri ABD'yi İran'a yönelik yaptırımlardan vazgeçmesi hususunda baskı kurmaya sevk edeceğini ümit ettiği gözlenmektedir. Kısacası, özellikle nükleer meselenin yol açtığı olumsuz etkilerin giderilmesi noktasında göçün İran tarafından diplomatik ilişkilerde bir pazarlık unsuru olarak kullanıldığı ve halihazırda İran adına olumlu bir netice doğurmamış olsa da son dönemde Afgan mülteciler meselesinin göç diplomasisi çerçevesinde stratejik bir fayda hesabıyla araçsallaştırıldığı görülmektedir.

¹¹⁷ Catherine Squire, "Education of Afghan Refugees in The Islamic Republic of Iran," *UNESCO Office*, Tahran, Aralık 2000. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217857> (erişim tarihi: 4 Mayıs 2023)

Kaynakça

Abbasi-Shavazi, M.J. and Diana Glazebrook, “Continued Protection, Sustainable Reintegration: Afghan Refugees and Migrants in Iran,” *Afghanistan Faculty of Social Sciences University of Tehran, Research and Evaluation Unit (AREU)*, Briefing Paper, (Mayıs 2006).
<https://www.refworld.org/pdfid/47c3f3c51a.pdf>

Abbasi-Shavazi, Mohammad Jalal, Diana Glazebrook, Gholamreza Jamshidiha, Hossein Mahmoudian, Rasoul Sadeghi, “Second-generation Afghans in Iran: Integration, Identity and Return,” *Case Study Series*, (Nisan 2008).
<https://www.refworld.org/pdfid/4846b2062.pdf>

Abbasi-Shavazi, Mohammad Jalal, Diana Glazebrook, Gholamreza Jamshidiha, Hossein Mahmoudian ve Rasoul Sadeghi, “Return to Afghanistan? A Study of Afghans Living in Zahedan, Islamic Republic of Iran,” *Afghanistan Faculty of Social Sciences University of Tehran, Research and Evaluation Unit (AREU)*, (Ekim 2005).
<https://www.refworld.org/pdfid/47c3f3cad.pdf>

Adamson, Fiona B., and Gerasimos Tsourapas. “Migration Diplomacy in World Politics,” *International Studies Perspectives*, (2018): 1-16.
<https://doi:10.1093/isp/eky015>

Adelkhah, Fariba and Zuzanna Olszewska, “The Iranian Afghans,” *Iranian Studies* 40, no. 2, (2007): 137-165.
<http://www.jstor.org/stable/4311887>

Akın, Şeyma. “The Effects of the Syrian Crisis on German Politics”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Özel Sayı, 2017, ss. 81-103.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/366629>

Alagöz, Bilgehan ve Kandemir, Ekber. “11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran’ın Afganistan Siyaseti”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2, sayı 2, (2015): 126-127.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/159451>

Alborzi, M.R. *Evaluation the Effectiveness of International Refugee Law: The Protection of Iraqi Refugees*, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006.

Beşiriye, Hüseyin. “İran’da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik” içinde *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, ed. Hamid Ahmedi, 1. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

Davin, Eric and Nassim Majidi, “ILO-UNHCR Cooperation Towards Comprehensive Solutions for Afghan Displacement,” Altai Consulting, (Ağustos 2008). <https://bit.ly/44Z4rQX>

Demiryontar, Birce. “Accession Conditionality and Migration Diplomacy: Turkey’s Dual Identity in Migration Policy Negotiations with the EU,” *European Politics and Society*, (2020).

<https://10.1080/23745118.2020.1719741>

Esfahani, Arash Nasr and Hasan Hosseini. “Afghan Refugees and Iran’s Open Door Policy in the 1980s,” *Social Sciences and Humanities*, 26, (2018): 225-252.

Farmer, Ben. “Iran Threatens to Expel Afghan Refugees if Kabul Ratifies US Strategic Partnership,” *The Telegraph*, 9 Mayıs 2012.

<https://bit.ly/47IN4vp>

Guarascio, Francesco. “EU Sees Spike in Afghan Migrants as Many Leave Sanctions-Stricken Iran,” *Reuters*, 15 Ekim 2019.

<https://bit.ly/3DDMuvn>

Irgil, Ezgi, Kelsey P. Norman and Gerasimos Tsourapas, “Why Migration Diplomacy Matters for the 2023 Greek and Turkish Elections,” *The Swedish Institute of International Affairs (UI)*,

(2023). [https://www.ui.se/globalassets/butiken/ui-brief-
no.4-2023.pdf](https://www.ui.se/globalassets/butiken/ui-brief/2023/ui-brief-no.4-2023.pdf)

İçduygu, Ahmet and Damla B. Aksel, “Two-to-Tango in Migration Diplomacy: Negotiating Readmission Agreement between the Eu and Turkey,” *European Journal of Migration and Law* 16, no. 3, (2014): 337–63. <https://doi.org/10.1163/15718166-12342060>.

Kajjo, Sirwan, Ezel Sahinkaya, Mehdi Jedinia, “Iran Criticized for Threat to Deport Afghan Refugees,” 15 Mayıs 2019.

<https://bit.ly/3qhrGqe>

Kent, Sami. “Lake Van: An Overlooked and Deadly Migration Route to Turkey and Europe,” *The New Humanitarian*, 21 Ekim 2020,

<https://bit.ly/44UnxaZ>

Koç, Mehmet. “Türkiye’ye Düzensiz Afgan Göçü ve İran’ın Göç Politikaları,” *İRAM Perspektif*, (Mayıs 2018).

Loescher, Gil. *Beyond Charity: International Cooperation and the Global Refugee Crisis a Twentieth Century*, New York: Oxford University Press, 1996.

Milani, Mohsen M. "Iran's Policy Towards Afghanistan," *Middle East Journal* 60, no. 2 (Bahar 2006): 235-256.

Modrzejewska-Leśniewska, J. "Afghan migrants in Iran in modern times," *Studia z Polityki Publicznej / Public Policy Studies* 7 no.4, (2020): 9-30. <https://doi.org/10.33119/KSzPP/2020.4.1>

Mogaddam, Amin and Safinaz Jadali. "Immigration and Revolution in Iran: Asylum Politics and State Consolidation," *REMHU* 29, no. 63 (2021): 21-41. <http://dx.doi.org/10.1590/1980-85852503880006303>

Monsutti, A. "Afghan Migratory Strategies and the Three Solutions to the Refugee Problem," *Refugee Survey Quarterly* 27, no. 1 (2008): 58-73 <https://doi.org/10.1093/rsq/hdn007>

Naseh, Mitra, Miriam Potocky, Paul H. Stuart, Sara Pezeshk. "Repatriation of Afghan refugees from Iran: a shelter profile study," *Journal of International Humanitarian Action* 3, 13 (2018). <https://doi.org/10.1186/s41018-018-0041-8>.

Nijrabi, Abdul Bari. "Afghan Refugees in Iran: Yesterday's Assets, Today's Troubles," *The Geopolitics*, 3 Haziran 2019. <https://bit.ly/47hfyq1>

Pourbagheri, Moharram. "İran'daki Afgan Göçmenlerin Toplumsal Sorunları," *Maduniyet* 1, no.2 (2019): 84.

Rajaei, Bahram. "The Politics of Refugee Policy in Post-Revolutionary Iran," *Middle East Journal* 54, no. 1 (Kış 2000): 44-63.

Rubin, Barnett R. "Afghanistan: The Forgotten Crisis," 1 Aralık 1996. <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6c0c.html> (erişim tarihi: 2 Haziran 2023)

Rubin, Michael. "Who is Responsible for the Taliban?," *The Washington Institute*, 1 Mart 2002. <https://bit.ly/47ggVoR>

Siavoshi, Sussan. "Afghans in Iran: The State and The Working of Immigration Policies," *British Journal of Middle Eastern Studies*, (2022). <https://doi.10.1080/13530194.2022.2113504>

Squire, Catherine. "Education of Afghan Refugees in The Islamic Republic of Iran," *UNESCO Office*, Tahran, Aralık 2000. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217857>

Thiollet, Hélène. “Migration as Diplomacy: Labor Migrants, Refugees, and Arab Regional Politics in the Oil-Rich Countries,” *International Labor and Working-Class History*, Cambridge University Press, 2011.

Tsourapas, Gerasimos. “Migration diplomacy in the Global South: Cooperation, Coercion and Issue Linkage in Gaddafi’s Libya,” *Third World Quarterly* 38, no.10 (2017): 2367–2385.

Tsourapas, Gerasimos. “The Syrian Refugee Crisis and Foreign Policy Decision-Making in Jordan, Lebanon, and Turkey,” *Journal of Global Security Studies*, (2019): 1–18. <https://doi:10.1093/jogss/ogz016>

Tsourapas, Gerasimos. “Migration Diplomacy Gets Messy and Tough,” *Mixed Migration Center*, 6 Aralık 2022. <https://bit.ly/44WxKDE>

Türkmen, Füsün. “ABD’nin Afganistan’dan Çekilme Süreci: Nedenler ve Sonuçlar,” *Global İlişkiler Forumu*, Bilgi Notları, 22 Eylül 2021. <https://bit.ly/44MkYaR>

Willner-Reid, Matthew. “Afghanistan: Displacement Challenges in a Country on the Move,” 16 Kasım 2017. <https://bit.ly/3OpGT0s>

İnternet Kaynakları

“Afganistanlı göçmenlere ev sahipliği konusunda uluslararası arenada İran’a destek çok az,” *Bloomberg*, 1 Mart 2023. <https://bit.ly/3DNIXE8> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

“Afghan Refugees and the European Refugee Crisis,” *International Rescue Committee*, 15 Haziran 2016. <https://bit.ly/45hbMuQ> (erişim tarihi: 8 Haziran 2023)

“Comprehensive Action Plan for Afghanistan and Neighbouring Countries,” *IOM*, (Ağustos 2021- Aralık 2024) <https://bit.ly/45bsBr6>

“Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees,” *UNHCR*, <https://bit.ly/44WaGov> (erişim tarihi: 13 Nisan 2023)

“Country Operations, Jordan,” *UNHCR*, <https://bit.ly/3qfLQ45>

“Dünya Göçmenler Günü Vesilesiyle; İran Milyonlarca Göçmen İçin Sıcak Bir Ev Sahibi,” *IRNA*, 18 Aralık 2022. <https://bit.ly/3qgk6w2> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

“From Iran's Hot Zone, Afghans Flee Home, Spreading Virus,” *NBCNEWS*, 6 Nisan 2020. <https://bit.ly/47mSoi7> (erişim tarihi: 23 Mayıs 2023)

“Global Appeal 2023,” *UNHCR*, <https://reporting.unhcr.org/globalappeal2023/pdf> (erişim tarihi: 7 Haziran 2023)

“Global Appeal 2023/ Europe,” *UNHCR*, 22 Kasım 2022. <https://bit.ly/3qjk72o> (erişim tarihi: 24 Mayıs 2023)

“Global Report 2007- Islamic Republic of Iran,” *UNHCR*, <https://bit.ly/3KuJO6Z> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

“Government of Jordan, The Jordan Compact: A New Holistic Approach between the Hashemite Kingdom of Jordan and the International Community to deal with the Syrian Refugee Crisis”; *UN-OCHA*, 2016. <https://bit.ly/3rZO7kx>

“İran/Arakçı: Nükleer Anlaşmanın BMGK'de Ele Alınması İran'ın Kırmızı Çizgisidir,” *Bloomberg*, 9 Mayıs 2019. <https://bit.ly/3qpQEnn> (erişim tarihi: 5 Mayıs 2023)

“İran, BM Güvenlik Konseyi'ni Sorumluluğunu Yerine Getirmediği İçin Eleştirdi,” *IRNA*, 3 Haziran 2022. <https://bit.ly/3QwV5rr> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

“İran’ın BM Büyükelçisi Bazı Hükümetlerin Politik Baskı Aracı Olan Yaptırım Dayatmasını Kınadı,” *IRNA*, 22 Haziran 2022. <https://bit.ly/3OSZUKt> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2023)

“Iran Closes Border with Afghanistan,” *CNN*, 15 Eylül 2001. <https://bit.ly/44WvE6K> (erişim tarihi: 8 Haziran 2023)

“Iran Factsheet,” *UNHCR*, (Mart 2023) <https://data.unhcr.org/en/documents/details/100339> (erişim tarihi: 3 Mayıs 2023)

“Iran: Factsheet- Ekim- Aralık 2020,” *UNHCR*, <https://reporting.unhcr.org/document/487>

“Iran hosting millions of migrants,” *IRNA*, 18 Aralık 2022. <https://bit.ly/45a5EoR> (erişim tarihi: 21 Nisan 2023)

“Iran’s Rouhani Says Sanctions May Lead to Drugs, Refugee, Bomb Deluge,” *Reuters*, 8 Aralık 2018. <https://bit.ly/47gnJD1> (erişim tarihi: 6 Mayıs 2023)

“Iran- Situation of Afghan Refugees,” *European Union Agency for Asylum (EUAA)*, Aralık 2022. <https://bit.ly/43UjCJV> (erişim tarihi: 19 Nisan 2023)

“Iran Slams West for its Double Standards on Migrants,” *IRNA*, 10 Ekim 2022. <https://bit.ly/3qi1ewS> (erişim tarihi: 20 Nisan 2023)

“Jordan Response Plan 2016-2018,” *JRPSC*, http://www.jrpsec.org/s/JRP16_18_Annex-final-k5t9.pdf

“Kalıcı Çözümler,” *BMMYK*, <https://www.unhcr.org/tr/kalici-cozumler> (erişim tarihi: 25 Nisan 2023)

“Mapping Militant Organizations, “Afghan Taliban,” *CISAC*, Stanford University, (Haziran 2018) <https://bit.ly/3QrE5CJ>

“Migration and Migrants: Regional Dimensions and Developments,” *World Migration Report 2022*, ed. M. Mcauliffe and A. Triandafyllidou, (IOM: Geneva, 2021). *International Organization for Migration (IOM)*, 2021 <https://bit.ly/3YnM2Ld> (erişim tarihi: 21 Nisan 2023)

“Minister Says Iran Expects More Aid from EU for Afghan Refugees,” *IRNA*, 24 Ekim 2016. <https://bit.ly/3YoUb27> (erişim tarihi: 6 Mayıs 2023)

“National Legislative Bodies / National Authorities,” *Iran: Regulations of 1963 relating to Refugees*, *UNHCR*, 16 Aralık 1963. <https://www.refworld.org/docid/3f4a23767.html> (erişim tarihi: 19 Nisan 2023)

“Polish Refugees in Iran During World War II,” *Holocaust Encyclopedia*. <https://bit.ly/47nbeFB> (erişim tarihi: 7 Nisan 2023)

“President of Iran: The Establishment of the National Migration Organisation Will Soon be Completed,” *Afghan Voice Agency (AVA)*, 13 Ağustos 2022. <https://bit.ly/47g76ax> (erişim tarihi: 4 Mayıs 2023)

“Refugees in Iran,” *UNHCR*, <https://www.unhcr.org/ir/refugees-in-iran/> (erişim tarihi: 13 Nisan 2023)

“Regional Refugee Response Plan for Afghanistan Situation 2023,” *UNHCR*, <https://reporting.unhcr.org/document/4453> (erişim tarihi: 9 Haziran 2023)

“Regulations concerning the Article 180 of the Act on the Third Plan of Economic, Social and Cultural Development,” *ILO*, <https://bit.ly/3KupKBQ> (erişim tarihi: 25 Mayıs 2023)

“Report on International Conference on the SSAR to Support Voluntary Repatriation, Sustainable Reintegration and Assistance to

Host Countries,” *SSAR*, 2-3 Mayıs 2012, Geneva. <https://bit.ly/3q9Sx7P>

“Response to refugee crisis should be based on facts not wishful thinking — King,” *The Jordan Times*, 22 Eylül 2016. <https://bit.ly/3QsmvP1> (erişim tarihi: 2 Haziran 2023)

“Seyyed Hassan Humeyni: Milli Olmayan Güçlere Güvenmek Yanlış,” *Entekhab News*, 21 Mart 2021. <https://bit.ly/3s0UJir>

“Syria conflict: Jordanians 'at boiling point' over refugees,” *BBC News*, 2 Şubat 2016, <https://bit.ly/3Ymevsp> (erişim tarihi: 2 Haziran 2023)

“Statistical Centre of Iran,” *AMAR*, <https://www.amar.org.ir/english> (erişim tarihi: 25 Mayıs 2023)

“The State of The World's Refugees 2000: Fifty Years of Humanitarian Action- Proxy wars in Africa, Asia and Central America,” *UNHCR*, 1 Ocak 2000, 119. <https://bit.ly/3s183DC> (erişim tarihi: 7 Haziran 2023)

Extended Abstract

Home to one of the world's largest migrant populations, Iran has a significant Afghan population. However, since the 1980s, when massive Afghan migration to Iran commenced, Iran's approach to the situation has undergone a significant transformation, ranging from an 'open door' policy to efforts to instrumentalize migrants in diplomacy. This study evaluates Iran's policy towards Afghan migrants in the context of process-related and multiple factors. Based on the literature that emphasizes the instrumentalization of migration in the diplomatic context by focusing on the concept of 'migration diplomacy,' this study argues that this conceptual framework, which has not yet found much space in the Turkish literature, will play a facilitating role in understanding the way Afghan refugees are subject to foreign policy and the actions towards migrants in contemporary Iran.

The study argues that in the first decade of the revolution, Iran acted within the periodic conditions and pursued policies on the axis of certain identity principles for the sake of regime consolidation, but with the reconstruction era of the 1990s, the policy towards Afghan refugees also underwent a transformation and the issue has adapted to new conditions in the process until the present day.

As of 1979, Iran, which was in a post-revolutionary restructuring process, engaged in a protracted war (Jang-e Tahmili / Defa-e Muqaddes) with Iraq (1980-1988), and was exposed to a mass migration wave with the Soviet invasion of Afghanistan (1979-1989). In this process (1979-1992), Iran's approach to the situation was realized on the axis of the identity principles embraced by the new regime, and in parallel with the statements of the leader of the revolution, Ayatollah Khomeini, the Iranian administration, acting in line with the emphasis on the mustekbir/mustazaf, found it appropriate to implement an 'open door policy' towards Afghan refugees throughout the 1980s by the regime principle that envisioned embracing the oppressed 'mustazaf' against the Eastern and Western 'oppressors.' Iran's general attitude during this period, when the country was still in the midst of post-revolutionary restructuring, was also reflected in the issue of Afghan refugees. During the Khomeini years (1979-1989), when Iran was trying to overcome domestic political issues and consolidate the regime, policies towards Afghan refugees were carried out within the principal framework of 'welcoming Muslims fleeing the persecution of a communist regime.'

In addition to the international isolation and sanctions imposed as a result of the hardline foreign policy pursued since the revolution, the challenging circumstances resulting from the long and corrosive war with Iraq has made economic development an urgent necessity in Iran. By 1989, the Soviet occupation of Afghanistan had also ended, thus creating a relatively favorable environment for Iran to demand the return of refugees. Thus, the issue of encouraging the return of Afghan refugees and reducing new entries to the country has come to the forefront of the country's agenda as a priority issue in economic, social, and political terms in these years.

Today, it has been observed that Iran's attitude towards Afghan migrants has been adapted to current conditions and tried to be turned into a bargaining chip in foreign policy issues. In this respect, Iran hopes that the concern over the refugee flow toward the West will encourage European countries to pressure the U.S. to abandon sanctions against Iran. In short, it has been seen that migration is used by Iran as a bargaining chip in diplomatic relations, especially in terms of eliminating the negative effects caused by the nuclear issue, and although it has not yet led to a positive outcome for Iran, the issue of Afghan migrants has recently instrumentalized in the framework of migration diplomacy with a strategic benefit account.

Siyasi Süreç Modeli ve Tunus'ta “İslami Eğilim Hareketi” *

Halil Atilla SİVRİKAYA**

Öz

En-Nahda Hareketi'nin öncülü olan İslami Eğilim Hareketi'ne (İEH) odaklanan bu makalenin temel sorusu, 1981-1989 arası dönemde İEH'nin Tunus'taki toplumsal hareketlilik sürecini açıklamaktır. Bu makale, İEH'nin Tunus'ta neden ve nasıl ortaya çıktığını, bir siyasi parti kurduğunu, Tunus'taki diğer hareketlerden farklı hedefler yarattığını ve ittifak tercihlerinde, stratejilerinde ve politikalarında dikkate değer bir ılımlılık, pragmatizm ve esneklik gösterdiğini incelemektedir. Bu makale, İEH'yi Sosyal Hareket Teorisi (SHT) doğrultusunda incelemekte ve bu bağlamda, Sidney George Tarrow, Doug McAdam ve Charles Tilly tarafından geliştirilen Siyasi Süreç Modeli'ni (SSM) uygulamaktadır. Makale, SSM'yi uygulayarak Batılı olmayan yarı otoriter bir siyasi ortamda toplumsal hareketliliği incelemenin yanı sıra söz konusu dönemde değişen ve dönüşen siyasi fırsat yapılarını, örgütsel dinamikleri ve çerçeveleme süreçlerini ortaya çıkararak literatüre katkıda bulunmaktadır. İEH örneğinden yola çıkan bu makale, İslami bir hareketin devlet baskısına rağmen siyasi fırsat yapıları, örgütsel dinamikler ve çerçeveleme süreçleri aracılığıyla ılımlılıkla ayakta kalabileceğini ve tabanını harekete geçirebileceğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hareket Teorisi, Siyasi Süreç Modeli, İslami Eğilim Hareketi, En-Nahda Hareketi, Tunus.

* Bu çalışma, Başkent Üniversitesi Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Banu Eligür danışmanlığında yürütülen “*The Mobilization of the al-Nahda Movement in Tunisia (1981-2010)*” adlı Siyaset Bilimi Doktora Tezi'nin belirli bölümlerinden yararlanılarak üretilmiştir.

** Doktora Adayı, Başkent Üniversitesi, Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi Doktora Programı, atillasivrikaya@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5003-4987>.

The Political Process Model and “The Islamic Tendency Movement” in Tunisia

Halil Atilla SİVRİKAYA***

Abstract

Focusing on the Islamic Tendency Movement (MTI/Harakat al-Ittihad al-Islami), the predecessor of the al-Nahda Movement (Harakat al-Nahda), the primary question of this article is to explain the social mobilization process of the MTI in Tunisia from 1981 to 1989. This article examines why and how the MTI emerged; founded a political party, created distinct goals different from other movements in Tunisia, and showed remarkable moderation, pragmatism and flexibility in its preferences of alliance, strategies and policies. This article analyzes the MTI in accordance with the Social Movement Theory, and in this context, applies the Political Process Model (PPM) advanced mainly by Sidney George Tarrow, Doug McAdam and Charles Tilly. This article contributes to literature through examining mobilization in a non-Western semi-authoritarian political setting by applying the PPM, as well as uncovering the changing and transforming political opportunity structures, organizational dynamics and framing processes. Drawing on the MTI case, this article argues that an Islamist movement can survive and mobilize its base via political opportunity structures, organizational dynamics and framing processes through moderation despite a state repression.

Keywords: Social Movement Theory, Political Process Model, Islamic Tendency Movement, al-Nahda Movement, Tunisia

*** PhD. Candidate, Başkent University, Institute of European Union and International Relations, Department of Political Science and International Relations, PhD. Program in Political Science, atillasivrikaya@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5003-4987>.

1. Giriş

Tunus'un 1957-1987 yılları arasında ilk cumhurbaşkanı olan Habib Burgiba (1903-2000), Batı yanlısı politikalar eşliğinde Tunus toplumunu modernleştirmeye gayret etti ve İslam'ı Tunus'un modernleşmesi önünde bir engel olarak gördü. Benzer şekilde Tunus'un 1987-2011 yılları arasında ikinci cumhurbaşkanı olan Zeynel Abidin Bin Ali (1936-2019), siyasi otoriteyi kendi elinde merkezleştirip İslami hareketi baskı altında tutarak 2011 ayaklanmalarına zemin hazırladı. Başta devlet baskısı olmak üzere rejim tarafından tatbik edilen yarı otoriter uygulamalar, siyasi arenada belli bir muhalefetin oluşmasına neden oldu ve Tunus rejimine karşı ortaya çıkan en önemli siyasi muhalefet İslami Eğilim Hareketi (İEH) idi. En-Nahda Hareketi'nin öncülü olan İEH, aynı zamanda ülkenin bağımsızlığından bu yana rejim tarafından en fazla baskıya maruz kalan hareketti.

Literatüre bakıldığında, Tunus İslamcılığı ile ilgili olarak Susan Waltz, Nikki Keddie, Marion Boulby ve Bruce Maddy-Weitzman gibi bilim insanlarının, 1980'lerde Tunus'ta İslami hareketin yükselişi ve onun en önde gelen temsilcisi İEH ile ilgili çalışmalar yaptıkları görülmektedir.¹ Bu çalışmalar, Tunus'ta İslami hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında ipuçları verse de maalesef İEH'nin 1981'den 1989'a kadar yarı otoriter Tunus rejimine karşı mücadele ettiği dönemin tamamını kapsamamaktadır. Ayrıca Anne Wolf, Rory McCarthy ve Chuchu Zhang'ın sınırlı da olsa bu döneme değinerek literatüre kazandırdıkları çalışmalar dışında, yalnızca bu dönemde Tunus'taki İslami hareketin siyasi eğilimini inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır.²

Bu makalede, İEH, Sosyal Hareket Teorisi'ne (SHT) göre incelenmekte ve Sidney George Tarrow, Doug McAdam ve Charles Tilly tarafından geliştirilen Siyasi Süreç Modeli (SSM) uygulanmaktadır.³ SSM, kolektif

¹ Susan Waltz, "The Islamists challenge in Tunisia," *Journal of Arab Affairs* 3 (1984), 99–105; Susan Waltz, "Islamist appeal in Tunisia," *Middle East Journal* 40, 4 (1986), 651–670; Nikki R. Keddie, "The Islamist movement in Tunisia," *Maghreb Review* 1, 1 (1986), 26–39; Marion Boulby, "The Islamic challenge: Tunisia since independence," *Third World Quarterly* 10, 2 (1988), 590–614; Bruce Maddy-Weitzman, "The Islamic challenge in North Africa," *Terrorism and Political Violence* 8, 2 (1996), 171–188.

² Anne Wolf, *Political Islam in Tunisia, The History of En-Nahda* (Oxford: Oxford University Press, 2017); Rory McCarthy, *Inside Tunisia's al-Nahda, Between Politics and Preaching* (United Kingdom: Cambridge University Press, 2018); Chuchu Zhang, *Islamist Party Mobilization, Tunisia's Ennahda and Algeria's HMS Compared, 1989–2014* (London: Palgrave Macmillan, 2020).

³ Charles Tilly, *From Mobilization To Revolution* (Mass: Addison-Wesley Publishing Company, 1978); Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black*

eylemde paylaşılan ve toplumsal alanda oluşturulan düşüncelerin önemini vurgulama açısından teorik bir bakış açısı sunmaktadır.⁴ Bu model, toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını ve mobilizasyonunu analiz etmede önemli bir rol oynamaktadır. Bu makalede, hareketin resmi otorite gözünde görünür olmaktan imtina eden bir yapıdan (*abeyance structure*) siyasi bir partiye nasıl dönüştüğü ve hareketin siyasi fırsatlar karşısında tabanını nasıl mobilize ettiği analiz edilirken; Arapça parti dokümanları gibi orijinal birincil kaynakların yanı sıra uluslararası literatürde mevcut ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Bu makale, İslami hareketlerin, yarı otoriter sistemlerde dahi siyasi fırsatları pragmatik bir şekilde kullanarak örgütsel dinamikler ve yaratıcı çerçeveleme stratejileri aracılığıyla faaliyet gösterebildiğini ve geliştirebildiğini savunmaktadır. Nitekim İEH, Tunus'taki siyasi sistemin kapalı olması ve rejim tarafından uygulanan devlet baskısı gibi siyasi fırsat yapılarını pragmatik bir şekilde kullanabilmiştir. İEH; Kur'an kursları, dergiler, camiler, mescitler vb. yapılar yoluyla gayriresmi bir örgütlenme tesis edebilmiş, özellikle öğrenci kanadının kontrolündeki üniversite öğrenci birlikleri ve yurtlar vasıtasıyla örgütsel dinamiklerini geliştirebilmiştir. İEH, rejimin şiddet kullanmasına karşı bilinç oluşturmak amacıyla sol söylemlere ağırlık vererek sosyal adalet vb. söylemlerle toplumsal tabanını genişletebilmiştir.

2. Sosyal Hareketler Literatürü

Sosyal hareket kavramına ilişkin literatürde kabul gören ortak bir tanım bulunmamaktadır. Kaynak Seferberliği Teorisi'ni (KST) geliştiren John McCarthy ve Mayer Zald, sosyal hareketleri, bir toplumdaki sosyal yapının ve/veya gelir dağılımının belirli yönlerini değiştirmeyi amaçlayan bir dizi düşünce olarak tanımlamaktadır.⁵ SSM'nin öncülerinden Tilly'e göre, sosyal hareketler, başkalarının çıkarlarıyla mücadele eden kolektif iddiaları içerdikleri için çekişmeli siyaset tarzına örnektir ve iktidar

Insurgency (Chicago: University of Chicago Press, 1982); Sidney George Tarrow, *Power in Movement* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1998).

⁴ Doug McAdam, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald, "Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes – Toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements," içinde *Comparative Perspectives on Social Movements/Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, ed. D.McAdam, J.McCarthy ve M.Zald (Editors) (New York: Cambridge University Press, 2008), 1-20.

⁵ John McCarthy ve Mayer N. Zald, "Resource mobilization and social movements: A partial theory," *American Journal of Sociology* 82 (1977), 1212-1241.

sahiplerine karşı mücadele edilmesi nedeniyle doğası gereği siyasidir.⁶ SSM'nin bir başka öncüsü olan Tarrow, sosyal hareketleri, seçkinler, muhalifler ve otoriteyle sürekli işbirliği içinde kolektif hedeflere ve toplumsal işbirliğine dayanan kolektif meydan okumalar olarak tanımlamaktadır.⁷

Sosyal hareket çalışmaları alanında 1960'lardan bu yana yükselişte olan yeni sosyal hareketleri analiz etme gerekliliği ile gelişen iki teori öne çıkmaktadır. Bu teoriler Amerika Birleşik Devletleri (ABD) merkezli KST ve Avrupa merkezli Yeni Sosyal Hareketler Teorisi'dir. KST, mevcut eleştirilerin ifade edilmesini kolaylaştıran yapısal koşullara odaklanmaktadır.⁸ KST, bir sosyal harekete katılan bireyleri, kendi çıkarlarını arayan rasyonel aktörler olarak algılamakta ve erişilebilir kaynaklardaki, grup organizasyonundaki ve toplu eylem fırsatlarındaki değişiklikleri sosyal bir hareket için tetikleyici faktör olarak kabul etmektedir.⁹ Bu bağlamda, KST esas olarak hareket üyelerini ve destekçilerini mobilize etme konusunda hatırı sayılır bir kapasiteye sahip olan örgütler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

KST, ekonomik ve siyasi olmak üzere iki kola ayrılmaktadır. Bu teorinin ekonomik kolu, hareketin girişimciliği, kaynaklar ve profesyonel sosyal hareket örgütleri gibi belirli unsurlara odaklanarak bir hareketin oluşumunu incelerken, bu teorinin siyasi kolu siyasi yapılara, fırsatlara ve kısıtlamalara odaklanmaktadır.¹⁰ Bu teorinin ekonomik kolu, kolektif davranışın sosyal psikolojisinden uzaklaşarak para, emek, meşruiyet, fırsat, altyapı, sosyal ağlar, dayanışma desteği, deneyim ve kültürel kaynakların arzına odaklanmaktadır.¹¹ Bu teorinin siyasi fırsat odaklı yaklaşımı ise literatürde SSM olarak bilinmektedir ve bu makalede İEH vakası söz konusu model üzerinden incelenecektir.

⁶ Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004* (Paradigm Publishers, 2004).

⁷ Sidney George Tarrow, *Power in Movement* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1998), 4.

⁸ Bob Edwards ve John D. McCarthy, "Resources and Social Movement Mobilization," içinde *The Blackwell Companion to Social Movements*, ed. David A. Snow, Sarah A. Soule ve Hanspeter Kriesi (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 116-152; J. Craig Jenkins, "Resource Mobilization Theory and the study of social movements," *Annual Review of Sociology* 9, 1 (1983), 527-553; McCarthy and Zald, "Resource mobilization and social movements,"

⁹ Jenkins, "Resource Mobilization Theory and the study of social movements,"

¹⁰ A.g.e.

¹¹ Bob Edwards ve John D. McCarthy, "Resources and Social Movement Mobilization," içinde *The Blackwell Companion to Social Movements*, ed. David A. Snow, Sarah A. Soule ve Hanspeter Kriesi (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 116-152.

Siyasi fırsat yapılarının sosyal hareketlilik için gerekli olduğuna işaret eden SSM, bu yapılardaki değişikliklerin sosyal hareketlilik üzerindeki etkilerine, muhaliflerin kullandığı strateji ve taktiklere ve hareketlerin başarı olasılıklarına odaklanmaktadır. Bu modele göre, ekonomik faktörlerden ziyade, sosyal hareketlere izin veren veya sosyal hareketleri engelleyen siyasi fırsat yapılarındaki değişimler önem arz etmektedir.¹² Siyasi koşullar değiştikçe toplumsal talepler için yeni toplumsal hareketlilik fırsatları doğabilmektedir. Fırsatların ve tehditlerin değişim halinde olması, bir sosyal hareketi, toplumsal hareketlilik aşamasından olası siyasi etkilerine kadar her yönüyle etkilemektedir.¹³

SSM’de siyasi fırsatlar, hareketin öncü aktörlerinin kolektif eylemde bulunmaları halinde çıkarlarını pekiştirme veya elde edebilecekleri mevcut faydaları iyileştirme olasılığı olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ Siyasi fırsat yapılarının ana dinamikleri; kurumsallaşmış siyasal sistemin görece açıklığı veya kapalılığı, tipik olarak bir yönetim biçimini destekleyen geniş elit ittifaklarının istikrarı veya istikrarsızlığı, elit müttefiklerin varlığı veya yokluğu ile devletin baskı kapasitesi ve isteği olarak sıralanmaktadır.¹⁵ Bu dinamiklerdeki herhangi bir değişiklik sadece toplumsal hareketliliği teşvik etmekle kalmamakta, aynı zamanda toplumsal hareketliliği şekillendirebilmektedir.

Örgütsel dinamikler, toplumsal hareketliliği sağlayacak yapıların parayı, materyalleri, üyeleri ve teknolojiyi stratejik ve taktik eylemde nasıl birleştirdiğine dair ipuçları vermektedir.¹⁶ SSM’de örgütsel dinamikler, muhaliflerin kullanımına açık olan resmi ve gayriresmi örgütlenme biçimlerini ifade etmektedir. Hareketin öncüleri, resmi veya gayriresmi ağlarla entegre oldukları vakit, çerçevelmelerini belirlemelerine, kimlik inşası ve kimlik sağlama sürecini kolaylaştırmalarına ve belirli bir amaç üzerinde siyasi bilinç oluşturmalarına izin veren etkileşimli bir yapıya yerleşmektedir.¹⁷

¹² Doug McAdam, “Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions,” içinde *Comparative Perspectives on Social Movements/Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, ed. D.McAdam, J.McCarthy ve M.Zald (New York: Cambridge University Press, 1996), 23-40; David S.Meyer, “Protest and political opportunities,” *Annual Review of Sociology*, 30 (2004), 125-145.

¹³ Meyer, “Protest and political opportunities,”

¹⁴ Tarrow, *Power in Movement*, 85.

¹⁵ McAdam, “Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions,” 27.

¹⁶ Zald ve McCarthy, *Social Conflict and Social Movements*, 45.

¹⁷ Florence Passy, “Social Networks Matter. But How?” içinde *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, ed. M.Diani ve D.McAdam (Oxford: Oxford University Press, 2003), 21-48.

SSM’de çerçeveleme süreçleri, kolektif eylemi haklı çıkaran ve yönlendiren kamusal alan hakkında ortak anlayışlar oluşturmak için grupların stratejik çabalarını ifade etmektedir.¹⁸ Çerçeveleme süreçleri, fırsatı eylemle uzlaştıran kolektif açıklama, ilişkilendirme ve sosyal inşa süreçleridir.¹⁹ Literatürde, tespit çerçevelemesi (*diagnostic framing*), çözümsel çerçeveleme (*prognostic framing*) ve motivasyonel çerçeveleme (*motivational framing*) olmak üzere üç çerçeveleme bulunmaktadır.²⁰ Tespit çerçevelemesi, otoritenin, aktörlerin ortak değerlerine nasıl müdahale ettiğini analiz ederek problemleri belirlemektedir.²¹ Çözümsel çerçeveleme, sorunlara çözüm üretme ve bu çözüm stratejilerinin uygulanmasını içermektedir.²² Motivasyonel çerçeveleme ise uygun bir söylem dağarcığının inşasını teminen kolektif eylemde bulunmak için bir gerekçe yaratmaktadır.²³

Gelinen noktada, SSM’nin ana faktörleri, siyasi fırsat yapıları, örgütsel dinamikler ve çerçeveleme süreçleri olarak özetlenebilecektir. Bu makalede, SSM’nin ana kullanım gerekçesi, modelin bu üç faktörünün birbirinden izole olmamasıdır; aksine, bu üç temel faktör birbirleriyle dinamik bir şekilde etkileşime girmekte, bu da İEH’nin ana eğilimlerinin ve hareketteki değişikliklerin tespitinde ve analizinde yardımcı olmaktadır. Diğer bir deyişle, SSM’nin üç ana faktörü arasında tıpkı bir çarkın dişlileri gibi işleyen dinamik bir ilişki bulunmaktadır. Bu minvalde, ilerleyen bölümlerde teorinin vakaya uyarlanması çerçevesinde İEH incelenecektir.

3. İslami Eğilim Hareketi

Tunus’ta İslami hareketin nüvesi, 1950’li yıllarda verilen kurtuluş mücadelesinde önemli rol oynayan Neo-Düstur Partisi yöneticilerinden Salah Bin Yusuf öncülüğünde şekillenmeye başlamıştı. Ancak, ülkenin kurucu partisi Neo-Düstur içinde Habib Burgiba ile Salah Bin Yusuf arasında yaşanan güç mücadelesi, Habib Burgiba’nın lehine sonuçlandı. Tunus rejimi İslami hareketin güçlenmesini ve siyasileşmesini bir güvenlik

¹⁸ McAdam, “Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions,”

¹⁹ McAdam, McCarthy ve Zald, “Introduction,”

²⁰ Robert Benford ve David Snow, “Framing processes and social movements: An overview and assessment,” *Annual Review of Sociology* 26 (2000), 611–639, 615.

²¹ William A. Gamson, Bruce Fireman ve Steven Rytina, *Encounters with Unjust Authority* (Homewood, IL: Dorsey Press, 1982), 123.

²² Benford ve Snow, “Framing processes and social movements,”

²³ A.g.e., 617.

tehdidi olarak görürken,²⁴ İslami hareket de rejimi Tunus kültürüne yönelik bir tehdit olarak algıladı. Bu durum, rejimin harekete yönelik baskısının artması ve İslami hareketin ülke genelinde güç kaybetmesiyle sonuçlandı.

Rumeysa Dursun'a göre, Burgiba rejiminin baskıcı uygulamaları hem kurumsal hem de toplumsal düzeyde gerçekleşmişti.²⁵ Bu kapsamda, Dursun; Tunus Medeni Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, medreselerin, şer'i mahkemelerin ve Zeytuna Üniversitesi'nin kapatılması gibi uygulamaları kurumsal düzeyde değerlendirirken, Ramazan orucunun yasaklanması ve başörtüsünün hedef alınması gibi uygulamaları Tunus'un kültürel dönüşümünü hedeflemesi nedeniyle toplumsal düzeyde değerlendirmiştir.

Öte yandan, 1970'lere geldiğinde Tunus'ta İslami hareket Zeytuna Camii'nde Raşid Gannuşi liderliğinde gayriresmi bir yapı olan "İslami Cemaat" öncülüğünde örgütlenme sürecine girdi. Camii ve mescitlerde dini sohbet ortamında gerçekleştirilen toplantılarda, hareket üyeleri Habib Burgiba'nın Batı yanlısı politikalarını ve ülkenin İslami gelenekten uzaklaşma sürecini eleştirdiler.²⁶

Ülkede 1970'lerin sonlarında derinleşen sosyo-ekonomik kriz, üniversite kampüslerinde İslamcı öğrenciler ile solcular arasında artan ideolojik kutuplaşma, İran Devrimi'nin artan siyasi ve ideolojik etkileri, İEH'nin öncülü olan İslami Cemaat'in siyasi alandaki söylem ve pratiklerini artırmasıyla sonuçlandı. Bu çerçevede, üniversite kampüslerindeki İslamcı öğrenciler, 1977'den itibaren "İslami Eğilim (El-İttijah El-İslami)" adıyla broşürler yayınlamaya başladılar ve İslami Cemaat liderliğini siyasete girmeye iten ana etmen hareketin öğrenci kanadı oldu.²⁷

Habib Burgiba, Nisan 1981'de rejimi temsil eden Sosyalist Düstur Partisi kadrolarına rejimin diğer sosyal ve siyasi yapıların kurulmasına artık karşı çıkmayacağını bildirdi.²⁸ Aslında Burgiba, bu kararla İslami hareketin yanı sıra Tunus Komünist Partisi (PCT), Sosyal Demokratlar Hareketi (MDS),

²⁴ Selim Dursun, "Rejim güvenliği ve Tunus dış politikası," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 4, 2 (2017), 103-135, 115.

²⁵ Hatice Rumeysa Dursun, "Tunus'ta otoriter yönetim ve İslamcı hareketin doğuşu: Burgiba dönemi üzerine bir değerlendirme (1956-1987)," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 4, 1 (2017), 132-157, 151.

²⁶ Michael J. Willis, *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (London: Hurst, 2012), 160.

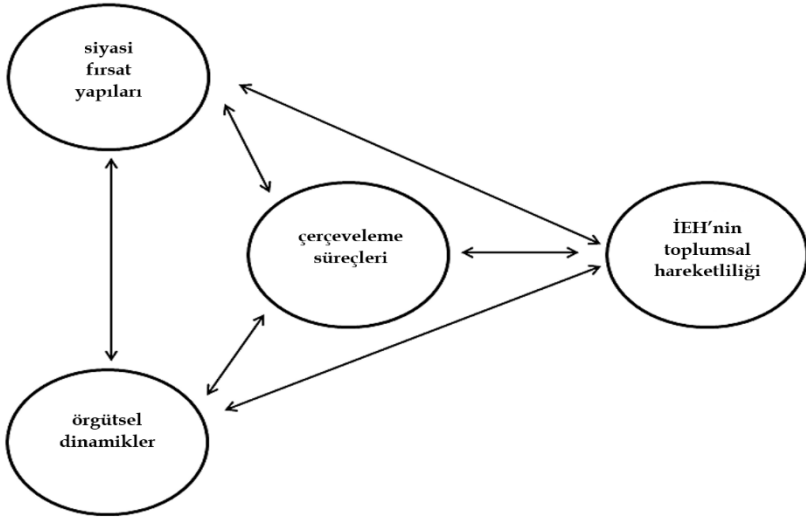
²⁷ Lutz Rogler, "Harakat An-Nahda and Islamic Movements in Tunisia," içinde *Islamic Movements of Europe: Public Religion and Islamophobia in the Modern World*, ed. Frank Peter ve Rafael Ortega (London: I.B.Tauris, 2014), 50-58.

²⁸ Sophie Bessis ve Souhayr Belhassen, *Bourguiba: Un si long regne (1957-1989)* (Paris: Japress, 1989), 18.

Halk Birliği Hareketi (MUP) gibi muhalif grupların eleştirilerini en aza indirmeyi ve muhalif hareketler üzerinde daha etkin bir kontrol sağlamayı amaçlıyordu.

Bu süreçte, İEH, Haziran 1981’de Raşid Gannuşi ve Abdülfettah Mourou tarafından siyasi bir parti olarak kuruldu ve hareket, Tunus toplumunun dinamiklerini İslami bir bakış açısıyla ele almak üzere İslamcı entelektüeller, öğretmenler, gazeteciler ve öğrencilerden oluşan bir grup olarak tesis edildi.²⁹ Ancak rejim tarafından tehdit olarak algılanan ve sert bir tepkiyle karşılaşan İEH, kısa süre içinde yasaklı bir siyasi partiye dönüştü. Bu kapsamda, İEH’nin birçok üyesi tutuklandı ve hareketin ideolojik yayınları yasaklandı.³⁰ Tunus siyaseti, rejim ile İEH arasında, siyasetten dini ve kültürel alanlara kadar birçok sahada çatışmacı bir siyasi atmosfere tanık oldu ve bu durum, Tunus’taki siyasi ve dini akımlar arasında gergin bir ilişki yarattı.³¹

Şema 1: İEH’nin 1981-1989 Yılları Arasındaki Toplumsal Hareketlilik Sürecinde SSM Faktörlerinin Etkileşimleri ve Etkileri

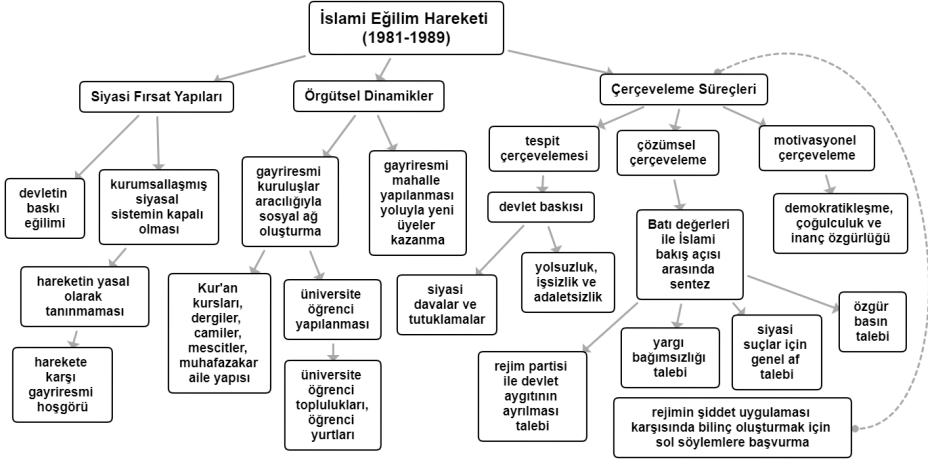

²⁹ Emad Eldin Shahin, *Political Ascent: Contemporary Islamic Movements in North Africa (State, Culture, and Society in Arab North Africa)* (Colorado: Westview Press, 1997), 80.

³⁰ Rory McCarthy, “Re-thinking secularism in post-independence Tunisia,” *The Journal of North African Studies* 19, 5 (2014), 733-750; Christopher Alexander, *Tunisia: Stability and Reform in the Modern Maghreb* (London: Routledge, 2010), 50.

³¹ Saleh Zahreddine, *الحركات والأحزاب الإسلامية وفهم الآخر (İslamcı Hareketler ve Partiler ve Ötekini Anlamak)* (Beyrut: Dar al-Safi, 2012), 528-529.

Şema 2: İEH'nin 1981-1989 Yılları Arasındaki Toplumsal Hareketlilik Sürecinde SSM Faktörlerinin Ayrıntılı Sunumu

Bu makalede, SSM faktörlerinin 1981-1989 döneminde dinamik bir şekilde işlediği görülecektir. Kurumsallaşmış siyasal sistemin kapalı olması bağlamında, İEH yasal olarak tanınmamıştır. Ancak rejim, belirli dönemlerde harekete karşı gayriresmi bir hoşgörü göstermiş ve bu durum hareket tarafından siyasi fırsat yapısı olarak kullanılmıştır. Devlet baskısına rağmen İEH, gayriresmi mahalle örgütlenmesi çerçevesinde, Kur'an kursları, dergiler, camiler ve mescitler gibi kuruluşlar aracılığıyla geniş bir ağ kurmayı başarmış ve bünyesine yeni aktivistler kazandırabilmiştir. Özellikle hareketin öğrenci kanadı, üniversite öğrenci toplulukları ve yurtlar vasıtasıyla hareketin örgütsel dinamiklerini fevkalade tetiklemiştir. Bu dönemde İEH, rejimin şiddet kullanmasına karşı bir bilinç oluşturmak için sol söylemlere ağırlık vererek çerçeveleme süreçlerini geliştirmiş ve sosyal adalet vb. söylemlerle toplumsal tabanını genişletmiştir. İlerleyen alt bölümlerde 1981-1989 döneminde dinamik bir şekilde işleyen SSM faktörleri ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.1. Siyasi Fırsat Yapıları: Devlet Baskısının Gölgesinde Gayriresmi Hoşgörü

İnsan hakları ihlalleri, polis şiddeti, hapis, sürgün, yargısız infaz, işkence vb. devlet baskısı biçimleri; muhaliflerin lehine olan kurumları, toplumsal kökleri ve kolektif repertuarları olumsuz yönde etkilemektedir. Bazı baskı türleri, muhalif grupları gayriresmi bir şekilde çalıştırmakta veya kitlesel grupları radikalleştirmekteyken, bazıları aktivist örgütlenmelere zarar

vermektedir.³² Bu bağlamda, İEH vakasında bu iki durumla da karşılaşmak mümkündür. 1981 öncesindeki devlet baskısı, İslami Cemaat'ın resmi otorite gözünde görünür olmaktan imtina eden bir yapı halinde faaliyet göstermesiyle sonuçlanmıştır. Hareketin 1981 sonrasında maruz kaldığı devlet baskısı ise İEH'nin kolektif örgütlenmesine zarar verme eğilimi göstermiştir.

İEH vakasında rejim, mevcut kanunları değiştirmek de dâhil olmak üzere hareketi bastırmak için hem kurumsal kısıtlamaları hem de resmi tedbirleri bilfiil uygulamıştır. Diğer taraftan, harekete yönelik baskı her dönemde aynı olmamış ve rejim ile hareket arasındaki değişimlere/dönüşümlere dayalı etkileşimler zaman içinde önemli ölçüde farklılık göstermiştir. Bu durum süreç içinde İEH açısından önemli siyasi fırsatlar yaratmıştır.

İEH'nin kurulmasıyla birlikte Tunus'taki İslami hareket siyasi bir partiye dönüştü ve İEH, muhafazakâr kesim tarafından Habib Burgiba rejimine bir tepki olarak görülmeye başlandı.³³ Bu bağlamda, İslamcılar ve rejim, 1980'lerin başlarında kendilerini ulusal zeminde siyasi zıt güçler olarak tanımlamaya başladı.³⁴ Söz konusu anlaşmazlıkların ortasında, rejimin hareket üzerindeki baskısı yoğunlaştı.

Özellikle Ocak 1983'teki tutuklamalarla ilgili literatürde sınırlı düzeyde bilgi mevcuttur. Bu minvalde, İEH'nin 16 Ocak 1983 tarihli deklarasyonu, rejimin uygulamaları ve hareketin tutuklanan üyeleri hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir.³⁵ Söz konusu deklarasyona göre, özellikle 8 Ocak 1983'ten sonrasında rejim; tutuklama, gözaltı, işkence, insanların akrabalarını alıkoyma, ev hapsi, evlere izinsiz girme vb. uygulamalar vasıtasıyla İslamcılara yönelik baskısını artırdı. Hareketin tutuklanan üyelerinin mesleki verileri incelendiğinde, Ocak 1983'te tutuklanan İEH üyelerinin başta öğrenciler olmak üzere memur, mühendis, bürokrat,

³² Vincent Boudreau, "State Repression and Democracy Protest in Three Southeast Asian Countries," içinde *Social Movements: Identity, Culture and the State*, ed. David S. Meyer, Nancy Whittier ve Belinda Robnett (New York: Oxford University Press, 2002), 28-46.

³³ Zahreddine, *الحركات والاحزاب الاسلامية وفهم الآخر (İslamcı Hareketler ve Partiler ve Ötekini Anlamak)*, 528-529.

³⁴ Francois Burgat, *The Islamic Movement in North Africa*, Çev. William Dowell (Austin: University of Texas Press, 1993), 183.

³⁵ Ennahdha Memory Veritabanı, 16 يناير 1983 بيان توضيحي من حركة الاتجاه الإسلامي. (İEH'nin Açıklayıcı Deklarasyonu, 16 Ocak 1983)," Erişim tarihi: 08-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/>

#gsc بيان توضيحي من حركة الاتجاه الإسلامي حول الاعتقالات الجديدة/بيانات الاتجاه الإسلامي و النهضة .tab=0. "Ennahdha Memory" Veritabanı, En-Nahda Hareketi ve onun öncülü İEH'ye ait ıslak imzalı parti dokümanları vb. orijinal birincil kaynaklara erişim sağlanan Arapça bir veritabanıdır.

öğretmen, aktivist, hemşire, terzi, doktor, yönetici, muhasebeci gibi mesleklerden geldiği görülmüştür. Ayrıntıları belli olmamakla birlikte, tutuklanan İEH üyelerinin meslekleri, hareketin devletin içine sızmaya çalıştığına işaret etmekte olup önemli bir siyasi fırsat yapısı olarak öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan, İEH, rejimin suçlamalarına yanıt olarak 1983'te, hareketin şiddete başvurmayı reddettiğini ve İEH'nin şiddet yanlısı İslami akımları temsil etmediğini beyan etti.³⁶ İEH liderleri ayrıca Cumhurbaşkanı Habib Burgiba'ya hareketin şiddeti ve yurtdışındaki yasadışı gruplarla iş birliğini reddettiğini teyit eden bir mesaj gönderdi.³⁷

Tunus 1984'te; işçilerin, öğrencilerin ve sol hareketlerin öncülüğünde Ekmek İsyancıları olarak bilinen bir dizi gelişmeye tanık oldu. Rejim, İEH'yi 1984'teki Ekmek İsyancıları'nı düzenlemekle suçladı ve birçok İEH üyesini/destekçisini tutukladı.³⁸ Bu bağlamda, hareketin siyasi fırsat yapılarında ciddi bir daralma yaşandı. O dönemden sonra İEH, Ekmek İsyancıları'nda halka yardım eden bir hareket olarak tanınmaya başladı.³⁹ Esas itibarıyla, İEH liderleri o dönemde destekçilerini protestolara katılmaya teşvik etmişti; ancak Tunus hükümeti, İEH'nin Ekmek İsyancıları'nı planladığına dair kanıt tespit edemedi.⁴⁰

Ekmek İsyancıları'nda yaşanan toplumsal rahatsızlığın arkasında işsiz kalan ve rejim tarafından görmezden gelinen gençler vardı.⁴¹ Bu toplumsal hareketlilik, İslami hareketlerin yanı sıra sol hareketler gibi daha örgütlü siyasi grupların katılımı ve etkisiyle güçlendi.⁴² PCT krizi çözmek için tüm ulusal güçlerle istişare talebinde bulundu, MDS ise PCT ile birlikte göstericilere yönelik sert askeri müdahaleleri eleştirdi.⁴³

Ekmek İsyancıları sırasında İEH'nin sürgün ülkelerindeki paralel parti yapılanmaları da etkindi. İEH Paris Ofisi tarafından 6 Ocak 1984 tarihinde

³⁶ Zahreddine, *الحركات والحزاب الإسلامية وفهم الآخر* (İslamcı Hareketler ve Partiler ve Ötekini Anlamak), 533.

³⁷ A.g.e.

³⁸ Kenneth Perkins, *A History of Modern Tunisia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 173.

³⁹ Kenneth Perkins, "Playing the Islamic Card: The Use and Abuse of Religion in Tunisian Politics," içinde *The Making of the Tunisian Revolution: Contexts, Architects, Prospects*, ed. Nouri Gana (Scotland: Edinburgh University Press, 2013), 58-80.

⁴⁰ Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 173-174.

⁴¹ John Walton ve David Seddon, *Riot and Rebellion: Political Responses to Economic Crisis in North Africa, Tunisia, Morocco and Sudan* (Norwich: School of Development Studies, University of East Anglia, 1986), 198.

⁴² A.g.e., 201.

⁴³ A.g.e., 202.

yazılmış bir belgede, Ekmek İsyancıları'nın sosyo-ekonomik nedenleri ve toplumsal hareketliliğin hangi gruplar arasında, hangi şehirlerde yoğunlaştığı ayrıntılarıyla anlatıldı.⁴⁴ Bu doküman, İEH'nin siyasi sürgündeki üyelerinin bahsi geçen dönemde etkin olduklarına da işaret etmekte olup, bu durum hareket açısından önemli bir siyasi fırsat yapısıydı.

Ülkede giderek büyüyen toplumsal huzursuzluk neticesinde, rejim, 1980'lerin ortalarında siyasal alanı liberalleştirmek zorunda kaldı ve bu da İEH'ye karşı gayriresmi bir hoşgörü ile sonuçlandı. Kurumsallaşmış siyasal sistemin kapalı olması nedeniyle, İEH kanunen tanınmıyordu, ancak harekete karşı gayriresmi bir hoşgörü ortamı doğmuştu. Bu açıdan rejim, İEH'yi yasal bir siyasi parti olarak görmese de sol muhalefeti dengelemek için harekete örgütlenme alanı açtı.⁴⁵ Bu durum, İEH için önemli bir siyasi fırsat yapısıydı.

İEH, 6 Haziran 1985 tarihinde bir deklarasyon yayınladı.⁴⁶ Hareket bu deklarasyonda hem kuruluşunun dördüncü yılını hem de yıllardır tutuklu bulunan üye ve destekçilerinin serbest bırakılmasını kutladı. Bu çerçevede, Ekmek İsyancıları'ndan sonra hareketin tutuklu üyelerinin serbest bırakılması, rejimin İEH'ye yönelik gayriresmi hoşgörüsünün bir göstergesiydi ve doğrudan hareket için siyasi fırsattı.

Sosyalist Düstur Partisi üyesi ve Tunus Başbakanı Muhammed Mzali; Raşid Gannuşi ve Abdülfettah Mourou ile yaptığı resmi görüşmeyi müteakip Kasım 1985'te rejimin İEH ile ilişkilerini iyileştirmek istediğini açıkladı.⁴⁷ Ülke genelinde ekonomik koşulların bozulması bu resmi görüşmede önemli bir rol oynadı ve hareket için siyasi bir fırsat yarattı. Nitekim 1985'te Libya ile yaşanan çatışma sonucunda 30.000'den fazla göçmen işçinin Tunus'a dönüşü, Ekmek İsyancıları ile doruğa ulaşan sosyo-ekonomik hoşnutsuzluğu daha da artırmıştı.⁴⁸ Ayrıca Tunus'ta işçi kesimin

⁴⁴ Ennahdha Memory Veritabanı, “تحية النضال والصمود لشعبنا البطل، باريس، 6 جانفي 1984 (Kahraman Halkımızın Mücadelesine ve Azmine Selam Olsun, Paris, 6 Ocak 1984),” Erişim tarihi: 14-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/-/بيان حول احداث الخبز-#gsc.tab=0>.

⁴⁵ Emma Murphy, *Economic and Political Change in Tunisia: From Bourguiba to Ben Ali* (London: Macmillan Press, 1999), 72.

⁴⁶ Ennahdha Memory Veritabanı, “بيان الذكرى الرابعة لحركة الاتجاه الإسلامي، 6 يونيو 1985 (İEH'nin Dördüncü Yıldönümü Deklarasyonu, 6 Haziran 1985),” Erişim tarihi: 10-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/بيان ذكرى التأسيس 6 جوان 1985/بيانات الاتجاه الإسلامي و النهضة-#lg=1&slide=3>.

⁴⁷ Wolf, *Political Islam in Tunisia*, 62.

⁴⁸ Murphy, *Economic and Political Change in Tunisia*, 69.

büyük bir bölümünün temsil edildiği Tunus Genel İşçi Sendikası (UGTT), hükümeti ülkede büyüyen ekonomik kriz ve artan sosyal sorunların müsebbibi olarak görüyordu.

Bazı bilim insanları, İslami hareketlerin ya gayriresmi mekanizmalar aracılığıyla tolere edildiğini ya da resmi kanallar aracılığıyla devlet kontrolü altındaki siyasi örgütlere dâhil edildiğini öne sürmektedir.⁴⁹ Bu bağlamda, otoriter elitler bazen belirli muhalif gruplara karşı siyasal alandaki açıklığı artırabilirken, elit çevre içindeki muhaliflerini dengelemek için diğer grupları dışlayabilmektedirler.⁵⁰ Bu açıklık, İEH vakasında, hareketin yasallaşmadan işlemesine izin verilmesi kapsamında gayriresmi hoşgörü yoluyla gerçekleşti. MDS ve MUP vakalarında ise siyasi partinin belirli kısıtlamalarla yasallaşması kapsamında kontrollü dahil etme yoluyla gerçekleşti.

Gayriresmi hoşgörü açısından, Tunus rejimi af yasaları çıkararak ve hareketin belirli zamanlarda faaliyet yürütmesine izin vererek periyodik olarak siyasal düzlemde İEH'ye alan açtı. Rejim, hareketi yasal olarak tanımamasına rağmen, İEH'nin deklarasyonlarının duyurulması, fikirlerinin camilerde yayılması gibi faaliyetlerini görmezden geldi.⁵¹ İEH, teşkilatını yeniden inşa etmeye, sağlamlaştırmaya ve UGTT'nin yanı sıra diğer muhalefet partileriyle bağlarını geliştirmeye çalıştı.⁵² Örneğin, İEH, muhalefet partilerinin 1985 ve 1986'daki belediye ve yasama seçimlerini boykot etmelerine katılarak diğer muhalif hareketlerle sağlam bağlar kurdu.⁵³ Bu çerçevede, İEH, siyasal alanda elit müttefikler kazanarak kendisine yeni bir siyasi fırsat yapısı tesis etti.

Öte yandan, yarı otoriter rejimin baskıcı uygulamaların hareket üzerindeki etkisi süreç içinde kademeli olarak devam etti. Mart 1987'de Raşid Gannuşi, bir camide izinsiz vaaz verdiği gerekçesiyle hapse atıldı.⁵⁴ Ağustos 1987'de yaklaşık yüz İEH üyesi, İran ile yıkıcı faaliyetlerde bulunmak, rejimi devirmek ve yerine İran modeline dayanan yeni bir rejim getirmek amacıyla yasadışı bir örgüt kurmak suçuyla yargılandı.⁵⁵

⁴⁹ Holger Albrecht ve Eva Wegner, "Autocrats and Islamists: Contenders and containment in Egypt and Morocco," *Journal of North African Studies* 11, 2 (2006), 123–141.

⁵⁰ Ellen Lust-Okar, "Divided they rule: The management and manipulation of political opposition," *Comparative Politics* 36, 2 (2004), 159–179.

⁵¹ Susan Waltz, "Islamist appeal in Tunisia," *Middle East Journal* 40, 4 (1986), 651–670.

⁵² Willis, *Politics and Power in the Maghreb*, 165.

⁵³ Aziz Enhaili, "Tunisia," içinde *Guide to Islamist Movements*, ed. Barry Rubin (New York: M.E. Sharpe, 2010), 391-405.

⁵⁴ Willis, *Politics and Power in the Maghreb*, 165.

⁵⁵ Anneli Botha, *Terrorism in the Maghreb: The Transnationalisation of Domestic Terrorism* (Pretoria/Tshwane: Institute for Security Studies, 2008), 114.

Aslında, Ekim 1987’de sonuçlanan davalar, İEH’nin yıkıcı bir örgüt olduğuna, rejime karşı şiddete başvurduğuna veya Tunus’ta otelleri bombaladığına dair herhangi bir kanıtı ulaşmamıştı.⁵⁶ Diğer taraftan, Habib Burgiba’nın İEH üyelerine idam cezalarının uygulanması emrini vermesi, siyaset sahnesini 7 Kasım 1987’deki darbeye hazırladı. Bin Ali, gerçekleştirdiği darbeyle cumhurbaşkanlığını devraldıktan sonra aynı tarihte yayınlanan Ulusal Pakt ile millî birliği korumak için tüm siyasi muhalefet hareketleriyle uzlaşmaya varacağını ilan etti. Bu vesileyle Bin Ali, ulusal uzlaşma zemini tesis edebilmek için muhalif partiler, sendikalar ve İslamcı geleneğin temsilcileri gibi toplumun önde gelen kesimlerini Ulusal Pakt etrafında bir araya getirecekti.⁵⁷

Tunus rejiminin savunucularından Abdullah İmami’ye göre Bin Ali, Ulusal Pakt’ı ilan ederek İEH cephesinden iki karşı hamle öngörmüştü.⁵⁸ Öncelikle, İEH meşru prosedürleri takip ederek kendisini değiştirmek zorundaydı. Bu, gizli geçmişten kopuştu ve İEH’nin gizli askeri ve istihbarat ağlarını devre dışı bırakması gerekiyordu. İkinci olarak, İEH, kamusal varlığını, adli sicili temiz üyelerinin faaliyetleriyle sınırlayarak koruyacaktı. Bu bağlamda rejim, devletin yumuşak yüzünü temsil etme konusunda tarihsel bir sorumluluk üstlenmiş ve İEH’nin yasal ve meşru girişimlerde bulunmasının önünü açmıştı.

Ulusal Pakt, harekete yönelik gayriresmi hoşgörü seviyesini artırdı. Bu durum, harekete yeni siyasi fırsatlar yarattı. Bu süreçte, Bin Ali rejimi, İEH’nin siyasi faaliyetlerine izin vermek için kademeli olarak bazı girişimlerde bulundu.⁵⁹ İlk başta rejim, hareketin 1988 yılı sonuna kadar Ulusal Pakt Yüksek Şurası’na katılmasına izin verdi. İkinci olarak İEH, 1989 yılının başında Abdülfettah Mourou aracılığıyla İslami Yüksek Şura’da temsil edilmeye başlandı. Üçüncüsü, rejim hareketin bağımsız adaylarla olsa da 1989’daki parlamento seçimlerine katılmasına izin verdi. Son olarak, Bin Ali, İslam’ı devletin dini olarak teyit etti, Tunus radyo ve televizyon kanallarının ezanı yayınlamasını onayladı ve İEH’nin üniversitelerdeki öğrenci örgütlenmesini yasal ve meşru bir hüviyete kavuşturdu.⁶⁰

⁵⁶ Hedi Dhoukar, “Bourguiba contre les islamistes,” *Jeune Afrique* 1395 (1987), 28-32.

⁵⁷ Dursun, “Rejim güvenliği ve Tunus dış politikası,” 117.

⁵⁸ Abdullah İmami, *تنفيذ الإرهاب في العالم الإسلامي: نموذج النهضة (İslam Dünyasında Terörün İnfazı: Nahda Modeli)* (Tunus: Ed-Dar Et-Tunisi li En-Nashr, 1992), 286.

⁵⁹ Alaya Allani, “The Islamists in Tunisia between confrontation and participation: 1980-2008,” *The Journal of African Studies* 14, 2 (2009), 257-272.

⁶⁰ Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 192.

Bütün bu gelişmeler hareket üzerindeki baskıyı bir nebze olsun azaltmış ve siyasal düzlemde İEH'ye alan açmış gibi görünüyordu. Öte yandan, rejim çevrelerinde İslamcılarının nihai hedefinin laik devleti sona erdirmek olduğuna dair yaygın şüphe, hükümetin geri adım atmasıyla sonuçlandı.⁶¹ Rejim, liberal siyasi uygulamaları tehdit etmesi gerekçesiyle hareketin yasaklanmasını talep eden resmi bir propaganda yürütüyordu.⁶² İEH tarafından 4 Mart 1988'de yayınlanan deklarasyonda, siyasi davaların ve tutuklamaların hareket üzerindeki olumsuz yansımalarını ele alındı.⁶³ 9 Mart 1988'de yayınlanan diğer bir deklarasyonda İEH'nin yaşadığı sorunlar teyit edildi ve bu sorunların yol açtığı sıkıntılar anlatıldı.⁶⁴

Ayrıca İEH Siyasi Büro Üyesi Habib El-Louz tarafından 10 Mart 1988'de imzalanan başka bir deklarasyonda, ülkenin hapisanelerindeki baskıcı uygulamalardan bahsedildi.⁶⁵ Bu bağlamda hareket, bu baskı uygulamalarından üçünü tespit etti. Birincisi, cezaevlerinde (özellikle En-Nazur Cezaevi) ve küçük/dar hapisane hücrelerinde (özellikle Burc Er-Rumi Cezaevi) güvenlik önlemlerinin ve güvenlik görevlisi sayısının artırılmasıydı. İkincisi, Muhammed Şamam, Fadıl El-Baladi, Ali Ez-Zarawi gibi tutuklu İEH üyelerinin En-Nazur Hapishanesi'ne nakledilerek dar/küçük tek kişilik hücrelerde tutulmalarıydı. Üçüncüsü, Raşid Gannuşî ve Ali El-Areedh'in ücrâ bölgelerdeki hapisanelerde hücre hapsinde tutulmasıydı. Ayrıca, rejim 3 Mayıs 1988'de, ülkedeki camileri düzenleyen yeni bir yasa çıkardı.⁶⁶ Bu yasaya göre, insanlar Başbakan'dan izin almadan camilerde ders alamıyordu ve bu durum İEH üyelerinin fikirlerini yaymasına engel teşkil ediyordu. Mezkûr yasa, İEH tabanında tepkiyle karşılandı.

⁶¹ A.g.e., 194.

⁶² Daniel P. Ritter, *The Iron Cage of Liberalism: International Politics and Unarmed Revolutions in the Middle East and North Africa* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 117.

⁶³ Ennahdha Memory Veritabanı, "بيان حركة الاتجاه الإسلامي, 04 مارس 1988" (İEH Deklarasyonu, 4 Mart 1988), Erişim tarihi: 07-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0>

⁶⁴ Ennahdha Memory Veritabanı, "بيان حركة الاتجاه الإسلامي, 9 مارس 1988" (İEH Deklarasyonu, 9 Mart 1988), Erişim tarihi: 14-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0>

⁶⁵ Ennahdha Memory Veritabanı, "بيان حركة الاتجاه الإسلامي, 10 مارس 1988" (İEH Deklarasyonu, 10 Mart 1988), Erişim tarihi: 08-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0>

⁶⁶ Jalloul Jeribi, *الهوية في تونس العهد الجديد (Tunus'ta Kimlik, Yeni Dönem)* (Tunus: El-Vikala Et-Tunisiyye li El-İttisal El-Hariji, 1992), 46.

Genel olarak bakıldığında rejimin darbe sonrasındaki ilk uygulamaları, sanki İEH ile siyasi bir rakip olarak mücadele kararı almış gibi hareket ettiğini ve darbe sonrası İEH için bazı siyasi fırsatlar yarattığını gösteriyordu. Öte yandan, elde edilen ve yukarıda ana hatlarıyla değinilen diğer bulgular, rejimin darbe sonrası İEH üzerindeki baskıyı artırmak ve hareketin toplumsal hareketlilik alanını daraltmak için eş zamanlı olarak farklı girişimlerde bulunduğuna işaret ediyordu. Zira rejimin İEH'ye yönelik baskıcı uygulamaları, rejimin siyasal alanı liberalleştirme ve demokratikleşme alanındaki söylemlerinde samimi olmadığını gösteriyordu.⁶⁷ Başka bir deyişle, Tunus'ta darbe sonrasındaki süreçte demokratikleşme adına atılan adımlar stratejik bir plan olmaktan çok taktik düzeydeki girişimler olarak kaldı.

3.2. Örgütsel Dinamikler: Gayriresmi Örgütlenme Yoluyla Ağ Kurma

İEH, kuruluşundan sonra hızla hiyerarşik bir örgütsel yapı tesis etti.⁶⁸ İEH'nin İdari Bürosu, yaklaşık iki düzine üst düzey yöneticiden, İEH'nin Siyasi Bürosu ise yaklaşık 150 üyeden oluşuyordu.⁶⁹ İEH'nin Şura Konseyi, adeta hareketin iç parlamentosu gibi çalışıyordu. İEH'nin Tunus genelindeki yerel ofisleri ise toplumsal hareketlilikte önemli bir rol oynuyordu.

Özellikle 1981-1984 dönemi, İEH'nin siyasal alandaki ilk önemli sınavıydı. Velid el-Mansuri'nin Tunuslu bir savcı ile yaptığı mülakattan aktardığına göre; rejim açısından, İEH ile birlikte yükselen asıl tehdit, Tunus'taki İslami hareketin sadece dini bir hareket olarak işlev görmeye başlamış olmasına rağmen, örgütlenmesini tamamlayarak ve kanunen tanınmayı talep ederek siyasi bir harekete dönüşmesiydi.⁷⁰ Bununla birlikte, devlet baskısıyla karşı karşıya gelmek, İEH'yi hareketin örgütlenmesi bağlamında sanılanın aksine geliştirdi.

Devlet baskısı İEH üyelerinin birlik, beraberlik ve dayanışma içinde hareket etmesine olanak sağladı. Ayrıca, İEH'nin siyasi eyleme katılımı ve çoğulcu söylemi, harekete İslamcı geleneğe bağlı olmayan diğer sosyal

⁶⁷ Dursun, "Tunus'ta otoriter yönetim ve İslamcı hareketin doğuşu: Burgiba dönemi üzerine bir değerlendirme (1956-1987)," 147.

⁶⁸ Rory McCarthy, "Islamism, party change, and strategic conciliation: Evidence from Tunisia," *Party Politics* 0, 0 (2023), 1–11.

⁶⁹ A.g.e.

⁷⁰ Velid el-Mansuri, *الاتجاه الإسلامي وبورقيبة: محكمات من لمن؟* (İslami Eğilim ve Burgiba) (Tunus: 1988), 10.

grupların da desteğini kazandırdı.⁷¹ Temmuz 1981'den itibaren hareketin öncülerinin tutuklanmasına rağmen, hareketin en sadık savunucularından müteşekkil hücre yapılanması, İEH'nin toplumsal tabanını geliştirdi.⁷² Futbol maçları oynamak, Kur'an okumak, bayramlarda ziyafetler vermek, fakir aileler için yerel destekçilerden ikinci el okul kitapları, kıyafet, para, bakliyat vb. yardımlar toplamak ve bunları ihtiyaç sahiplerine vermek, İslami topluluk içinde benzer düşünen insanlar arasında evlilikler yapmak gibi günlük sosyal faaliyetler ekseninde hareketin örgütsel ruhu güçlendirildi.⁷³

İEH, yalnızca aileler ve camiler gibi geleneksel toplumsal örgütlenmeleri kullanmakla kalmadı, aynı zamanda işçi sendikalarının ve öğrenci birliklerinin yanı sıra kendi medyasını da kurdu. Hareketin örgütsel dinamikleri çerçevesinde İslami bir yayın olan "El-Habib" basılmaya başlandı, ancak kısa bir süre içinde rejim tarafından yasaklandı.⁷⁴ Ayrıca hareket, 1982'de siyasi çoğulculuk ve sosyal özgürlüklerin yanı sıra Kur'an'ın özgün yorumlanmasını desteklemek ve toplumun gelişimini ve dinamiklerini vurgulamak amacıyla "15/21" adlı bir dergi çıkardı; ancak bu dergi de 1987'de rejim tarafından yasaklandı.⁷⁵ Basın alanında rejimin sert kısıtlamalarına rağmen hareket örgütsel dinamiklerini canlı tutmaya gayret etti ve "Er-Risale (Mektup)" ile "El-Masar (Yol)" adlı iki gizli broşür bastı ve muhalif basında "Er-Rai (Görüş)" isimli bildiri yayınlamayı başardı.⁷⁶

İEH'nin gayriresmi mahalle yapılanması sayesinde, parti teşkilatı piramit şeklinde sınıksız örülmüş bir ağ gibiydi ve her birimde bir yandan partinin siyasi fikirlerini alt kademelere aktaran bir yandan da sokağın ve destekçilerin tepkilerini üst kademelere ileten davaya sadık üyeler faaliyet gösteriyordu.⁷⁷ Bu yönüyle hareket, öğrencilerden öğretmenlere, profesyonellerden işçilere ve memurlara kadar geniş bir toplumsal taban inşa edebildi.⁷⁸

Özellikle Tunus toplumu içindeki muhafazakâr İslamcılarının aile yapısı, hareketin örgütsel dinamikleri açısından önemli bir rol oynadı. Davaya

⁷¹ Haifa A. Mohammad, "الاسلاميون في تونس بين المعارضة والسلطة" (Tunus'ta Muhalefet ve İktidar Arasında İslamcılar)," *دراسات دولية (Diraset Düveliyye)* 58 (2013), 19-48.

⁷² McCarthy, *Inside Tunisia's al-Nahda*, 53.

⁷³ A.g.e., 56-57.

⁷⁴ Enhaili, "Tunisia,"

⁷⁵ Shahin, *Political Ascent*, 80.

⁷⁶ A.g.e.

⁷⁷ Lütfü Maktuf, *Tunus'u Kurtarmak: Çalınan Arap Baharı*, Çev. Fikret Erkut Emcioğlu (İstanbul: Modus Kitap, 2013), 105.

⁷⁸ Shahin, *Political Ascent*, 64.

sadık her karı-koca İEH'nin toplumsal hareketliliği için sorumluluk aldı. Hareketin sosyal ağları içinde bulunan insanlar, bilhassa toplumsal bağlarını güçlendirmek için birbirleriyle evlendi ve bu yeni oluşturulan mikro düzeydeki evlilik ağları, hareketin baskı döneminde ayakta kalabilen örgütsel yapısını güçlendirdi.⁷⁹ Evlilik bağları ve ritüellerin sağladığı mahremiyet çerçevesi, aile ziyaretleri ve kutlamalar şemsiyesi altında bilgi/istihbarat alışverişi için uygun bir alan sağlayan toplantıları kolaylaştırdı.

Dolayısıyla zaman zaman daralan siyasi fırsatlara rağmen, İEH etkisini ve tabanını genişletti. Gayriresmi örgütlenme yapısı, hareketin içinden ve dışından karizmatik öğretmenler ve kanaat önderleri arasında fikirlerin yeni nesillere aktarılmasına yardımcı olan çok düzeyli bir ağ oluşturdu.⁸⁰ Sürgünde dahi İEH, farklı platformlar ve toplantılar aracılığıyla Tunus'taki siyasi muhalefet yapılarıyla en azından entelektüel anlamda yakın ilişki içinde kaldı ve insan hakları vb. uluslararası konularda farkındalık yaratarak örgütsel işbirliğini pekiştirdi. Örnek vermek gerekirse, İEH Siyasi Büro Üyesi Habib El-Louz tarafından 2 Mart 1988'de imzalanan bir deklarasyonda, hareketin Filistin Davası'na yönelik duruşu açıkça ortaya konuldu.⁸¹ İEH'nin Filistin Davası'nda intifadaya destek verdiği, bu desteğin ise hem maddi hem de manevi düzeyde olacağı ifade edildi.

İEH'nin İslami sivil toplum kuruluşlarıyla kurduğu geniş ağlar, kapsamlı örgütsel yapısı ve mali gücü, sınırlı bölgelere nüfuz edebilen ve yetersiz finansman nedeniyle ülke çapında yeterli bir ağ kuramayan diğer muhalefet gruplarına kıyasla İEH için çeşitli siyasi fırsatlar sağladı.⁸² Avrupa'daki Et-Takva Bankası aracılığıyla İEH'ye önemli miktarda yabancı fon aktarıldı ve hareket, üyelik aidatları ve destekçilerinden gelen bağışlarla finansal kaynaklarını çeşitlendirdi.⁸³

Öte yandan, muhalif gruplar ile işbirliğini artırma amacıyla Raşid Gannuşi, sendika alanındaki İslami etkiyi artırmak gayesiyle UGTT içinde İEH'ye

⁷⁹ McCarthy, *Inside Tunisia's al-Nahda*, 169-170.

⁸⁰ McCarthy, *Inside Tunisia's al-Nahda*, 29.

⁸¹ Ennahdha Memory Veritabanı, "1988 مارس 02 بيان حركة الاتجاه الإسلامي, (İEH Deklarasyonu, 2 Mart 1988)," Erişim tarihi: 10-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0> و النهضة /بيانات الاتجاه الإسلامي و النهضة /1988 مارس 02 بيان حركة الاتجاه الإسلامي

⁸² Ibrahim A. Karawan, "Political Parties Between State Power and Islamist Opposition," içinde *Between the State and Islam*, C.E. Butterworth ve I.W. Zartman (Washington and Cambridge: Woodrow Wilson Center Press, Cambridge University Press, 2001), 158-183.

⁸³ Zhang, *Islamist Party Mobilization*, 101.

yeni üyeler kazandırma girişiminde bulundu.⁸⁴ Bu bağlamda İEH, UGTT'nin merkezine ve ofislerine sızmaya çalıştı.⁸⁵ Bu çaba, örgütsel bir başarı ile sonuçlandı ve 1989'da İEH taraftarları UGTT'nin toplam üyelerinin yüzde 20'sini oluşturuyordu.⁸⁶

1980'lerin ortalarında İEH, bildiriler ve bağımsız basında yer alan röportajlar yoluyla öğrenciler, sendikalar ve orta sınıf çevreler arasındaki varlığını ve etkisini genişletti.⁸⁷ İEH üyeleri, üniversite kampüslerinde siyasi tartışmalara girdi ve “Siyasi Haberler (El-Hadis Es-Siyasi)” ve “Entelektüel Haberler (El-Hadis El-Fikri)” adlı haftalık öğrenci gazetelerini yayınladı.⁸⁸ Üniversite kampüslerinin elverişli ortamı sayesinde “Tunus Öğrenci Genel Birliği (UGET)” ile işçi hareketi arasında hem aktivizm hem de yeni üye kazanma bağlamında yakın bir ilişki vardı.⁸⁹

İEH, üniversiteler içindeki tabanında toplumsal hareketliliği sağlamak için 1985 yılında UGET'i organize etmeye çalıştı.⁹⁰ Ancak İEH, ağırlıklı olarak sol hareketler tarafından kontrol edilen UGET'te yeterli ölçüde temsil edilemedi.⁹¹ 1985'te İEH'nin öğrenci kolu, UGET'e karşı İslami bir öğrenci birliği olarak “Genel Tunus Öğrenci Birliği”ni (UGTE) resmi olarak kurmak için 15.000'den fazla imza topladı.⁹² UGTE zamanla İEH ile işbirliği içinde faaliyet yürüten etkili bir örgüt haline geldi.⁹³ Rejim, üniversite kampüslerindeki sol hareketleri zayıflatmak için İEH öğrencilerine UGTE'nin kurulması noktasında izin verdi.⁹⁴ UGTE,

⁸⁴ Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 194.

⁸⁵ Christopher Alexander, “Opportunities, organizations, and ideas: Islamists and workers in Tunisia and Algeria,” *International Journal of Middle East Studies* 32, 4 (2000), 465-490.

⁸⁶ Michel Camau ve Vincent Geisser, *Le Syndrome Autoritaire: Politique en Tunisie de Bourguiba à Ben Ali* (Paris: Presses de Sciences po, 2003), 294.

⁸⁷ Rogler, “Harakat An-Nahda and Islamic Movements in Tunisia,”

⁸⁸ Gsuma Gsuma, “مجاز في تاريخ الحركة السياسية ذات الهوية العربية الإسلامية بتونس (Tunus'ta Arap-İslamcı Kimliğe Sahip Siyasi Hareketin Tarihinin Özeti),” içinde *حركة النهضة التونسية: من حركة النضال إلى سيرة الحكم* (Tunus En-Nahda Hareketi: Hapishaneler ve Sürgünden İktidarın Merkezine), ed. Abdel-Dayem Numi (Tunus: El-Burak Basımevi, 2011), 11-27.

⁸⁹ Brecht De Smet, “Dreaming about the lesser evil: Revolutionary desire and the limits of democratic transition in Egypt,” *Workers of the World* 1, 17 (2015), 68-75.

⁹⁰ Shahin, *Political Ascent*, 91.

⁹¹ Hela Yousfi, *Trade Unions and Arab Revolutions: The Tunisian Case of the UGTT* (London: Routledge, 2018), 211.

⁹² Wolf, *Political Islam in Tunisia*, 62.

⁹³ Neil Partrick, “Tunisia,” içinde *Europa Regional Surveys of the World, The Middle East And North Africa 2013*, ed. Christopher Matthews, Helen Canton, Philip McIntyre ve Iain Frame (59th Edition) (New York: Routledge, 2012), 1087-1130.

⁹⁴ Enhaili, “Tunisia,”

İEH'nin toplumsal hareketlilik sürecinde önemli bir örgütsel dinamik olmanın yanı sıra aynı zamanda hareket için stratejik bir siyasi fırsat yapısı oldu.

Öte yandan, rejim eş zamanlı olarak süreç içinde baskısını artırıyordu. Rejim, UGTE'nin üniversite kampüslerinde artan popülaritesini bir tehdit olarak görüp, Şubat 1987'den itibaren UGTE'nin üniversite kampüslerindeki faaliyetlerini baskı altına almaya başladı. Özellikle Nisan 1987'deki tutuklamalardan sonra hapsedilen aktivistlerin sayısı 200'den fazlaydı.⁹⁵ Art arda gelen tutuklamalar ve yargılamalar, hareket içinde bir yanda yasal çerçevede entelektüel revizyonu savunan deneyimli üyeler ile diğer yanda daha radikal ve aktivist genç taraftarlar arasında bir bölünmeye yol açtı.⁹⁶ Bu minvalde, UGTE'nin Burgiba rejimiyle bir kopuş sürecine girmesi, İEH'nin ihtiyatlı kadrolarının ılımlı siyasi duruşuyla zaman zaman çelişti.⁹⁷

Aslında İEH'nin örgütsel dinamikleri 1980'lerde Tunus'taki sol hareketlerle paraleldi ve bu iki hareketin üniversite kampüsleri içindeki etkileşimi bu benzerlikte önemli bir rol oynadı.⁹⁸ İEH, Zeytuna çevresi ile bir organik bir bağ kurdu ve kendisini cami ve üniversitenin tek varisi olarak sundu.⁹⁹ Zeytuna çevresi muhalefet rolünü üstlendi ve Zeytuna öğrencilerinin desteğiyle Burgiba rejiminin politikaları, toplumsal alanda İslam ve Arap karşıtı olarak sunuldu.¹⁰⁰ Bu durum, hareketin Tunus toplumu içindeki marjinal konumuna rağmen İslamcılar bünyesine katmada önemli bir rol oynadı.¹⁰¹ Dolayısıyla İEH'nin güç kazanmasında, hareketin 1989 seçimlerinde bağımsız adaylar aracılığıyla kazandığı siyasi başarının yanı sıra UGTE ile kurduğu güçlü bağ vasıtasıyla inşa ettiği dirençli örgütsel yapısı etkili oldu.

⁹⁵ Wolf, *Political Islam in Tunisia*, 64.

⁹⁶ Kamel Ben Younes (كمال بن يونس), *الإسلاميون والعلمانيون في تونس: من السجون والاضطهاد إلى تحدي*, *حكم البلاد (Tunus'ta İslamcılar ve Laikler: Hapishanelerden ve Zulümden Ülkeyi Yönetme Sınamasına)* (Tunus: Berek Yayın ve Dağıtım, 2012), 82.

⁹⁷ A.g.e., 95-96.

⁹⁸ Camau ve Geisser, *Le Syndrome Autoritaire*, 284-285.

⁹⁹ Mehdi Mabrouk, "Tunisia: The Radicalisation of Religious Policy," içinde *Islamist Radicalisation in North Africa: Politics and Process*, ed. Goerge Joffe (Abingdon: Routledge, 2012), 48-70.

¹⁰⁰ Tefvik el-Medeni, *تاريخ المعارضة التونسية من النشأة إلى الثورة: الأحزاب القومية واليسارية الإسلامية (Başlangıcından Devrime Tunus Muhalefetinin Tarihi: Ulusal, Solcu ve İslamcı Partiler)* (Tunus: Meskiliani Basımevi, 2012), 35.

¹⁰¹ Mabrouk, "Tunisia,"

3.3. Çerçeveleme Süreçleri: Rejimin Şiddet Uygulaması Karşısında Sol Söylemlere Vurgu

İEH'nin kuruluşuna giden süreçte İslami Cemaat, ülkedeki siyasi sorunlara ve hükümet politikalarına eleştiriler yönelterek, salt kültürel ilkelere odaklanan bir hareket olmaktan çıktı ve Tunus toplumunun siyasi taleplerine odaklanan bir harekete dönüştü.¹⁰² İEH kuruluş bildirisinde, hükümetin diğer siyasi gruplar üzerindeki kontrolünü artırması, sosyo-ekonomik politikalar konusundaki yetersizliği ve uluslararası arenada ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan yaklaşımları açıkça eleştirildi.¹⁰³

İEH üyelerine göre, tamamı adil bir toplum inşa etmekte başarısız olan Batıcı ideolojiler lehine İslami değerlerin inkâr edilmesi vahim bir hataydı.¹⁰⁴ Hareketin öncüleri, tespit çerçevelemesi aracılığıyla devlet baskısını ana sorun olarak tanımladı. İEH kadroları, Tunus halkının, toplumun İslami köklerini güçlendirmeyi hedefleyen bir devlete ihtiyaç duyduğuna inanıyordu.¹⁰⁵

İslami hareketlerin toplumsal hareketlilik sürecinde fikirler ve söylemler önemli bir rol oynamaktadır.¹⁰⁶ İEH, çerçeveleme yoluyla farklı alternatifler sunarak rejimin şiddet kullanmasına karşı bir bilinç oluşturmak için sol fikirlere ağırlık verdi. Örneğin, İEH, Ekmek İsyanları esnasındaki protestolarda yolsuzluğu eleştirdi ve ağırlıklı olarak; “Yolsuzlukla mücadele!”, “Sosyal adalete destek!” ve “Meşru yönetim!” gibi sol tandanslı sloganlar kullandı. Nitekim hareketin sloganlarında, UGTT'nin hükümete yönelttiği eleştirilerle büyük benzerlikler bulunuyordu.

İEH, sol hareketlerin insan hakları, sosyal adalet gibi belirli alanlardaki söylemlerini geliştirdi. Bu kapsamda İEH, gençler arasındaki toplumsal

¹⁰² Michael Collins Dunn, “The Al-Nahda Movement in Tunisia: From Renaissance to Revolution,” içinde *Islamism and Secularism in North Africa*, ed. J. Ruedy (New York: St. Martin's Press, 1994), 149-165.

¹⁰³ İkhwan Wiki Veritabanı, “البيان التأسيسي لحركة الإتجاه الإسلامي” (İEH'nin Kuruluş Bildirisi),” Erişim tarihi: 05-09-2022, Web: <https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=البيان التأسيسي لحركة الإتجاه الإسلامي بتونس>.

¹⁰⁴ Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 177-178.

¹⁰⁵ A.g.e., 178.

¹⁰⁶ Carrie Rosefsky Wickham, “Interests, Ideas, and Islamist Outreach in Egypt,” içinde *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, ed. Quintan Wiktorowicz (Bloomington: Indiana University Press, 2004), 231-249; Gwenn Okruhlik, “Making Conversation Permissible: Islamism and Reform in Saudi Arabia,” içinde *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, ed. Quintan Wiktorowicz, (Bloomington: Indiana University Press, 2004), 250–269.

huzursuzluğu siyasi bir fırsat olarak kullandı ve gençlere istihdam garantisi vermek, gençlerin Tunus toplumuyla bütünleşmesini kolaylaştırmak ve onları eğitim yoluyla zorluklara karşı daha iyi hazırlamak gibi umut vaat eden söylemler formüle etti.¹⁰⁷ İEH, 1988'de hareketin tespit çerçevesi ve çözümsel çerçeveleme çabalarını büyük ölçüde geliştirdiği bir dizi deklarasyon yayınladı.

İEH tarafından 4 Mart 1988'de yayınlanan bir deklarasyonda, siyasi davaların ve tutuklamaların hareket üzerindeki olumsuz yansımaları ele alındı.¹⁰⁸ Bu deklarasyonda, İEH, siyasi yargılamalar ve tutuklamalarla ilgili mevcut sorunları tanımlama yoluyla tespit çerçevesi çabalarını geliştirdi. Ayrıca İEH, bu deklarasyonda altı çözüm önerisi listeleterek çözümsel çerçeveleme çabalarını da boyutlandırdı. Birincisi, hükümetin demokrasi niyetindeki samimiyeti göstermesi amacıyla siyasi af çıkarmaktı. İkincisi, siyasi arenada ulusal diyalogu tesis edecek bir demokrasi kültürü inşa etmektir. Üçüncüsü, milletvekilliği seçimlerinin özgürlüklere saygı duyulan bir ortamda yapılmasıydı. Dördüncüsü, sendika krizini çözmek ve işçilere yasal haklarını vermektir. Beşincisi, UGTE'nin kanunen tanınmasıydı. Son olarak, ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarının çözümünde, tek siyasi partinin egemenliği yerine, toplumun tüm kesimlerinin aktif katılımının sağlanması ve sorunların demokratik bir ortamda diyalog yoluyla çözülmesi vurgulandı.

9 Mart 1988'de İEH Siyasi Büro Üyesi Habib El-Louz imzalı bir deklarasyonda yine İEH'nin yaşadığı sorunlardan bahsedildi ve bu sorunların yol açtığı zararlar anlatıldı.¹⁰⁹ İEH, Tunus'ta "devlet terörü" olduğunu ve bunun bir sonucu olarak İEH'nin hayatta kalma mücadelesinde onlarca kayıp verdiğini ve binlerce tutuklamayla karşı karşıya kaldığını beyan etti. Bu kapsamda İEH, rejimin polis vb. devlet enstrümanlarını kullanarak yürüttüğü şiddet içerikli baskı pratiklerini temel bir problem olarak belirledi. Dolayısıyla bu deklarasyonda İEH, devlet terörü terimini kavramsallaştırarak önemli bir tespit çerçevesinde bulundu. Ayrıca, söz konusu deklarasyonda, İEH'nin kişisel hak ve özgürlüklerin korunmasına yönelik yedi talep yer aldı. İlk olarak, İslamcı siyasi tutukluların cezaevlerinden salıverilmesi istendi. Devlet güvenlik mahkemeleri tarafından açılan anayasaya aykırı davaların

¹⁰⁷ Mohamed Elhachmi Hamdi, *The Politicisation of Islam: A Case Study of Tunisia* (Boulder: Westview Press, 1998), 183.

¹⁰⁸ Ennahdha Memory Veritabanı, "1988 04 مارس الإسلامي. بيان حركة الاتجاه الإسلامي. (İEH Deklarasyonu, 4 Mart 1988)."

¹⁰⁹ Ennahdha Memory Veritabanı, "1988 09 مارس الإسلامي. بيان حركة الاتجاه الإسلامي. (İEH Deklarasyonu, 9 Mart 1988)."

iptali talep edildi. Hareketin maruz kaldığı rejim kaynaklı sorunların toplum nezdinde ifşa edilmesi ve insan haklarının gözetilmesi istendi. 29/87 ve 108/81 sayılı anayasaya aykırı kararların iptali talep edildi. Sürgüne gönderilenlere af getirilmesi istendi. Son olarak, Siyasi Partiler Kanunu'na istisna teşkil eden uygulamalara son verilmesi talep edildi. Ancak hareketin yönelttiği talepler, rejim nezdinde cevapsız kaldı.

İEH Siyasi Büro Üyesi Habib El-Louz tarafından 10 Mart 1988'de imzalanan bir deklarasyonda, rejim kontrolündeki hapisane yönetiminin baskıcı uygulamalarından bahsedildi.¹¹⁰ Bu deklarasyon, hareketin tespit çerçevelemesi çabalarını geliştirmesi açısından belki de en önemlisiydi, çünkü tutuklu İEH üyelerinin cezaevlerinde karşılaştıkları güçlükler, cezaevlerinin isimleri ve cezaevlerinde karşılaşılan temel sorunlar da dahil olmak üzere açıkça detaylandırılıyor ve hapisane hücrelerinin içindeki baskı derecesi önceki bölümde belirtildiği üzere gözler önüne seriliyordu.

İEH, 6 Haziran 1988'de İEH Siyasi Büro Üyesi Habib El-Louz tarafından imzalanan başka bir deklarasyon yayınladı.¹¹¹ İEH, bu deklarasyonda hükümetten beklentilerini beş ana madde altında açıkladı. İlk olarak, İEH, siyasi suçlar için genel af ilanını, İEH'ye zarar veren yasa ve kararların kaldırılmasını ve ülkedeki tüm siyasi hareketlere güvence verilmesini istedi. Hareket, milletvekili seçimlerinin tamamen sivillerin katılımıyla düzenlenmesini talep etti. İEH, rejim partisi ile devlet aygıtının ayrıştırılmasını, yargının bağımsızlaştırılmasını ve özgür basın/medyanın desteklenmesini istedi. Hareket, ekonomik kalkınmanın sağlanması için gerekli tüm araçların kullanılmasına izin verilmesini talep etti. Son olarak, Filistin Davası başta olmak üzere Mağrip'te Arap birliğinin sağlanması için gerekli adımların atılması ve İslam ümmetinin İsrail ve ABD'ye karşı birlikte hareket etmesinin desteklenmesi çağrısında bulunuldu.

İEH'nin bu deklarasyonu, hareketin hükümetten beklentilerini en sistematik şekilde dile getirdiği bir manifesto niteliğindedir. İEH, daha önceki deklarasyonların yanı sıra rejim partisi ile devlet aygıtının ayrıştırılması, yargının bağımsızlaştırılması ve özgür basın/medyanın desteklenmesi gibi yeni çözümler ortaya koydu. Bu bağlamda İEH, söz konusu deklarasyon ile çözümsel çerçeveleme çalışmalarında önemli bir ilerleme kaydetti. İEH'nin bu dönemde yayınladığı deklarasyonlar,

¹¹⁰ Ennahdha Memory Veritabanı, “1988 بيان حركة الاتجاه الإسلامي، 10 مارس 1988 (İEH Deklarasyonu, 10 Mart 1988),”

¹¹¹ Ennahdha Memory Veritabanı, “6 جوان 1988 بيان الذكرى السابعة لحركة الاتجاه الإسلامي، 6 جوان 1988 (İEH'nin Yedinci Yıldönümü Deklarasyonu, 6 Haziran 1988),” Erişim tarihi: 12-01-2023, <https://ennahdha-memory.com/بيانات/بيانات الاتجاه الإسلامي و النهضة/#gsc.tab=0>.

çerçeveleme süreçlerini geliştirerek hareketin halkla olan bağına büyük ölçüde kuvvetlendirdi.

4. Sonuç

Bu makalede, Tunus'ta İEH'nin resmi otorite gözünde görünür olmaktan imtina eden bir yapıdan siyasi bir partiye geçiş süreci ve toplumsal hareketliliği incelenmiştir. Bu bağlamda İEH, SSM uygulanarak mezkûr modelin üç ana faktörü ekseninde analiz edilmiştir. Kurumsallaşmış siyasi sistemin kapalı olması kapsamında, İEH yasal olarak tanınmamıştır. Ancak rejim, belirli dönemlerde harekete karşı gayriresmi bir hoşgörü göstermiş ve bu durum hareket tarafından siyasi fırsat yapısı olarak kullanılmıştır. Bu minvalde, hareketin siyasal eylemleri, kurucu özellikleri olan kolektivizm, pragmatizm ve esneklik temelinde boyutlanmıştır. Devlet aygıtının baskıcı uygulamalarını siyasi fırsat olarak değerlendiren İEH'nin pragmatik ve esnek çerçeveleme çabaları, devletin yarı-otoriter yapısıyla müzakere yürütebilmesinde etkili olmuştur. Bu anlamda İEH, öncülü olan İslami Cemaat'ten farklı olarak Tunus halkını kucaklayan yeni siyasi fikirler üretebilmiştir.

Rejim, İEH'yi yasal bir siyasi parti olarak tanımamış, bunun yerine hareketi siyasi bir tehdit olarak görmüştür. Ancak rejimin İEH'ye yönelik baskısı siyasi fırsatlar yaratmış ve hareketin Tunus toplumunun çıkarları için mücadele eden kolektif bir eylem olma iddiasını güçlendirmiştir. Tunus rejimi, özellikle 1980'lerin ortalarında yolsuzluk, işsizlik ve adaletsizlik nedeniyle halk genelinde bir toplumsal huzursuzlukla karşı karşıya kalmıştır. Bu kapsamda, rejim, siyasal alanı liberalleştirmek zorunda kalarak İEH'ye siyasi fırsatlar sağlamış, bu da harekete yönelik gayriresmi hoşgörünün oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Rejim, İEH'yi yasal olarak tanımasa da muhalefetteki sol hareketleri dengelemek için, af yasası ilan ederek ve hareketin belirli zamanlarda faaliyet göstermesine izin vererek periyodik olarak harekete örgütlenme alanı açmıştır.

Başlarda ahlaki ve dini konulara odaklanan bir hareket olarak gelişim gösteren İEH'nin siyasallaşması, süreç içerisinde tabanını alt sınıflardan popüler mahallelere doğru genişletmesine izin vermiştir. Gayriresmi örgütsel dinamikleri, hareketin içinden ve dışından karizmatik öğretmenler ve kanaat önderleri arasında fikirlerin yeni nesillere aktarılmasına yardımcı olan çok boyutlu bir ağ oluşturmuştur. Bu durum, İEH'yi Tunus rejimine karşı aktif bir protesto aracına dönüştürmüştür.

Tunus'taki daralan siyasi fırsatlara rağmen, İEH etkisini ve tabanını genişletebilmiştir. Hem Ekmek İsyanları (1984) hem de Ulusal Pakt (1987), harekete karşı gayriresmi hoşgörü seviyesini artırmıştır. Bu anlamda hareket, devletin baskı eğilimine rağmen Kur'an kursları, dergiler, camiler ve mescitler gibi gayriresmi kuruluşlar aracılığıyla ağ kurmayı başarmış ve gayriresmi mahalle yapılanması yoluyla yeni aktivistler kazanabilmiştir. Özellikle öğrenci kanadının örgütsel dinamikleri, üniversite öğrenci birlikleri ve yurtlar aracılığıyla fevkalade bir toplumsal hareketlilik işlevi görmüştür. İEH'nin üniversite kampüslerindeki öğrenci kanadı, hareketin siyasi alandan dışlanmasını büyük ölçüde dengelemiştir. Nitekim İEH, UGET'e karşı yeni bir İslamcı üniversite öğrenci birliği olan UGTE'yi kurmayı başarmıştır.

Ayrıca, Tunus toplumu içindeki İslamcıların muhafazakâr aile yapısı hareketin örgütsel dinamikleri açısından önemli bir rol oynamıştır. Her İslamcı karı-koca, İEH'nin toplumsal hareketliliğinde sorumluluk almıştır. Aile, Tunus'ta İEH için birincil toplumsal araç işlevi görmüş ve İEH'ye stratejilerini uygulaması için siyasi fırsatlar sağlayan önemli bir örgütsel dinamik olmuştur. Bu bağlamda, hareket içi evlilikler, rejimin baskısı karşısında İEH'ye sadakatlerini pekiştiren İslamcı aileler arasında akrabalık yoluyla ittifaklar kurarak harekete birçok siyasi fırsat sağlamıştır.

İEH bu dönemde rejimin şiddet uygulamalarına karşı bilinç oluşturmak için insan hakları, sosyal adalet vb. sol söylemleri kullanmıştır. Hareketin öncüleri, tespit çerçevelemesi aracılığıyla rejimin baskısını ana sorun olarak tanımlamıştır. Hareket, siyasi davalar ve tutuklamalarla ilgili zorlukların yanı sıra tutuklu İEH üyelerinin cezaevlerinde karşılaştıkları sorunları tespit çerçevelemesi aracılığıyla açıkça dile getirmiştir. Ayrıca yolsuzluk, işsizlik ve adaletsizlik gibi ülkenin temel sorunları İEH kadroları tarafından tespit çerçevelemesi yoluyla deklarasyonlar aracılığıyla vurgulanmıştır.

İEH, çözümsel çerçeveleme yoluyla siyasi suçlar için genel af, rejim partisi ile devlet aygıtının ayrılması, yargının bağımsızlığı ve özgür basın/medya gibi yaratıcı çözümler belirlemiştir. Son olarak İEH, hareketin çoğulculuk ve toplumun tüm kesimlerini demokratik sürece dâhil etmeyi kapsayan demokrasi taahhüdünü girdiği her platformda motivasyonel çerçeveleme aracılığıyla vurgulamıştır. Bu tarz-ı siyaset, hareketin ilerleyen dönemlerdeki mücadelesinde ve 2011 ayaklanmaları sonrasındaki siyasi zaferinde büyük bir rol oynamıştır.

Kaynakça

Albrecht, Holger and Eva Wegner. “Autocrats and Islamists: Contenders and containment in Egypt and Morocco.” *Journal of North African Studies* 11, 2 (2006): 123–141.

Alexander, Christopher. “Opportunities, organizations, and ideas: Islamists and workers in Tunisia and Algeria.” *International Journal of Middle East Studies* 32, 4 (2000): 465-490.

Alexander, Christopher. *Tunisia: Stability and Reform in the Modern Maghreb*. London: Routledge, 2010.

Allani, Alaya. “The Islamists in Tunisia between confrontation and participation: 1980-2008.” *The Journal of African Studies* 14, 2 (2009): 257-272.

Benford, Robert and David Snow. “Framing processes and social movements: An overview and assessment.” *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 611–639.

Bessis, Sophie and Souhayr Belhassen. *Bourguiba: Un si long regne (1957-1989)*. Paris: Japress, 1989.

Botha, Anneli. *Terrorism in the Maghreb: The Transnationalisation of Domestic Terrorism*. Pretoria/Tshwane: Institute for Security Studies, 2008.

Boudreau, Vincent. “State Repression and Democracy Protest in Three Southeast Asian Countries.” içinde *Social Movements: Identity, Culture and the State*, David S. Meyer, Nancy Whittier ve Belinda Robnett, 28-46. New York: Oxford University Press, 2002.

Boulby, Marion. “The Islamic challenge: Tunisia since independence.” *Third World Quarterly* 10, 2 (1988): 590-614.

Burgat, Francois. *The Islamic Movement in North Africa*. Translated by William Dowell. Austin: University of Texas Press, 1993.

Camau, Michel and Vincent Geisser. *Le Syndrome Autoritaire: Politique en Tunisie de Bourguiba à Ben Ali*. Paris: Presses de Sciences Po, 2003.

Davenport, Christian. "The promise of democratic pacification: An empirical assessment." *International Studies Quarterly* 48, 3 (2004): 539-560.

De Smet, Brecht. "Dreaming about the lesser evil: Revolutionary desire and the limits of democratic transition in Egypt." *Workers Of The World* 1, 17 (2015): 68-75.

Dhoukar, Hedi. "Bourguiba contre les islamistes." *Jeune Afrique* 1395 (1987): 28-32.

Dunn, Michael Collins. "The Al-Nahda Movement in Tunisia: From Renaissance to Revolution." içinde *Islamism and Secularism in North Africa*, ed. John Ruedy, 149-165. Washington: Macmillan, 1996.

Dursun, Hatice Rumeysa. "Tunus'ta otoriter yönetim ve İslamcı hareketin doğuşu: Burgiba dönemi üzerine bir değerlendirme (1956-1987)." *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 4, 1 (2017), 132-157.

Dursun, Selim. "Rejim güvenliği ve Tunus dış politikası." *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 4, 2 (2017): 103-135.

Edwards, Bob and John D. McCarthy. "Resources and Social Movement Mobilization." içinde *The Blackwell Companion to Social Movements*, ed. David A. Snow, Sarah A. Soule ve Hanspeter Kriesi, 116-152. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.

el-Mansuri, Velid. *الاتجاه الإسلامي وبورقبيية: محكمات من لمن؟ (İslami Eğilim ve Burgiba)*. Tunus: 1988.

el-Medeni, Tefvik. *تاريخ المعارضة التونسية من : الأحزاب القومية واليسارية الإسلامية (Başlangıcından Devrime Tunus Muhalefetinin Tarihi: Ulusal, Solcu ve İslamcı Partiler)*. Tunus: Meskiliani Basımevi, 2012.

Enhaili, Aziz. "Tunisia." içinde *Guide to Islamist Movements*, ed. Barry Rubin, 391-405. New York: M.E. Sharpe, 2010.

Gamson, William A., Bruce Fireman, and Steven Rytina. *Encounters with Unjust Authority*. Homewood, IL: Dorsey Press, 1982.

Gsuma, Gsuma. "مجاز في تاريخ الحركة السياسية ذات الهوية العربية الإسلامية بتونس" (Tunus'ta Arap-İslamcı Kimliğe Sahip Siyasi Hareketin Tarihinin Özeti)." içinde *حركة النهضة التونسية: من السجون والمنافي إلى سرة الحكم (Tunus En-Nahda Hareketi: Hapishaneler ve Sürgünden İktidarın Merkezine)*, Abdel-Dayem Numi (Editör), 11–27. Tunus: El-Burak Basımevi, 2011.

Hamdi, Mohamed Elhachmi. *The Politicisation of Islam: A Case Study of Tunisia*.

Boulder: Westview Press, 1998.

İmami, Abdullah. *تنفيذ الإرهاب في العالم الإسلامي: أنموذج النهضة (İslam Dünyasında Terörün İnfazı: Nahda Modeli)*. Tunus: Ed-Dar Et-Tunisi li En-Nashr, 1992.

Jenkins, J. Craig. "Resource Mobilization Theory and the study of social movements."

Annual Review of Sociology 9, 1 (1983): 527-553.

Jeribi, Jalloul. *الهوية في تونس العهد الجديد (Tunus'ta Kimlik, Yeni Dönem)*. Tunus: El-Vikala Et-Tunisiyye li El-İttisal El-Hariji, 1992.

Karawan, Ibrahim A. "Political Parties Between State Power and Islamist Opposition." içinde *Between the State and Islam*, ed. C.E. Butterworth ve I.W. Zartman, 158-

183. Washington and Cambridge: Woodrow Wilson Center Press, Cambridge University Press, 2001.

Keddie, Nikki R. "The Islamist movement in Tunisia." *Maghreb Review* 1, 1 (1986): 26–39.

Mabrouk, Mehdi. "Tunisia: The Radicalisation of Religious Policy." içinde *Islamist Radicalisation in North Africa: Politics and Process*, ed. Goerge Joffe),

48-70.

Abingdon: Routledge, 2012.

Maddy-Weitzman, Bruce. "The Islamic challenge in North Africa." *Terrorism and Political Violence* 8, 2 (1996): 171-188.

Maktuf, Lütfi. *Tunus'u Kurtarmak: Çalınan Arap Baharı*. Çev. Fikret Erkut Emcioğlu. İstanbul: Modus Kitap, 2013.

McAdam, Doug. *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

McAdam, Doug. "Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions." içinde *Comparative Perspectives on Social Movements/Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, ed. D.McAdam, J.McCarthy ve M.Zald, 23-40. New York: Cambridge University Press, 1996.

McAdam, Doug, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald. "Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes – Toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements." içinde *Comparative Perspectives on Social Movements/Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, ed. D.McAdam, J.McCarthy ve M.Zald, 1-20. New York: Cambridge University Press, 2008.

McCarthy, John and Mayer N. Zald. "Resource mobilization and social movements: A partial theory." *American Journal of Sociology* 82 (1977): 1212-1241.

McCarthy, Rory. "Re-thinking secularism in post-independence Tunisia." *The Journal of North African Studies* 19, 5 (2014): 733-750.

McCarthy, Rory. *Inside Tunisia's al-Nahda, Between Politics and Preaching*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2018.

McCarthy, Rory. “Islamism, party change, and strategic conciliation: Evidence from Tunisia.” *Party Politics* 0, 0 (2023): 1–11.

Meyer, David S. “Protest and political opportunities.” *Annual Review of Sociology*, 30 (2004): 125-145.

Mohammad, Haifa A.. “الإسلاميون في تونس بين المعارضة والسلطة” Tunus’ta Muhalefet ve İktidar Arasında İslamcılar.” *دراسات دولية (Diraset Düveliyye)* 58 (2013): 19-48.

Murphy, Emma C. *Economic and Political Change in Tunisia: From Bourguiba to Ben Ali*. London: Macmillan Press, 1999.

Okruhlik, Gwenn. “Making Conversation Permissible: Islamism and Reform in Saudi Arabia.” içinde *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, ed. Quintan Wiktorowicz, 250–269. Bloomington: Indiana University Press, 2004.

Partrick, Neil. “Tunisia.” içinde *Europa Regional Surveys of the World, The Middle East And North Africa 2013*, ed. Christopher Matthews, Helen Canton, Philip McIntyre ve Iain Frame (59th Edition), 1087-1130. New York: Routledge, 2012. Passy, Florence. “Social Networks Matter. But How?” içinde *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, ed. M.Diani ve D.McAdam, 21-48. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Perkins, Kenneth. “Playing the Islamic Card: The Use and Abuse of Religion in Tunisian Politics.” içinde *The Making of the Tunisian Revolution: Contexts, Architects, Prospects*, ed. Nouri Gana, 58-80. Scotland: Edinburgh University Press, 2013.

Perkins, Kenneth. *A History of Modern Tunisia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Ritter, Daniel P. *The Iron Cage of Liberalism: International Politics and Unarmed Revolutions in the Middle East and North Africa*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Rogler, Lutz. "Harakat An-Nahda and Islamic Movements in Tunisia." içinde *Islamic Movements of Europe: Public Religion and Islamophobia in the Modern World*, ed. Frank Peter ve Rafael Ortega, 50-58. London: I.B.Tauris, 2014.

Shahin, Emad Eldin. *Political Ascent: Contemporary Islamic Movements in North Africa (State, Culture, and Society in Arab North Africa)*. Colorado: Westview Press, 1997.

Tarrow, Sidney. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Tilly, Charles. *From Mobilization To Revolution*. Mass: Addison-Wesley Publishing Company, 1978.

Tilly, Charles. *Social Movements, 1768-2004*. Paradigm Publishers, 2004.

Touraine, Alain. *Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.

Walton, John and David Seddon. *Riot and Rebellion: Political Responses to Economic Crisis in North Africa, Tunisia, Morocco and Sudan*. Norwich: School of Development Studies, University of East Anglia, 1986.

Waltz, Susan. "The Islamists challenge in Tunisia," *Journal of Arab Affairs* 3 (1984): 99-105.

Waltz, Susan. "Islamist appeal in Tunisia." *Middle East Journal* 40, 4 (1986): 651-670.

Wickham, Carrie Rosefsky. "Interests, Ideas, and Islamist Outreach in Egypt." içinde *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, ed. Quintan Wiktorowicz, 231-249. Bloomington: Indiana University Press, 2004. Willis, Michael J. *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. New York: Oxford University Press, 2012.

Wolf, Anne. *Political Islam in Tunisia, The History of al-Nahda*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Younes, Kamel Ben. *الإسلاميون والعلمانيون في تونس: من السجون والاضطهاد إلى تحدي حكم البلاد (Tunus'ta İslamcılar ve Laikler: Hapishanelerden ve Zülümden Ülkeyi Yönetme Sınamasına)*. Tunus: Berek Yayın ve Dağıtım, 2012.

Yousfi, Hela. *Trade Unions and Arab Revolutions: The Tunisian Case of the UGTT*. London: Routledge, 2018.

Zahreddine, Saleh. *الحركات والأحزاب الإسلامية وفهم الآخر (İslamcı Hareketler ve Partiler ve Ötekini Anlamak)*. Beyrut: Dar al-Safi, 2012.

Zald, Mayer and John McCarthy. *Social Conflict and Social Movements*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1987.

Zhang, Chuchu. *Islamist Party Mobilization, Tunisia's Ennahda and Algeria's HMS Compared, 1989–2014*. London: Palgrave Macmillan, 2020.

İnternet Kaynakları

Ennahdha Memory Veritabanı. "بيان توضيحي من حركة الاتجاه الإسلامي, 16 يناير 1983 (İEH'nin Açıklayıcı Deklarasyonu, 16 Ocak 1983)." Erişim tarihi: 08 Ocak 2023. <https://ennahdha-memory.com/> يان_توضيحي_من_حركة_الاتجاه_الإسلامي_حول_الاعتقالات_الجديدة/بيانات_الاتجاه_الإسلامية_و_النهضة #gsc.tab=0.

Ennahdha Memory Veritabanı. “تحية النضال والسمود لشعبنا البطل، باريس، 6 جانفي، 1984”

(Kahraman Halkımızın Mücadelesine ve Azmine Selam Olsun, Paris, 6 Ocak 1984).” Erişim tarihi: 14 Ocak 2023.

https://ennahdha-memory.com/-/بيان_حول_احداث_الخيز/

[#gsc.tab=0.25جانفي1984/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة](https://ennahdha-memory.com/-/بيان_حول_احداث_الخيز/)

Ennahdha Memory Veritabanı. “الذكرى الرابعة لحركة الاتجاه الإسلامي، 6 يونيو، 1985”

(İEH'nin Dördüncü Yıldönümü Deklarasyonu, 6 Haziran 1985).” Erişim tarihi: 10 Ocak 2023.

https://ennahdha-memory.com/-/بيان_ذكرى_التأسيس_6_جوان1985/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة/#lg=1&slide=3

Ennahdha Memory Veritabanı. “بيان حركة الاتجاه الإسلامي، 02 مارس 1988 (İEH Deklarasyonu, 2 Mart 1988).” Erişim tarihi: 10 Ocak 2023.

<https://ennahdha-memory.com/>

[#gsc.tab=0.02_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة](https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0.02_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة)

Ennahdha Memory Veritabanı. “بيان حركة الاتجاه الإسلامي، 4 مارس 1988 (İEH Deklarasyonu, 4 Mart 1988).” Erişim tarihi: 7 Ocak 2023.

<https://ennahdha-memory.com/>

[#gsc.tab=0.04_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة](https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0.04_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة)

Ennahdha Memory Veritabanı. “بيان حركة الاتجاه الإسلامي، 9 مارس 1988 (İEH Deklarasyonu, 9 Mart 1988).” Erişim tarihi: 14 Ocak 2023.

<https://ennahdha-memory.com/>

[#gsc.tab=0.09_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة](https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0.09_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة)

Ennahdha Memory Veritabanı. “بيان حركة الاتجاه الإسلامي، 10 مارس 1988 (İEH Deklarasyonu, 10 Mart 1988).” Erişim tarihi: 08 Ocak 2023.

<https://ennahdha-memory.com/>

[#gsc.tab=0.10_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة](https://ennahdha-memory.com/#gsc.tab=0.10_مارس_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة)

Ennahdha Memory Veritabanı. “بيان الذكرى السابعة لحركة الاتجاه الإسلامي، 6 جوان، 1988”

(İEH'nin Yedinci Yıldönümü Deklarasyonu, 6 Haziran 1988).” Erişim tarihi: 12 Ocak 2023. https://ennahdha-memory.com/بيانات_1988/بيانات_الاتجاه_الإسلامي_و_النهضة/#gsc.tab=0.

Ikhwan Wiki Veritabanı. “البيان التأسيسي لحركة الإتجاه الإسلامي” (EH'nin Kuruluş Bildirisi).” Erişim tarihi: 05 Eylül 2022. https://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=البيان_التأسيسي_لحركة_الإتجاه_الإسلامي_بتونس.

Extended Abstract

This article analyzes the social mobilization process of the MTI, the predecessor of the al-Nahda Movement, in Tunisia from 1981 to 1989. The article examines why and how the MTI emerged; founded a political party, created distinct goals different from other movements in Tunisia, and showed remarkable moderation, pragmatism and flexibility in its preferences of alliance, strategies and policies. The article analyzes the MTI in accordance with the Social Movement Theory, and in this context, applies the PPM. The article contributes to literature through examining mobilization in a non-Western semi-authoritarian political setting by applying the PPM, as well as uncovering the changing and transforming political opportunity structures, organizational dynamics and framing processes.

The first chapter provides a brief introduction to the topic for the reader, and lists the main reasons why this study has been conducted. In the second chapter, the literature review of the social movements is presented to the reader. The PPM, which constitutes the main theoretical basis of the article, is examined, in detail. In this respect, the main features of the three basic factors of PPM -political opportunity structures, organizational dynamics and framing processes- are analyzed, and the roadmap how these three factors are applied to the MTI case is shared with the reader through diagrams and mindmaps, which have been constructed by the author. In this context, it is aimed to create a picture in the mind of the reader for the next chapter, where the main findings of the article are shared.

In the third chapter, first of all, a brief information about the MTI is given. In the three sub-chapters of the third chapter, the three main factors of PPM, which are political opportunity structures, organizational dynamics and framing processes, are analyzed by applying them to the MTI case. In the first sub-chapter, state repression, closure of the institutionalized political system and elite allies are addressed as political opportunity structures. In this respect, the Bread Riots (1984) and the National Pact (1987) are analyzed, in detail, as the most prominent political opportunities. The main reason behind this is that these political opportunity structures provide informal tolerance to the MTI via official pardons allowing the movement to operate at certain times.

In the second sub-chapter, informal neighbourhood organizations, such as Qur'an courses, magazines, mosques and masjids, are addressed as organizational dynamics. In addition, the organizational capacity of the student wing, which provides an extraordinary social mobilization via

university student unions and dormitories, is analyzed, in detail. In this vein, the movement's success in establishing a new university student union, UGTE, against UGET is thoroughly examined. Furthermore, the role of the conservative family structure of Tunisian Islamists in the movement mobilization is highlighted.

In the third sub-chapter, the movement's adaption of leftist discourses are addressed as framing processes. The MTI uses leftist rhetorics, such as human rights, social justice, in order to to raise awareness against the regime's use of violence. In this respect, the movement identifies state repression, corruption, unemployment and injustice as main problems, and articulates the challenges associated with political trials and detentions through diagnostic framing. The MTI identifies creative solutions, such as amnesty, separation of the regime party and state apparatus, independence of the judiciary and free press/media, through prognostic framing. Finally, the movement emphasizes its commitment to democracy and pluralism through motivational framing.

Finally, in the fourth chapter, the article is concluded. Briefly, focusing on the MTI case, the article argues that an Islamist movement can survive and mobilize its base via political opportunity structures, organizational dynamics and framing processes through moderation despite a state repression. The study adapts a qualitative research method. In addition to the original primary sources, such as Arabic party documents; secondary sources, such as academic publications, magazines, articles, books, newspapers and memoirs, are also used in the article.

Lübnan'dan Batı Afrika'ya Göç: Osmanlı, Manda ve Cumhuriyet Dönemi (1860-1990)

Hamdi Genç* & Musa Demirdağ**

Öz

Geçmişten günümüze Lübnan için değişmeyen göç olgusu 19. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle Kuzey ve Güney Amerika kıtasındaki ülkeler hedef ülke olmak üzere başlamış, daha sonra başka ülkeler de göç için hedef ülke haline gelerek devam etmiştir. Göç literatüründe genelde itici faktörlerin olduğu ülkelere çekici faktörlere sahip ülkelere doğru göçün gerçekleştiği kabul edilmektedir. Ancak Lübnan'dan, çekici faktörlerin olmadığı Batı Afrika ülkelerine/sömürgelerine de göçler gerçekleşmiştir. Bu makalenin amacı da göç edilen diğer ülkelere/bölgelere göre çekici faktörler açısından daha dezavantajlı konumda olmasına rağmen neden Batı Afrika sömürgelerinin/ülkelerinin Lübnanlılar tarafından göç için tercih edildiğini açıklamaktır. Çalışmada Osmanlı arşiv kaynakları ile Lübnan göçüne dair literatür kullanılarak/değerlendirilerek bu sorunun cevabı verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, göç literatüründeki hakim olan hedef ülkelerin çekici faktörlere sahip olması gerektiği varsayımı sorgulanarak ve literatürden/arşiv belgelerinde bu hakim varsayımın aksine işaret eden verilerle desteklenerek göç literatürüne katkı sağlanacak, günümüzde yaşanan yeni göç dalgasının anlaşılması kolaylaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Lübnan, Batı Afrika, Osmanlı, Lübnanlı

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, ORCID: 0000-0003-1139-4351, hamdi.genc@medeniyet.edu.tr.

** Doktora Adayı, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Orta Doğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalı, ORCID: 0009-0000-4484-668X, musaademirdag@gmail.com.

Migration from Lebanon to West Africa: Ottoman, Mandate, and Republican Periods (1860-1990)

Hamdi Genç* & Musa Demirdağ**

Abstract

Migration has been a constant phenomenon in Lebanon since the second half of the 19th century. Initially, North and South American countries were the primary destinations, but later, other countries became attractive for migration. According to migration literature, it is widely accepted that people migrate from countries with push factors to those with attractive factors. However, despite the lack of pull factors, Lebanese migrants have also moved to West African countries/colonies. This article aims to explain why West African colonies/countries were preferred by the Lebanese for migration, despite their disadvantageous position in terms of attractive factors compared to other countries/regions. This study aims to answer the question by evaluating Ottoman archival sources and the literature on Lebanese migration. In this context, the dominant assumption in the migration literature that destination countries should have attractive factors is questioned. The available data from literature and archival documents do not support that hypothesis. By doing so, a contribution is made to the migration literature, and it becomes easier to understand the new wave of migration experienced today.

Keywords: Migration, Lebanon, West Africa, Ottoman, Lebanese

* Prof., Istanbul Medeniyet University, Faculty of Political Sciences, ORCID: 0000-0003-1139-4351, hamdi.genc@medeniyet.edu.tr.

** PhD Candidate, Marmara University, Institute of Middle East and Islamic Countries, Department of Political Economics of the Middle East, ORCID: 0009-0000-4484-668X, musaademirdag@gmail.com.

1. Giriş

Lübnan'dan göç 19. yüzyılın ikincisi yarısında başlayan ve günümüzde de devam eden bir olgudur. Süreklilik arz eden göç sonucunda günümüzde Lübnan dışında yaşayan Lübnanlıların sayısının 10 milyonu aştığı tahmin edilmektedir¹ ve bu sayı Dünya Bankası'nın 2022 verilerine göre Lübnan'da yaşayan 5.000.000 civarındaki Lübnanlının çok üzerindedir.² Göçün yaşandığı 150 yıl içinde Lübnan'dan birkaç göç dalgası yaşandığı söylenebilir. Bu dalgalardan ilki 19. yüzyılın sonunda Lübnan'ın Osmanlı toprağı olduğu dönemde gerçekleşti. İkincisi Lübnan'da Fransız Mandasının kurulması, ülkeden göç edenlerin sayısında ikinci bir artışa neden oldu. Sonuncusu ise Lübnan'da yaşanan iç savaşın neden olduğu göç dalgasıydı. Lübnanlıların göçünün başladığı ilk dönemlerden günümüze kadar devam eden göç dalgaları içinde Kuzey ve Güney Amerika kıtalarında yer alan ülkeler ve Avustralya, en çok göçün gerçekleştiği yerlerdi. Bu ülkeler dışında başka ülkeler ve bölgelere de göçler oldu. Bunlarda biri de Batı Afrika ülkeleri/Batı Afrika sömürgeleriydi. Batı Afrika, Lübnanlıların göç ettikleri diğer ülkelere/ bölgelere göre çekici faktörler açısından daha zayıf konumdaydı. Buna rağmen Lübnanlılar Batı Afrika'yı göç için tercih etmişlerdi. Yaşanan göç sonucunda günümüzde Batı Afrika ülkelerinde 200-300 bin arasında Lübnan kökenlinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu sayı ile Lübnanlılar Batı Afrika ülkelerinde Afrikalılar dışındaki en büyük grubu oluştururlar.³ Bu makalenin amacı Lübnanlıların göç ettikleri diğer ülkelere/bölgelere göre çekici faktörler açısından daha dezavantajlı konumda olmalarına rağmen neden Batı Afrika sömürgelerinin/Batı Afrika ülkelerinin Lübnanlılar tarafından göç için tercih edildiğini açıklamaktır. Çalışma bu sorunsaldan hareketle de birkaç soruyu gündeme getirmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Bu insanlar uçsuz bucaksız okyanus mesafelerini nasıl ve neden aştılar? Batı Afrika sömürgelerine/ülkelerine göç bilinçli bir tercih sonucunda mı gerçekleşti? Göç ettikleri ülkelerde yerleşim yerlerinin seçiminde dinsel ve mezhepsel farklılıklar nasıl etkili oldu? Menşe ülkeleri ve

¹ Dalia Abdelhady, *The Lebanese Diaspora: The Arab Immigrant Experience in Montreal, New York, and Paris* (New York: New York University Press, 2011), 208.

² "Population, total," *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (Erişim tarihi: 7.12.2023).

³ Andrew Arsan, *Interlopers of Empire: The Lebanese Diaspora in Colonial French West Africa* (New York: Oxford University Press, 2014), 5.

aileleri ile nasıl bir ilişki kurdular ve kurdukları ilişki göçler üzerinde etkili oldu mu?

Çalışmanın ilgi odağının Lübnanlıların Batı Afrika ülkelerine/sömürgelerine göçünün olmasının üç amacı vardır: Birincisi bu çalışma ile alan literatürüne katkı yapılmış olunacaktır. Çünkü Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçlerinin yaklaşık olarak 150 yıllık bir geçmişi olmasına rağmen Türkçe akademik yazında gerek Osmanlı döneminde⁴ gerekse de sonraki dönemlerdeki göçlerle ilgili yeterli çalışma bulunmamaktadır. İkincisi, bu çalışma ile göç literatüründe hakim olan hedef ülkelerin çekici faktörlere sahip olması gerektiği varsayımı sorgulanmaktadır. Sonuncusu ise günümüzde hem dünyayı hem de ülkemizi etkisine alan yeni göç dalgasını anlamak için çalışmanın tarihi bir perspektif sunacağı düşüncesidir.

Çalışmamızda Lübnan'da hâkim olan siyasi yönetim biçimi göz önüne alınarak bir dönemlendirme yapılmıştır. Bunlar sırasıyla Osmanlı dönemindeki göçler, manda dönemindeki göçler ve bağımsızlık sonrası dönemdeki göçler olarak ifade edilebilir. Çalışmanın yazımında kaynak olarak Osmanlı arşiv kaynakları ve uluslararası literatür kullanılmıştır.

2. Osmanlı Dönemindeki Göçler

Dünya genelinde 1821-1915 yılları arasında yaklaşık 46 milyon insan farklı nedenlerle yaşadıkları yerlerden başka bölgelere göç etti. Göçmenlerin yaklaşık 44 milyonu Avrupa, geri kalanı ise ağırlıklı olarak Asya kökenliydi. 1880'e kadar göç, yoğun olarak Kuzey ve Batı Avrupa ülkelerinden olurken, sonraki yıllarda Güney ve Doğu Avrupa ülkelerinden daha fazla göç gerçekleşti.⁵ Göç hareketlerinin yoğunlaştığı bu dönemde, İngiltere, İrlanda, İtalya, Norveç, İspanya, Portekiz, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu gibi ülkelerle kıyaslanmayacak seviyede olsa da, Osmanlı Devleti'nin hem Avrupa hem de Asya topraklarından göçler gerçekleşti. Dünyadaki diğer göçmenler gibi Osmanlı göçmenlerinin de en favori ülkesi ABD idi. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, 1898'de Amerika kıtasına göç eden Osmanlıların sayısı 20.000 iken, 1902 yılına gelindiğinde ise sadece

⁴ Hamdi Genç, "Batı Afrika Ülkelerine Orta Doğu'dan Göç," *Dünya Siyasetinde Afrika* 5 içinde, ed. İsmail Ermağan (Ankara: Nobel Kitapevi, 2018), 233-248.

⁵ A. G. Kenwood ve A. L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820-2000* (Londra: Routledge, 2002), 45.

Suriye ve Lübnan'dan göç edenlerin sayısı 100.000'i aşmıştı.⁶ Başka bir arşiv kaydında ise 1893 yılında ABD'de ve Amerika kıtasının diğer ülkelerinde Arapça konuşan Osmanlıların 200.000 civarında olduğuna dair bilgi yer alır.⁷ Karpat'a göre ise 1860-1914 yılları arasında Amerika kıtasına yaklaşık 1.200.000 Osmanlı tebaası göç etmiş ve bunların yaklaşık 600.000'ini Suriye ve Lübnan'dan gidenler oluşturmuştur.⁸ Kalan kısmı ise Osmanlı'nın Anadolu ve Avrupa topraklarından göç edenlerdi. 1860-1914 yılları arasında Lübnan ve çevresinde yaşayanların üçte biri göç etmişlerdi.⁹

Lübnanlıların göçlerini birçok faktör etkilemiştir. Bunlardan bir kısmı göçün yaşandığı yerden/bölgeden kaynaklanırken bir kısmı ise alıcı ülkeden kaynaklanmıştır. Lübnanlıların göçü üzerinde etkili olan faktörlerin başında Hristiyan Marunîler ile Dürziler arasında 1860 yılında yaşanan çatışma gelir. Bu olay Lübnan'da idari, iktisadi ve toplumsal değişime yol açmış ve bu da 1870'lerde başlayan göç üzerinde itme etkisi yapmıştır.¹⁰ Lübnanlıların göçünü etkileyen ikinci unsur yaşadıkları iktisadi sorunlardı. Osmanlı döneminde buna kaynaklık eden başlıca unsur ipek endüstrisidir. 19. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'na kadar Lübnan'ın ekonomisi büyük oranda ipek endüstrisine dayanıyordu.¹¹ Ancak 1870,1876, 1877, 1885, 1891 ve 1901 yıllarında ipek endüstrisinde yaşanan dalgalanmalar¹² Lübnanlıların göçü üzerinde hızlandırıcı bir etkiye sahip oldu. Bir başka iktisadi unsur ise Lübnan'da istihdam olanaklarının yetersizliğine karşı alt ve üst yapı yatırımlarında yabancı işgücünün

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA). DH. MKT. 649/29; BOA. İ.HR. 1314 Z 23; BOA. HR.SYS. 75/14.

⁷ BOA. HR.SYS. 72/78.

⁸ Kemal Karpat, "The Ottoman Emigration to America,1860-1914," *International Journal of Middle East Studies* 17, no. 2 (Mayıs 1985): 185.

⁹ Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon* (Londra: Pluto Press, 2007), 47; Hamdi Genç and İ. Murat Bozkurt, "Ottomans: Unwanted Immigrants in Brazil at the Beginning of the Twentieth Century," *Journal of Migration History* 7, no.1 (Nisan 2021): 52.

¹⁰ Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları,2017), 199-200; Philip K. Hitti, *The Syrians in America* (New York: Gorgias Press, 2005), 49; Aziz Kılıç ve Özer Özbozdağlı, "II. Meşrutiyetin İlanının Cebel-i Lübnan'da Yansımaları ve Seçim Tartışmaları," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 10, no. 1 (2023): 67.

¹¹ Kais Firro, "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860–1914," *International Journal of Middle East Studies* 22, no. 2 (Mayıs 1990): 163.

¹² Akram Khater ve Marjorie Stevens, "The Early Lebanese in America: A Demographic Portrait, 1880-1930," *Khayrallah Center for Lebanese Diaspora Studies News*, 8 Kasım 2018, <https://lebanesestudies.ncsu.edu/news/2022/05/13>.

istihdam edilmesiydi.¹³ Üçüncüsü hedef ülkelerdeki ücretlerin ve fırsatların Lübnan'a göre daha yüksek olmasıydı.¹⁴ Göç üzerinde etkili olan dördüncü unsur ulaşım imkânlarındaki gelişme sayesinde seyahat süresi ve ulaşım maliyetlerinin azalmasıydı.¹⁵ Özellikle ulaşım imkânlarındaki gelişme sayesinde Amerika'ya göç için katlanmak zorunda kalınan süre üç aydan 30-40 güne kadar düştü.¹⁶ Beşincisi, göçmenlerin gittikleri ülkede zengin olduklarına ilişkin abartılı hikâyelerin/haberlerin¹⁷ gerek yakınları gerekse de başkaları tarafından dolaşıma sokulmasıydı.¹⁸ Altıncısı göçmenlerin memleketlerine döndüklerinde yanlarında getirdikleri para ve servetin göçmen adaylarının göç etme isteklerini tetiklemeiydi.¹⁹

Lübnan'dan göç edenlerin önemli bir kısmı serüvenlerini Amerika Birleşik Devletleri'nde noktalamak için yola çıkmışlardı.²⁰ Ancak bazılarının varış noktaları Latin Amerika ülkeleri, Güney Afrika ve Batı Afrika ülkeleri/sömürgeleri ile Avustralya'da sonuçlandı.²¹ Aslında göçün ilk devresinde Batı Afrika, göç edilecek mekânlardan biri olarak Lübnanlıların zihninde yer almıyordu. Ancak Lübnanlı göçmenlerin gittikleri yer hakkındaki bilgisizlikleri, finansal durumlarının kısıtlılığı ve göçü organize eden şirket/gemilerin art niyetleri yolculuğun Batı Afrika'da nihayetlenmesine yol açmış görünmektedir.

¹³ Hamdi Genç ve İ. Murat Bozkurt, "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)," *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* XXVIII, no. I (2010): 76; Michael C. Hudson, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon* (Boulder ve Londra: Westview Press, 1968), 104.

¹⁴ Hamdi Genç, "Osmanlı Suriye'si ve Lübnan'ından Avustralya'ya Göç," *Türk-İslam Dünyasında Göç ve Göç Yönetimi* içinde, ed. Abdüllatif Çeviker ve Faruk Bal (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2016), 191-92.

¹⁵ İlham Khuri-Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*, (Kaliforniya: University of California Press, 2010), 16.

¹⁶ Özcan Kılıç, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nden Latin Amerika'ya Göç Hareketi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 39.

¹⁷ Akram Khater, "Why Did They Leave? Reasons for Early Lebanese Migration," *Khayrallah Center for Lebanese Diaspora Studies News*, 15 Kasım 2017, <https://lebanesestudies.ncsu.edu/news/2022/05/24/>.

¹⁸ Kılıç, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nden Latin Amerika'ya Göç Hareketi*, 35.

¹⁹ Genç ve Bozkurt, "Osmanlı'dan," 78; Traboulsi, *A History*, 54.

²⁰ David Gutman, "Travel Documents, Mobility Control, and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880-1915," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3, no.2 (Kasım 2016): 352.

²¹ Winder, "The Lebanese," 331.

Genel olarak -bazı ülkeler dışında- demografik hareketler 1815 ile 1914 yılları arasında herhangi bir kısıtlama olmaksızın gerçekleşti. Bu, esasında göçleri kolaylaştıran ve hızlandıran bir faktördü.²² Kısıtlamanın olmadığı bu dönemde insan hareketini kısıtlayan ana faktörler ise ulaşım ve bireylerin finansal imkânlarıydı. Atlantik üzerinden Amerika'ya göç etmeyi planlayan göçmenlerin bir kısmı var olan kısıtlar nedeniyle esas olarak 1880'lerde rotalarını Batı Afrika'ya çevirdiler. Osmanlı göçmenlerinin, göç rotasının değişmesinde özellikle Akdeniz (Marsilya, Cenova, Barselona ve Napoli) ve Atlas Okyanusu limanları (Bordeaux) kilit rol oynuyorlardı. Buralardaki limanlar Lübnanlıların gidecekleri yerler için aktarma yaptıkları merkezlerdi. Aktarma için limanlarda bekleyen Lübnanlılardan bazıları sahip oldukları finansal kaynakların büyük bir kısmını vize başvurularına zamanında cevap verilmemesi ve gemilerdeki gecikmelerden dolayı gitmeyi hedefledikleri ülkeye kalkacak gemiye binmeden harcıyorlardı. Bu da kısıtlı finansal imkânları olan ve ellerindeki para sadece Batı Afrika'ya gitmeleri için yeterli olan göçmeler için bir anlamda başka bir seçeneğin olmaması anlamına geliyordu. Üstelik göç etmeyi hedefledikleri yere varmadan ve meteliksiz bir şekilde Lübnan'a dönmenin toplumsal bir utanç olmasından dolayı göçmenler, bu psiko-sosyal maliyetlere katlanmaktansa "beyaz adamın mezarı" olan Batı Afrika'ya göç etmeyi tercih ediyorlardı.²³ Göçün ilk evresinde bir tür zorunlu tercihe dönüşen Batı Afrika'ya Lübnanlı göçü genel göç güzergâhından sapmanın işareti olarak görülebilir. I. Dünya Savaşı ile birlikte Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçleri yeni bir boyut kazandı. Özellikle göç için hedeflenen ülkelerde yürürlüğe konulan kısıtlamalar Lübnanlıları yeni arayışlara sevk etti. Zira bu arayışların neticesinde gündeme gelen alternatiflerden biri Batı Afrika'ydı.²⁴

20. yüzyılın başında ise Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçü bir şekliyle yönlendirilen bir göç halini almıştı. Bu durumda özellikle Fransız yöneticilerin ve gemi sahiplerinin önemli rol oynadıkları söylenebilir. Örneğin 1902'de Fransız Batı Afrika'sı (Afrique-Occidentale

²² Lina Beydoun, "The Complexities of Citizenship among Lebanese Immigrants in Sierra Leone," *African Conflict and Peacebuilding Review* 3, no. 1, (Bahar 2013): 113.

²³ Danielle Botti, "Identity, Acceptance, and Alienation: The Case of the Lebanese Community in West Africa," (Yüksek Lisans Tezi, SOAS University of London, 2013), 9.

²⁴ Neil O. Leighton, "The Political Economy of a Stranger Population: The Lebanese of Sierra Leone," *Strangers in African Societies* içinde, ed. William A. Shack ve Elliott P. Skinner (Kaliforniya: University of California Press, 1979), 86.

Française, AOF)²⁵ Genel Valisi Ernest Roume, Beyrut'taki Fransız Büyükelçiliği aracılığıyla göçmenlerin Senegal'e gelmelerine yönelik girişimlerde bulundu. Roume'nin Lübnanlıların göçünü teşvik ettiği sırada Senegal'de iktisadi yönden iyi fırsatlar vardı. Bunların başında yerfistiği ticareti geliyordu.²⁶ Fransızların, Lübnanlıları sömürgeleri olan ve yeni ticari fırsatlar sunan Batı Afrika ülkelerine yönlendirmesinin gerisinde onlara kültürel ve dini açılardan aşına olmalarının etkisi olmuş olabilir.

Leichtman, Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçlerine dair bir başka ihtimali gündeme getirdi. Ona göre, Lübnanlıların Batı Afrika'ya gelişi bir tesadüf sonucu gerçekleşmişti. Çünkü Akdeniz ve Atlas Okyanusu limanlarından Batı Afrika'ya giden gemiler Dakar'a demir attığında Senegal'deki Fransız sömürge idarecileri Lübnanlıları orada kalmaya ikna etti. Herhalde Fransızların böyle bir girişimde bulunmalarının ardındaki en belirgin sebep, kırsal bölgelerdeki Senegalli köylülerle Fransızlar/Avrupalılar arasında aracı olacak alternatif insan grubuna duydukları ihtiyaçtı. Sömürgeciler örtülü amaçlarını gerçekleştirmek için Lübnanlıları orada yüksek bir ticaret potansiyeli olduğuna inandırdılar. Ayrıca Batı Afrika'ya ulaşım ücretlerinin ucuz olması, göç için aranan sağlık şartlarının diğer ülkelere göre gevşek olması ve limanlardaki Fransız gemi acentelerinin Batı Afrika hakkındaki olumlu raporları da göçü teşvik etti.²⁷

Göçün ilk evresinde Batı Afrika'ya göç eden Lübnanlıların büyük bir kısmı Marunî Hristiyanlardı. Manda döneminden itibaren ise bu değişmeye başlamış ve Müslümanlar öne geçmişlerdi. Göçmenlerin çoğunluğu Cebel-i Lübnan ve kuzeyindeki bölgelerden gelen Hristiyanlardı. Göç eden unsurların içinde Hristiyanların önde olması, daha ziyade onların sahip olduğu sosyal ve ekonomik avantajlarla ilgili olmalıdır. Bu avantajlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Hristiyanların Batı ile kültürel bir yakınlığa sahip olmaları; yolculuklarını kolaylaştıran yabancı temsilcilere daha fazla erişme

²⁵Fransız Batı Afrika'sı (Afrique-Occidentale Française, AOF), Batı Afrika'daki sekiz Fransız sömürge bölgesinden oluşan bir federasyondur. Günümüzde federasyon topraklarında Moritanya, Senegal, Mali, Gine, Fildişi Sahili, Burkina Faso, Benin ve Nijer devletleri vardır.

²⁶ Saïd Boumedouha, "Adjustment to West African Realities: The Lebanese in Senegal," *Africa: Journal of the International African Institute* 60, no. 4 (Ekim 1990): 547.

²⁷ Mara A. Leichtman, "Migration, War, and the Making of a Transnational Lebanese Shi-î Community in Senegal," *International Journal of Middle East Studies* 42, no.2 (Mayıs 2010): 274.

imkânlarının olması; misyoner ve kilise okullarının açılmasıyla birlikte Osmanlı Lübnanı'ndaki diğer dini gruplara göre daha fazla eğitim fırsatına sahip olmaları. Ekonomik yönden diğer gruplara göre Hristiyanlar ipek endüstrisinde daha fazla yoğunlaşmışlardı. Başlangıçta bu durum, onların Lübnan'daki iktisadi konumlarını güçlendiren bir unsur olmalarını sağlarken kriz dönemlerinde ise dezavantajlı hale gelmelerini tetikledi. Özellikle ipek sektöründe yaşanan buhranlardan en çok onlar etkilendi. Bu nedenle ipek endüstrisinin çöküşü Lübnan'ın Marunî köylülerini göçe zorladı. Bölgenin diğer sakinleri olan Sünni Müslümanlar ve Dürziler arasında göç daha azdı. Sünni Müslümanlar geleneksel olarak daha şehirliydi ve bu da onlara Lübnan bölgesinde daha fazla istihdam olanağına erişme imkânı veriyordu.²⁸ Bu farklılık da diğerlerine göre göçte daha geri sıralarda yer almalarını etkilemiş olmalıdır.

Lübnan'ın Şii Müslümanları Bekaa Vadisi ve Cebel Amil'in güney bölgesinde yoğunlaşmışlardı. Şii nüfus genel olarak diğer gruplara göre daha fakirdi. Bu durumun Şiilerin dış himayeden destek görmemelerinin ve Osmanlı devletinde hâkim olan mezhep/ideoloji ile benzerlik göstermemelerinin bir sonucu olma ihtimali vardır. Bazı Şiiler ipek endüstrisinde faaliyetlerde bulundu, ancak daha kârlı olan ipek işleme ve ihraç etme faaliyetlerine giremediler. Şiiler diğer gruplara nazaran göç için daha fazla itici faktöre sahip olmalarına rağmen, göç etme eğilimleri ilk başlarda yüksek değildi. Bunun da iki nedeni vardı: İlki, Cebel-i Lübnan'ı Beyrut Limanı'na ve Şam'a bağlayan yolların Şiilerin yoğun yaşadığı Cebel Amil'den geçmemesiydi. Bu durum da ancak, Güney Lübnan'ın Büyük Lübnan'a dâhil edilmesinden sonra değişti. Ayrıca Lübnan'ın Fransız yönetimi altına girmesi, ortak bir sömürge gücü olan Fransız Batı Afrika'sına göçü kolaylaştırdı.²⁹ Lübnan Şiilerinin önündeki engellerden biri de sosyal maliyetlerdi. Dini ve kültürel yönden Batı toplumundan farklı yapıları olması, Marunîlere göre çok daha fazla beşeri maliyetleri olması anlamına geliyordu. Bu, esasında hedef ülkedeki itici faktördü.

1920'den önce Lübnanlıların Batı Afrika ülkelerine gelişlerinin kesin tarihleri ve göçmenlerin sayısı belirsizliğini korumaktadır. Esasında bu belirsizlikler muhtemelen hiçbir zaman tam olarak giderilmeyecektir.

²⁸ Wendy Pearlman, "Emigration and Power: A Study of Sects in Lebanon, 1860–2010," *Politics & Society* 41, no.1 (Mart 2013): 111.

²⁹ Pearlman, "Emigration," 111.

³⁰ Winder, "The Lebanese," 298-99.

Ancak yapılan bazı araştırmalar öncü Lübnanlı göçmenlerin geliş tarihleri ve sayıları hakkında ipuçları sağlamaktadır. Winder'a göre Lübnanlıların Batı Afrika'ya gelişleriyle alakalı muhtemelen en eski ve en özgün bilgi 1905'te *A Travers le Monde*'de Gine gümrüklerinde çalışan isimsiz bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. Makalede, 1898'de Gine'de kauçuk üretimi başladıktan sonra iki Suriyeli seyyar satıcının Conakry'ye (Gine) gelip pazarın ortasına yerleştiğine dair bilgi vardır. Yine aynı makale bunların gelişinden iki hafta sonra sayılarının 15 ulaştığını ve bir yıl sonra da 150 kişi olduklarını yazar. Eser 1904'de Gine'nin yerleşim birimlerinden Conakry'de 400, Boke'de 50, Dubréka ve Coyah'da 150 göçmenin var olduğu bilgisini paylaşır.³⁰ 1900'deki kauçuk üretimindeki artıştan pay alma konusunda Fransızlarla rekabete girişen Lübnanlılar, Gine'de bu rekabeti sürdürmek için ihtiyaç duydukları sayıya ulaşmışlardır.

Lübnanlılarla ilgili bilgilerin çelişkili olmasının bir sebebi de ilk vardıkları bölgelerden başka bölgelere göç etmeleridir. Örneğin Lübnanlıların Sierra Leone'ye bilinen ilk varışları 1893 yılıdır, ancak gelenler muhtemelen Batı Afrika'nın başka bölgelerine/ülkelerine göç etmişlerdir. Bazı çalışmalarda Lübnanlıların 1895'te Freetown'da oldukları yazılı basında çıkan bir haberle belgelenmiştir. Sierra Leone'nin bir diğer liman kenti olan Bonthe'ye ilk olarak 1903'te gelmişlerdir. Port Loko, Moyamba ve Pujehun gibi yerleşim yerlerine iskân edildikten birkaç ay sonra Freetown veya Bonthe'ye geçmeleri de olası bir durumdur. Ayrıca başlangıçta Conakry veya Monrovia'da (Liberya) karaya çıkan bazı Lübnanlıların da daha sonra sahil boyunca deniz vasıtalarıyla Kambia, Port Loko ve Sierra Leone'nin başka yerlerine seyahat etmiş olma olasılıkları göz ardı edilmemelidir.³¹ Zira sözlü gelenekte Lübnanlı göçmenlerin 1888 civarında bugünkü Gine'nin başkenti olan Conakry'ye yerleştiği rivayet edilmektedir. Conakry'yi merkez olarak kullanan Lübnanlıların, buradan genellikle demiryolu ağını takip ederek güneye doğru Sierra Leone'ye, kuzeye doğru Senegal'e, kuzeydoğuya doğru Mali'ye ve diğer komşu ülkelere yayılma ihtimalleri vardır.³² Nijerya'ya göç eden ilk Lübnanlının Mizyarah'tan bir Marunî olan İlyas el- Khirli olma ihtimali kuvvetlidir. Khirli'nin 1890'da Lagos'ta (Nijerya) olduğu bilinmektedir, ancak Khirli, Batı Afrika'ya ilk olarak Lagos'tan giriş yapmamıştır. Khirli,

³⁰ Winder, "The Lebanese," 298-99.

³¹ H. L. Van der Laan, *The Lebanese Traders in Sierra Leone* (Mouton: The Hague, 1975), 2.

³² Fuad I. Khuri, "The African-Lebanese Mulattoes of West Africa: A Racial Frontier," *Anthropological Quarterly* 41, no. 2 (Nisan 1968): 91.

1880'lerin sonlarında ilk olarak Sierra Leone'ye gelmiş ve daha sonra da Lagos'a gitmiştir. Bu ve buna benzer örnekler şunu gösterir ki Batı Afrika'nın herhangi bir ülkesinde yaşayan bir Lübnanlının yaşadığı ülke/yer ilk giriş yaptığı yer anlamına gelmez. Lübnanlı göçmenlerin ilk olarak St. Louis'e (Senegal), Dakar'a veya Conakry'ye geldiklerini ve oradan da başka yerlere göç ettiklerini tahmin etmek zor değildir. Lübnanlıların Dakar'a ³³ göçünün 1876-1880 yılları arasında gerçekleştiği ifade edilir. İlk gelenlerin de Hades el-Cebbe'ya da Deyr el-Kamar'dan gelen Maruniler olduğuna dair bir bilgi vardır. 1892'de Gine'de bir Lübnanlının olduğu bilinmektedir ve Lübnanlıların Gana'ya ilk gelişleri ise kesin olmamakla birlikte 1870'in başına kadar götürülebilir.³⁴ Gana'daki arşiv kayıtları oraya gelen en eski Lübnanlılar olarak 1884'te gelen William İbrahim Chebib ve Elias el-Khoury'i işaret etmektedir.³⁵ Arapça kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Lübnanlılar en erken 1892'den itibaren Gana'da mevcutturlar. İngiliz Batı Afrika'sı³⁶ hakkında yapılan demografik araştırmalarda ise 1898'de Gana'da iki Suriyelinin ölümü belgelenmiştir.³⁷

Osmanlı arşivinde Lübnan, Suriye ve çevresinden Batı Afrika ülkelerine/sömürgelerine gerçekleşen göçle ilgili kayıtlar vardır.³⁸ Ancak bunların, Lübnan ve Suriye'den aynı dönemde dünyanın diğer yerlerine/ülkelerine yapılan göçle ilgili kayıtlara göre daha az olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu da Batı Afrika'nın Osmanlı göçmenleri için birinci tercih olmaması ve daha ziyade yukarıda ifade edildiği gibi Akdeniz ve Atlas Okyanusu limanlarında ortaya çıkan zorunlu bir tercihin neticesi olmasıyla ilgili olabilir. Lübnanlı ve Suriyeli Osmanlılar Batı Afrika sömürgelerine/ülkelerine göçmeleri ile birlikte, yaşadıkları yerlerde bazı sorunlarla karşılaşmaya başlamışlardı. Günlük hayatlarını ve ticari faaliyetlerini etkileyen

³³ Bazı kaynaklarda Lübnanlıların 1860'larda Dakar (Senegal)'a göç ettikleri bilgisi vardır. Ancak bu tarih erken bir tarih olduğu için araştırılmaya muhtaçtır. Leighton, "The Political," 86.

³⁴ Winder, "The Lebanese," 300-301.

³⁵ Emmanuel K. Akyeampong, "Race, Identity and Citizenship in Black Africa: The Case of the Lebanese in Ghana," *Africa* 76, no.3 (Ağustos 2006): 305.

³⁶ Afrika kıtasının batı kesimlerinde İngiltere'nin sömürge döneminde sahip olduğu bölgelerdir. Günümüzde bölgede Sierra Leone, Gambiya, Nijerya ve Gana'yı kapsayan ülkeler mevcuttur.

³⁷ Isaac Xerxes Malki, "Productive Aliens: Economic Planning And The Lebanese in Ghana, c. 1930-1972," *Mashriq & Mahjar: Journal of Middle East and North African Migration Studies* 1, no.1 (2013): 87-88.

³⁸ Batı Afrika sömürgelerine Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerinden de göçler olmuştur. Sisam adasından Accra'ya yapılan göçlere ilişkin Osmanlı arşivinde kayıtlar vardır. BOA.HR.SFR.3.582/43; BOA.HR.UHM.46/18.

sorunların çözümüne yönelik olarak vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'nden yardım talepleri gündeme geldi. Özellikle devletten, uğradıkları haksızlıklarda haklarını koruyacak ve kendilerini savunacak Osmanlı Hariciye Nezareti'nin temsilciliklerinin oralarda açılmasını istiyorlardı. Konsolosluk açılması talebi bazen Batı Afrika'nın farklı yerlerinde yaşayan Osmanlılardan geldiği gibi, bazen de oralarda yaşayan yabancılardan gelebiliyordu. Bu bağlamda Osmanlı vatandaşlarının bulunduğu Lagos'ta konsolosluk açılması ve kendisinin de bu göreve tayin edilmesi için 25 Haziran 1890 tarihinde A. B. Budrich dilekçe vermişti.³⁹ Budrich'in talebi Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından incelenmiş, ancak Lagos'a konsolosluk açılmasının devlet için herhangi bir avantaj sağlamayacağı gerekçesiyle 2 Eylül 1890 tarihinde reddedilmişti.⁴⁰ Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Dakar'da (Senegal) 1895 yılında Osmanlı Devleti'ne ait bir temsilcilik vardı. Bu görev de şehbender vekili olarak Ganita Tomonti tarafından ifa edilmiştir. Ancak Ganita Tomonti'nin göreve ne zaman başladığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Ganita Tomonti yaşının ilerlemesini gerekçe göstererek istifa etmiştir. İstifa sonrasında Senegal'deki temsilciliğin ne olacağı gündeme gelmiştir. Osmanlı yetkilileri Senegal'de Osmanlı vatandaşının az olmasını ve bu ülkenin ticari bakımdan da devlet için öneme haiz olmadığını ileri sürerek 20 Haziran 1895'te ilgili temsilciliğin kapatılmasına karar vermiştir.⁴¹ Ganita Tomonti'ye de yapmış olduğu hizmetlerden dolayı 28 Kasım 1895 tarihinde dördüncü rütbe Mecidîye nişânı verilmiş ve nişan, beratıyla birlikte kendisine takdim edilmiştir.⁴² 1895 yılında Dakar'daki temsilciliğin kapatılması sonrasında burada yaşayan Osmanlıların sorunları devletin Paris sefaretî aracılığıyla başkentî gündemine intikal etti. Ancak Osmanlılar orada haklarını koruyacak temsilcilik olmadığından mağdur olduklarını beyan ediyorlardı. Bununla ilgili olarak 7 Aralık 1909 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Paris sefaretî tarafından İstanbul'a gönderilen yazıda, Osmanlıların sorunlarının çözümü ve hukuklarının korunması için Dakar'da bir fahri konsolosluk tesis edilmesi, ayrıca konsolos olarak da avukat Corj Vidal'ın tayin edilmesi öneriliyordu. Yazıda ayrıca, Vidal'ın konsolosluk için gerekli şartları taşıdığına Fransa Hariciye Nezareti tarafından da teyit edildiği bilgisi vardı.⁴³

³⁹ BOA.HR.SFR.3.367/44; BOA.HR.SFR.3.370/14.

⁴⁰ BOA.HR.SFR.3.373/48.

⁴¹ BOA.HR.TH.160/9.

⁴² BOA.HR.TH.166/18.

⁴³ BOA.BEO.3673/275437.

Batı Afrika ülkelerinde/sömürgelerinde yaşayan Osmanlıların büyük çoğunluğu seyyar satıcılık veya küçük çaplı ticaretle uğraşıyorlardı. Bu faaliyetlerini sürdürürken sorunlarla karşılaştıkları da oluyordu. Bu sorunlardan birini Şam ahalisinden Mehmed Avra yaşamıştı. Mehmed Avra, o dönem İngiliz sömürgesi olan Nijerya'nın Lagos şehrinde ticaretle meşguldü. Ancak Lagos'ta yaşanan iktisadi durgunluk nedeniyle Mart 1907 tarihinde ülkenin iç kesimlerinde ticari faaliyetlerini sürdürmeye karar vermişti. Bu amaçla yanındaki adamları ve ailesiyle birlikte gittiği mahallede malları ve parası gasp edilmiş, kendisi ve eşine de kötü muamele edilmişti. Yaşadığı olay sonucunda yerel mahkemeye ve idari birimlere başvurmuş, ancak bunların hiçbiri sorunun çözümü için çaba göstermemişlerdi. Mehmed Avra bütün çaba ve girişimlerine rağmen bir sonuç elde edememiş, hatta 7-23 Haziran 1907 tarihleri arasında eşi ve kendisi tutuklu kalmışlardı. Daha sonra Avra'yı kötü şartlarda ve işkence yaparak 1 Ağustos 1907'de Lagos'a geri getirmişlerdi. Mehmed Avra yaşadığı hukuksuzluğa son verilmesi, hakkının korunması için Osmanlı Devleti'nin Londra elçiliği vasıtasıyla devletten yardım talep etmişti.⁴⁴

Batı Afrika'nın ekonomik yönden stratejik bölgeleri Lübnanlıları önemli ölçüde cezbetmiş ve ona göre bölge/ülke içinde sürekli hareket etmişlerdi. Örneğin, Nijerya'da Lübnanlı bir göçmen olan Mikail İlyas, Lagos'tan başlayarak Kano (Nijerya) ve Bornu (Nijerya) üzerinden Çad gölüne kadar gitmişti. Lübnanlılardan bazılarının Avrupalıların daha önce gitmedikleri yerlere yerleşip orada yerel halk dışındaki ilk yabancılar oluyorlardı. Buna örnek ise Mizyarah'tan göç eden Marunî Yusuf Bisharah'tı. Bisharah, 1900 yılında İngiliz işgalinden ve herhangi bir Avrupalının kalıcı iskân etmesinden önce Kano'ya yerleşmiş ve Lagos'tan oraya başkalarını da getirmişti. 1914'te Kano'da 15 Lübnanlı olduğu bilinmektedir.⁴⁵ Lübnanlıların ekonomik fırsat arayışlarında olması Batı Afrika'nın farklı bölgelerine seyahat etmelerinin ana nedenidir. Buna örnek olarak Nijerya'nın en önemli ekonomik ve ticaret merkezi olan Ibadan verilebilir. 1910 dolaylarında Ibadan'da Lübnanlıların buldukları rapor edilmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında Nijerya'nın Osogbo, Jebba ve Lokojo şehirlerinde, 1919'da ise Sapele ve Benin şehirlerinde olduklarına ilişkin kayıtlar da vardır. Lübnanlılar 1920 yılına kadar ticaret için çok az fırsat barındıran küçük kasabalara veya bölgelere gitmekten kaçınmışlardı. Örneğin, Onda veya Lagos'a çok yakın olan Egbado'da Lübnanlıların

⁴⁴ BOA.HR.SFR.3.597/27.

⁴⁵ Winder, "The Lebanese," 300-01.

varlığı görülmemiştir. Çünkü bu yerlerin sunduğu ticari potansiyel henüz keşfedilmemiştir. Lagos, Benin, Ibadan, Osogbo ve Sapele gibi yerleşim yerleri güneybatı ticareti için stratejik önem arz ettiği için Lübnanlılar açısından ekonomik faaliyetlerin merkezleri olarak öne çıkmışlardır.⁴⁶ 1920'ye kadar Lübnanlılar Fildişi Sahili'ne uğramamıştır, ancak bu ülke günümüzde Batı Afrika'daki en büyük Lübnan topluluğunu barındırmakta ve yaklaşık olarak 100.000 kişiye ev sahipliği yapmaktadır.⁴⁷

3. Manda Dönemindeki Göçler

Lübnan Ekim 1918'in başında İngiliz ve Fransız askeri güçlerince işgal edildi ve Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda işgal edilen topraklar için bir uzlaşmaya varıldı. Buna göre Filistin ve Irak İngiliz yönetimine, Suriye ve Lübnan toprakları ise Fransız manda yönetimine bırakıldı. Fransa da Suriye ve Lübnan'ı da içine alan Bilâdu'sh-Şam bölgesinde Nisan 1920'de resmi olarak Fransız manda yönetimini kurdu. Bölgenin etnik, dini ve mezhepsel farklılıklarından yararlanarak 1 Eylül 1920'de Büyük Lübnan Devleti kuruldu. Devletin kurulmasının akabinde, 23 Mayıs 1926 yılında da Cumhuriyet ilan edildi. Cumhuriyet ilan edilmesine karşın, Lübnan'ın tam olarak bağımsızlığını kazandığı 1946 yılına kadar manda yönetimi devam etti.⁴⁸

Manda döneminde Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçleri belirgin değişiklikler gösterdiği gibi Batı Afrika'daki girişimlerinin yapılarında da önemli farklılıklar ortaya çıktı. Osmanlı döneminde Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçleri dolaylı yoldan gerçekleşmişti. Bu dönemdeki göçlerin bir kısmı benzer şekilde dolaylı yoldan gerçekleşmeye devam etse de, önemli bir kısmı Lübnan'dan Batı Afrika'ya doğrudan yapılan göçler şeklinde olmaya başladı. Göçün başlangıcından itibaren Lübnanlılar ABD, Latin Amerika ve Avustralya gibi bölgelere/ülkelere gitmek istemelerine rağmen ırk güdümlü bölgesel kotalar ve halk sağlığı gereklilikleri gibi düzenlemeler nedeniyle 1920'lerin

⁴⁶ Toyin Falola, "Lebanese Traders in Southwestern Nigeria, 1900—1960," *African Affairs* 89, no. 357 (Ekim 1990): 526-27.

⁴⁷ Lansana Gberie, "War and Peace in Sierra Leone: Diamonds, Corruption and the Lebanese Connection," *AfricaPortal*, 1 Kasım 2002, <https://africaportal.org/2022/10/15/>, 6.

⁴⁸ Philip. K. Hitti, *Lebanon in History Form the Earliest Times to The Present* (Londra: Macmillan, 1957), 486-87; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 183-186; Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 232.

sonlarında Lübnanlıların yeni dünya göçlerinde azalma oldu. Diğer ülkelerin talep ettiği sağlık koşulları ve benzeri şartları yerine getiremeyen birçok Lübnanlı Batı Afrika'yı göç için daha fazla tercih eder hale geldi.⁴⁹ Batı Afrika'ya girişte de sınırlama/kontroller mevcuttu, ancak diğer ülkelere göre kontrollerin uygulanmasında daha esnek davranılıyordu. Göçle ilgili Batı Afrika'da uygulamada olan bazı şartlar vardı. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: 1925, 1927 ve 1932'de AOF'ye gelen yolcuların hüviyetlerini kanıtlayacak bir kimlik, sabıka kaydı, tıbbi bir sertifika ve 1927'de Lübnan ve Suriye vatandaşları için 4.800 Frank olarak belirlenen parasal bir şartı yerine getirmeleri gerekiyordu. Bu tür uygulamalar daha sonraki düzenlemelerle de desteklendi.⁵⁰

Manda döneminde Lübnan'dan Batı Afrika ülkelerine/sömürgelerine göç akışını biçimlendiren birkaç nokta vardır. Bu noktalarından ilki, Lübnan ve Suriye'nin Fransız koruması altına girmesidir. Fransızlar bu dönemde dünyanın dört köşesine yayılmış olan Lübnan diasporasının ticari bağlantılarından yararlanmak istiyorlardı, ayrıca Lübnanlıları denizaşırı ülkelerde, Fransız dilinin gönüllü elçileri olarak görme eğilimindeydiler. Manda yönetiminin kurulmasından bir süre sonra Lübnan ve Suriye devletleri yurtdışında yaşayan Lübnanlı ve Suriyelilerin sayılarını tespit etmek ve onları kendi tabiiyetlerine geçmelerini teşvik için girişimlerde bulundular. Bu amaçla da onların kendi uyruklarına geçmelerini sağlamak için buldukları ülkedeki Fransız konsolosluklarına başvuru yapmalarını talep ettiler. Bunun için belirlenen son başvuru tarihi de 6 Ağustos 1926'ydı. Talebin yapıldığı sırada Fransız Afrika'sında 5.796 Suriyeli ve Lübnanlı olduğu tahmin ediliyordu. Vatandaşlık için başvuru yapan Suriyeli ve Lübnanlı sayısı ise sadece 1.932'ydi. Liberya'da tahmini olarak 70 Lübnanlıdan hiçbiri Lübnan vatandaşlığı için başvurmadı. 1924'te Sierra Leone'de Lübnanlıların tahmini nüfusu 729 kişiydi ve sadece 22'si Sierra Leone konsolosluğu aracılığıyla vatandaşlık başvurusu yapmıştı. Gana'da başvuru yapanların sayısı sadece 3 kişi ile sınırlıydı. 1931'de Gana'da yapılan nüfus sayımında Lübnanlı ve Suriyeli ayırımına gidilmedi ve ikisinin toplam nüfusu 570 Suriyeli olarak kayıtlara geçirilmişti. 1931 Nijerya nüfus sayımında 419 Suriyeli ve Lübnanlı olduğu ortaya çıkarılmıştı.⁵¹ Batı Afrika ülkelerinde yaşayan Lübnanlı ve

⁴⁹ Malki, "Productive," 87-8.

⁵⁰ Andrew Kerim Arsan, "Failing to Stem the Tide: Lebanese Migration to French West Africa and the Competing Prerogatives of the Imperial State," *Comparative Studies in Society and History* 53, no.3 (Temmuz 2011): 473.

⁵¹ Akyeampong, "Race," 306-307.

Suriyelilerin vatandaşlık talebine karşı isteksiz davranmalarında, büyük bir kısmının Batı Afrika'yı kalıcı evleri olarak görmelerinin etkisi olabilir.

Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de öncü göçmenlerin başarısına bağlı olarak yeni göçmenlerin doğrudan Batı Afrika'ya gelmeleri idi. Yeni gelen göçmenler, ilk nesil göçmenlerin arkadaşları, hemşerileri veya akrabalarıydı. İlk nesil göçmenler yeni gelenleri işe alarak ya da onları yeni bölgelere göndererek yardımcı oluyorlardı. Batı Afrika ülkelerine manda döneminde yapılan göçlerin, ilkinde göre daha bilinçli ve planlı olduğu görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak da göçmen aileler Lübnan'ın belli bir bölgesinden Batı Afrika sömürgelerindeki belirli bölgelere yerleşmek için göç ettiler.⁵² Örneğin Calabar'daki (Nijerya) Lübnanlıların hepsi aynı köyden gelenlerden oluşuyordu. Buradaki ilk Lübnanlılar 1902'de gelen iki kardeştir. Onlara bir yıl içinde bir kuzen ve aynı köyden farklı ailelerden gelen iki kişi daha katılmıştı. 1914'te Calabar'da üç aileden oluşan 13 Lübnanlı bulunuyordu ve birkaç çocuk da Calabar'da doğmuştu. 1914'ten 1958'e kadar beş Lübnanlı daha Calabar'a göç etmişlerdi. Calabar'da ikamet eden erkeklere eş olarak gönderilen iki kadın dışında bunların hepsi üç aileden oluşmaktaydı. 1902-1958 arasında Calabar'da yaşayan Lübnanlılardan sadece beşi Lübnan'a geri döndüler. Lübnan'a giden beş kişiden biri hariç diğerleri Calabar'a tekrar geri dönüş yapmışlardı.⁵³ Dakar'daki Lübnanlıların çoğu Güney Lübnan'ın Sur bölgesinden gelmişlerdi. Bamako'da (Mali) olan Lübnanlılar Beyt Şebab'dan gelen göçmenlerden oluşuyordu. Accra'da (Gana) ticaret yapanların çoğu Trablus'tan gelmişlerdi. Benzer şekilde, Kuzey Lübnan'daki Bayno'dan gelenlerin çoğu Fildişi Sahili'nin Ouagadougou ve Bouake şehirlerine, Kuzey Lübnan'daki Mizyarah'tan gelen göçmenler ise Nijerya'nın başkenti Lagos'a yerleşmişlerdi.⁵⁴ Sierra Leone'deki göçmenler Lübnan'ın beş ana bölgesinden gelmişlerdi: Rahbe ve komşu köyleri, el-Metn Bölgesi, Tleill ve komşu köyler, Sur ve onun hinterlandı, Trablus ve kuzeyindeki birkaç köy. Benzer şekilde, Fildişi Sahili'nde Deir Qanoun en-Nahr'dan Ezzedinler, Zrariyeh'tan Fahri ve Bilal ve Nebatiye'den Nassiness gibi aileler gelmişlerdi. Bu zincirleme göç

⁵² Winder, "The Lebanese," 300-301.

⁵³ Warren T. Morrill, "Socio-Cultural Adaptation in a West African Lebanese Community," *Anthropological Quarterly* 35, no. 4 (Ekim 1962): 146-147.

⁵⁴ Fuad I. Khuri, "Kinship, Emigration, and Trade Partnership among the Lebanese of West Africa," *Africa: Journal of the International African Institute* 35, no. 4 (Ekim 1965): 385.

modeli köy topluluklarından ailelerin ve akrabaların büyüyen Beyrut şehrine taşındığı 19. yüzyıl Lübnan'ındaki kırsal-kentsel göçe kadar uzanıyordu. Bu göç ağları aynı zamanda iş bağlantıları sağlamış ve Beyrut'taki köyün sosyal alanını yeniden inşa etmiştir. Diasporaya kadar uzanan bu model Lübnan'ın Batı Afrika'daki yerleşiminin ilk günlerinde bile özellikle geniş aileler göç birimi haline geldiğinde, bir topluluk duygusunun var olduğu anlamına geliyordu. Bu ağlar sayesinde Batı Afrika'daki Lübnanlı yerleşimciler kısa bir süre sonra eşlerini ve çocuklarını yanlarına almışlar ya da bekârlar için ise onların adına evlilikler ayarlanmış ve eşleri de onlara katılmaya gönderilmişlerdi. Bu nokta şu yönden önem arz etmektedir: Bekâr erkeklerin göçü geçici göç türü şeklindedir. Lübnanlıların hedef ülke ile kaynak ülke arasında sağladıkları evlilikler sayesinde Batı Afrika'daki göçler kalıcılık belirtilerini göstermeye başlamıştı.⁵⁵ 1928 yılında Fildişi Sahili'nde sömürge nüfus sayımında kayıt edilen 88 Lübnanlının 83'ü yetişkin erkeklerden oluşuyordu. Bir sonraki yılda göç eden erkeklerin tamamı bekârdı. On yıl sonra Fildişi Sahili'ne çok sayıda Lübnanlı kadın göçmen gelmesine rağmen 1936'da erkekler hala Lübnan topluluğunun %73'ünü oluşturmaktaydı. Ancak topluluğun artan sayısı ile birlikte, küçük ama artan kadın ve çocuk sayıları birleştirildiğinde ortaya çıkan tablo Lübnanlıların kalıcı bir birlik oluşturduğunun bir göstergesi olarak okunabilir.⁵⁶ Kadınların sayısı göreceli olarak artmasına rağmen erkeklerin sayısal olarak mutlak üstünlüğü bu dönemde de Batı Afrika'daki Lübnanlılar için değişmeyen bir gerçektir. Arsan'ın çalışması da bunu teyit etmektedir. Çalışmaya göre 1936 yılında Fransız Batı Afrika'sında yaşayan 3.890 Lübnanlının 2.747'si erkek ve 1.143'ü de kadındı.⁵⁷

Manda döneminde Lübnanlıların Batı Afrika'ya olan göçlerinin bir başka özelliği de dini yönden göçmenlerin farklılaşmaya başlamasıydı. Osmanlı döneminde Lübnan'dan Batı Afrika'ya göç edenlerin büyük bir kısmı Lübnanlı Hristiyanlardı. Bu durum Batı Afrika'ya özgü değil, o dönemdeki Lübnan'dan diğer yerlere yapılan göçler için de geçerli bir durumdur. Göçün ilk döneminde Fildişi Sahili'ne gelen göçmenler arasında Hristiyanlar ağırlıktaydı. 1931'de Fildişi Sahili'nde yaşayan 117 Lübnanlı ve Suriyeliden sadece 37'si Müslümandı. Geri kalanların 65'i Marunî ve 15'i de Rum Ortodoks'tu. Benzer şekilde, ikinci dalga

⁵⁵ Akyeampong, "Race," 305-306.

⁵⁶ Chris Bierwirth, "The Initial Establishment of the Lebanese Community in Côte d'Ivoire, CA. 1925-45," *The International Journal of African Historical Studies* 30, no. 2 (1997): 330.

⁵⁷ Andrew Arsan, "Interlopers of Empire," 25.

göçmenler içinde de Hristiyanlar çoğunlukta idi. Örneğin Quarte Komünleri dışında Senegal’de Lübnanlı-Suriyelilerin %20’si Müslüman ve %79’u Hristiyan’dı. Göçün ilk dönemlerinde Fransız Sudan’ı olarak isimlendirilen bugünkü Mali’de ise Lübnanlıların %15’i Müslüman, kalan %84’i Hristiyan’dı.⁵⁸ 1940’larda hala Hristiyan nüfusu önemli bir düzeydeydi, ancak artık baskın olma özelliğini kaybetmeye başlamıştı. Bu duruma Fildişi Sahili’ne yapılan göç iyi bir örnektir. 1945’te Fildişi Sahili’ne gelip dini ve mezhepsel bağlarını belirten Lübnanlıların %58’i Müslüman, kalan kısmı ise Hristiyan’dı. Fildişi Sahili’ndeki Lübnanlı topluluğunun %39’nu oluşturan Şiilerin, Müslüman nüfus içindeki oranı yaklaşık %68 civarındaydı. Müslüman ve Hristiyanlar, özellikle Şiiler arasındaki bu ayrım en az iki nedenden ötürü önem arz etmektedir: İlki, göçten önce Lübnan’ın hangi bölgesinde yaşadıkları hakkında bilgi vermesidir. Fildişi Sahili’ne ilk gelen Hristiyan göçmenlerin neredeyse tamamı Kuzey Lübnan’daki Bi’ina’dan veya Beyrut’un doğusundaki Beyt Şebab’dan gelmişlerdi. Şiiler ise esas olarak güney Lübnan’dan ve özellikle Sur, Sayda ve Nebatiye çevresinden göç etmişlerdi. Bunlar da, Fildişi Sahili’ne ilk Lübnan göç dalgasının kesintisiz bir göç zincirini oluşturmadığını göstermektedir.⁵⁹

Batı Afrika’nın diğer sömürgelerinde de benzer bir durum vardı. 1931’de yapılan bir araştırmaya göre uzun süredir yerleşik olan Lübnanlıların içinde Müslüman nüfusun sayısında artış vardı. Örneğin Dakar’ın Lübnan-Suriyeli nüfusunun %59’u Müslüman , %39’u Hristiyan ve %2’si de Dürzi’ydi. Gine’deki Lübnanlıların %42’si Müslüman ve %58’si Hristiyan şeklindeydi. İngiliz Batı Afrika’sında da benzer bir dağılımın mevcut olduğu görülmektedir. Görünüşe göre en yüksek Müslüman oranı Sierra Leone’de %80 iken, Gana’da %50’ydi. Nijerya’daki Lübnanlı göçmenlerin %60’ını Hristiyan göçmenler oluşturuyordu.⁶⁰

Batı Afrika’ya özellikle 1920’lerde ve 1930’larda göç edenlerin büyük kısmı Lübnan’ın güneyinden gelen Müslüman Şiilerdi. Lübnanlı Şiilerin göçte Batı Afrika’yı tercih etmelerinin nedenleri arasına yukarıda ifade edilenlere ek olarak göçmenlerin eğitim durumlarını da dâhil edebiliriz. Çünkü diğer ülke ve bölgelere yapılan göçlerde okuryazarlık yanında Avrupa dillerinden birinin bilinmesi de

⁵⁸ Chris Bierwirth, “The Lebanese Communities Of Côte D’Ivoire,” *African Affairs* 98, no.390 (Ocak 1999): 330-32.

⁵⁹ Bierwirth, “*The Initial*,” 330-333.

⁶⁰ Bierwirth, “*The Initial*,” 300-332.

göçmenlerin kabul şartları içinde yer alıyordu. Batı Afrika'ya göç eden Lübnanlı göçmelerin okuryazarlığı hakkında 1932 yılında yayımlanan bir rapora göre Şii Müslümanların %83'ü okuryazar değildi. Bu oran Sünnilerde %66, Hristiyan Marunîlerde %48 idi.⁶¹ Okuryazar olmamanın Batı Afrika'daki Lübnanlılar için bir dezavantaj oluşturmadığını söyleyebiliriz. Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlı göçmenlerin kendi içlerinde kolayca bir uyum yakalamalarının arkasında grubun benzer özelliklere sahip olması yatmaktadır. Büyük bir kısmının Lübnan'ın aynı bölgesinden gelmesi, aynı mezhepten olması ve ülkenin belirli bölgelerinde toplanmalarının yanında en eğitimsiz göçmenler olmalarıdır. Aslında sahip oldukları eğitim seviyesi Lübnanlıların ABD gibi ülkeler yerine neden Batı Afrika'ya göç ettiklerini açıklar niteliktedir. Muhtemelen eğitimsiz göçmenlerin Batı Afrika'ya göç etmelerinin arkasında kendilerinden daha ilkel gördükleri bir yerde ekonomik fırsatlar için daha az beceri sergilemek zorunda kalacaklarının ve herhangi bir rekabet ortamında kendilerini daha donanımlı hissetmelerinin etkili olduğu söylenebilir.⁶²

1920'lerde ABD'nin kota sistemini dayatması Lübnanlı göçmenlerin rotalarını Batı Afrika'ya çevirmelerinde diğer önemli bir faktördü. 1925-1939 yılları arasında Fransız Batı Afrika'sına yılda 200 ila 300 kişi geliyordu.⁶³ 1936 ve 1937 yıllarında yeni göçmen sayısında önemli artışlar meydana geldi.⁶⁴ Bu yıllar arasındaki göç artışının sebebi o yılların iyi hasat mevsimlerine denk gelmesi ve ilk göçmenlerin Batı Afrika'da elde ettikleri servetleriyle birlikte Lübnan'a dönmeleriydi.⁶⁵ 1930'ların sonlarında yaklaşık 6.000 Suriyeli ve Lübnanlı göçmen Fransız Batı Afrika'sında ikamet ediyordu.⁶⁶ 1931'de yapılan bir tahmine göre, Lübnanlılar Senegal'de 3.000, Fransız Sudan'ın da 700, Gine'de 1.800, Sierra Leone'de 1.800, Liberya'da 60, Gana'da 600 ve Nijerya'da 450 kişiydi.⁶⁷ Manda yönetimi döneminde Lübnanlı göçmenlerin sayısında önemli artışlar oldu. Buna örnek olarak Senegal ve Sierra Leone gösterilebilir: Senegal'de 1914'te 500, 1930'da 2.000 olan Lübnanlı sayısı 1938'de de 4.000'e yükselmişti.⁶⁸ Diğer yerlerde

⁶¹ Pearlman, "Emigration," 111.

⁶² Bierwirth, "The Lebanese," 85-86.

⁶³ Winder, "The Lebanese," 303.

⁶⁴ Arsan, "Failing," 475.

⁶⁵ Winder, "The Lebanese," 303.

⁶⁶ Arsan, "Failing," 450.

⁶⁷ Winder, "The Lebanese," 303.

⁶⁸ Catherine Boone, *Merchant Capital and the Roots of State Power in Senegal 1930-1985* (Londra: Cambridge University Press, 2006), 45.

olduğu Sierra Leone'deki Lübnanlıların sayısında Tablo 1'de görüldüğü gibi manda döneminde artmıştı.

Tablo 1: 1901 ile 1938 Yılları Arasında Sierra Leone'deki Bölgelere ve Cinsiyete Göre Lübnanlı Göçmenlerin Sayısı

Yıllar	Sömürge	Hamilik	Toplam	Erkek	Kadın
1901	41	0	41	38	3
1910	72	-	-	-	-
1911	175	91	266	217	49
1913	212	-	-	-	-
1921	177	386	563	415	148
1924	226	503	729	-	-
1931	413	753	1.166	-	-
1938	-	-	1.400	-	-

Kaynak: Van der Laan, *The Lebanese Traders in Sierra Leone*, 7.

Lübnanlıların Batı Afrika sömürgelerinin hangi bölgelerine yerleştiği iktisadi açıdan önem arz etmektedir. Çünkü bu durum yaşamlarını nasıl kazandıklarının da göstergesiydi. Fildişi Sahili'ndeki ilk göçmenler ticari fırsatların cazibesine kapılarak doğal bir biçimde kıyıdaki başlıca ticaret merkezlerine ve Abidjan-Nijer demiryolu hattı boyunca yerleşmişlerdi. Lübnanlılar 1920'lerin sonlarında kola ve kakao gibi endüstri ya da ihracat ürünleri için pazarlama merkezleri olarak hizmet veren iç bölgelere yerleşme çabalarına girmişlerdi. 1930'ların sonunda Fildişi Sahili'nde yaşayan Lübnanlıların %60'ı artık iç kesimlerde yaşıyorlardı. Fildişi Sahili'nde yaşayan Lübnanlı ve Suriyelilerin yaklaşık %20'si iç kesimde bulunan Daloa'da ikameti seçmişlerdi. Bu oran ile de Lübnanlılar Daloa toplumunun etnik açıdan en büyük ikinci kesimini temsil ediyorlardı. Açıkçası, Lübnanlı göçmenler Fildişi Sahili ekonomisindeki yeni gelişmelerden ve fırsatlardan yararlanmak için ülke içinde oldukça hareketliydi. Liman kentlerinde Lübnanlı nüfus dramatik bir şekilde artarken 1930'ların sonlarında Abidjan, Grand Bassam muhtemelen yeni gelenlerin akışını yansıtmaktadır. Agboville, Bouake ve Dimbokro'nun iç kesimlerindeki benzer artışlar

endüstri üretiminin hızlandırılmasıyla ortaya çıkan yeni ticari faaliyetlerle ilgili olmalıdır.⁶⁹

4. Bağımsızlık Sonrası Göçler (1943-1990)

Lübnan bağımsızlığını 22 Kasım 1943 tarihinde kazandı. Bu süreç II. Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu konjonktürle yakından ilgiliydi. Savaş devam ederken Fransa, Almanya tarafından işgale uğramış ve işgal sırasında da Fransa, Lübnan'a 26 Kasım 1941'de bağımsızlık vadinde bulunmuştu. Ancak Fransa bunun gereğini yapmak yerine 11 Kasım 1943'te Lübnan'daki önemli siyasi şahsiyetleri tutuklamıştı. Bu durum içeride ve dışarıda tepkilere neden olduğundan Fransa geri adım attı ve 22 Kasım 1943'te Lübnan Cumhurbaşkanı ve Başbakanı'nı serbest bırakmak zorunda kaldı. Lübnanlılar bu olayın yaşandığı 22 Kasım 1943 tarihini bağımsızlığın ilan edildiği gün olarak kabul ettiler. Ancak Fransa askeri olarak Lübnan'dan 1946 yılında çekildi. Bağımsızlık sonrası dönemi hem Lübnan tarihi, hem de göç açısından iki döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki 1946-1974 arası kapsayan yıllardır. İlk dönem istisnaları olmakla birlikte, genel olarak siyasi istikrarın var olduğu, ekonomik refah ve toplumsal dönüşümlerin gerçekleştiği bir dönemdir. İkincisi ise 1975-1990 yıllarını kapsayan İç Savaş dönemi olarak adlandırılabilir.⁷⁰ Bu dönemde ise birinci dönemin tam tersi olarak tüm olumsuzluklar yaşanmıştır.

Bağımsızlık sonrası dönemde de Batı Afrika'ya Lübnanlıların göçleri devam etti. Ancak bu göçmenlerin sayısı istikrarlı bir şekilde artmadı. Bunda Lübnan'ın ve göç alan ülkelerin iç istikrarının da belirli bir rol oynadığı söylenebilir. Lübnan'dan 1945-1960 yılları arasında yılda ortalama olarak 3.000 göçmen ayrıldı. Bu oran 1960 ile 1969 yılları arasında yılda ortalama olarak 8.500 kişiye yükseldi. 1970 ile 1974 arasında işsizlik oranının %8'den %15'e yükselmesiyle birlikte Lübnan'dan ayrılan göçmenlerin yıllık ortalaması yaklaşık olarak 10.000 civarındaydı. Lübnan İç Savaşı öncesindeki bu göçler ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerinden kaynaklanmıştı.⁷¹ Bağımsızlık sonrası dönemde göçü etkileyen en önemli faktör Lübnan

⁶⁹ Bierwirth, "The Initial," 328-30.

⁷⁰ Samir Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon: A History of the Internationalization of Communal Conflict* (New York: Columbia University Press, 2002), 151; Roger Owen ve Şevket Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002), 214-15.

⁷¹ Pearlman, "Emigration," 115.

İç Savaşı'ydı. Yaşanan savaşın kökeni manda yönetimi döneminde Fransa'nın bilinçli bir tercih ile inşa ettiği iktisadi, siyasi ve toplumsal yapıya dayanıyordu. 1970'lere gelindiğinde, Lübnan'ın daha yoksul Müslüman nüfusuna karşı sayısal oranıyla kıyaslanmayacak seviyede siyasi ve ekonomik gücü ellerinde bulunduran Hristiyan nüfus vardı.⁷² Bu durum da diğer grupların hoşnutsuzluğuna neden oluyordu ve gruplar bundan kaynaklı rahatsızlıklarını göstermeye başlamışlardı. Bunun tetiklemesiyle başlayan iç savaş, mezhepler arası savaş olmanın yanı sıra Lübnan topraklarında bölgesel ve uluslararası güçler arasında yaşanan bir savaşa dönüştü. 15 yıllık yıkıcı bir şiddet, yaklaşık olarak 100.000 kişinin ölümüne, 100.000 kişinin yaralanmasına, nüfusun üçte birinin yerinden edilmesine neden oldu. İç savaş ortamından dolayı, yapılan tahminlere göre 1975'ten 1989'a kadar 990.000 Lübnanlı ülkeyi terk etti. Ülkeden ayrılan göçmenlerin yaklaşık dörtte üçü Batı Avrupa, Körfez ülkeleri, Batı Afrika ülkeleri, Kuzey Amerika veya Avustralya'ya gittiler. Avustralya, Amerika gibi ülkelere gidenlerin çoğu Hristiyan'dı ve bu göçler kalıcıydı. Arap ve Batı Afrika ülkelerine gidenler ise genellikle Müslümandı. Bunların da Sünnileri Körfez ülkelerine, Şiiileri ise genelde Batı Afrika ülkelerine göç etmişlerdi.⁷³

Lübnan'da yaşanan iç savaş öncesinde bazı Batı Afrika ülkelerinde yaşayan Lübnanlıların sayıları şu şekildeydi: 1957'de Portekiz Gine'sinde (Gine Bissau) 1.050, Gine'de 3.007, Nijerya'da 6.150, Kamerun'da 124 ve Togo'da 165 kadar Lübnanlı vardı. 1958'de Gana'da yaşayan Lübnanlıların sayısı 2.200 kişiydi. 1960'da Sudan'da 1.200, Nijer'de 150, Benin'de 95, Liberya'da 2.000-4.000 arasında ve Gambiya'da da 700 civarında Lübnanlı bulunuyordu. 1962'da Batı Afrika'da Lübnanlı ve Suriyelilerin sayısı 11.000 ile 12.000 arasında değişiyordu. Bu sayıya çocuklar ve torunlar dâhil edildiğinde ise 30.000 ile 40.000 arasında Lübnanlının yaşadığı görülüyordu.⁷⁴ Ancak Batı Afrika ülkelerinde Lübnan'da yaşanan iç savaşın neden olduğu göç sayısal olarak kendini hemen göstermiştir. Sierra Leone'de Lübnan İç Savaşı öncesinde 1958'de 2.900 ve 1960'da da 2.500 civarında Lübnanlı olduğu tahmin ediliyordu.⁷⁵ 1975 yılında Lübnan İç

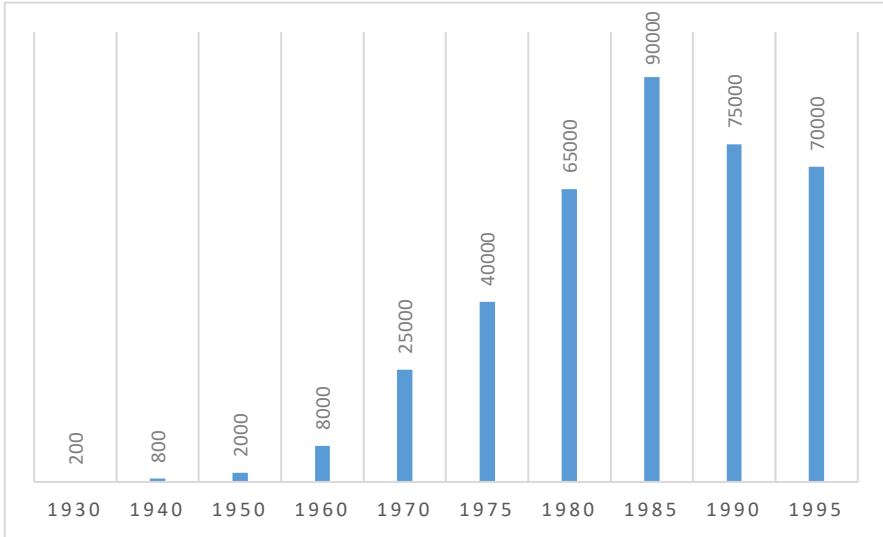
⁷² Oral Sander, "Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 37, no.3 (1982): 224.

⁷³ Pearlman, "Emigration," 118-120; Matthew Preston, *Ending Civil War: Rhodesia and Lebanon in Perspective* (Londra: I.B.Tauris Publishers, 2004), 110; Nurit Kliot, "Lebanon—a Geography of Hostages," *Political Geography Quarterly* 5, no.3 (Temmuz 1986): 207.

⁷⁴ Winder, "The Lebanese," 302-303;

⁷⁵ Winder, "The Lebanese," 302-303.

Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Sierra Leone'ye ciddi bir göç eğilimi ortaya çıkmış ve 1980'lerin başında göç edenlerin miktarı 13.000'e kadar yükselmişti. Göç, Sierra Leone'nin 1990'larda yaşadığı iç savaşa kadar artarak devam etmiştir ve savaş başladığında yaklaşık 30.000 Lübnanlı orada yaşıyordu. Fakat Sierra Leone'de yaşanan iç savaşla birlikte Lübnanlıların sayısı 5.000'lere kadar gerilemişti.⁷⁶ İç savaş nedeniyle yoğun Lübnanlı göçünün yaşandığı bir başka Batı Afrika ülkesi de Fildişi Sahili'ydı. Grafik I'de görüldüğü gibi 1970'lerin başında Fildişi Sahili'nde 25.000 civarında olan Lübnanlıların sayısı 1975'te 40.000, 1980'de 65.000 ve 1990 yılında da 90.000'e yükselmişti.

Grafik I: Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlıların Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: Bierwirth, “*The Lebanese*,” 85.

Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlı göçmelerin sayısı özellikle 1960'dan itibaren ciddi bir artış gösterdi. Yaşanan artışı grafik I'de açık şekilde görülmektedir. Bu artışın gerisinde birkaç neden vardı: Bunlardan ilki Fildişi Sahili'nin 1960'da bağımsızlığını kazanması ve iktisadi gelişmesini hızlı şekilde devam ettirmesiydi. İkincisi bağımsızlık sonrası uygulanan liberal iktisat politikaları ve millileştirme tehdidinin olmaması yatırım ikliminin yabancılar için daha da elverişli hale gelmesi sağlamasıydı. Lübnanlılar bu fırsatlardan yararlanarak yatırımlarını artırmış, ihracat-ithalat, ulaştırma ve toptan ticaret gibi

⁷⁶ Beydoun, “*The Complexities*,” 139.

bazı sektörlerde de varlıklarını daha görünür hale getirmişlerdi. Yaşanan bu gibi olumlu gelişmeler sonucunda Fildişi Sahili sadece yeni göç dalgasıyla gelenler için değil, Batı Afrika'daki Gana, Gine ve Mali gibi ülkelerde yaşayan Lübnanlılar için de bir ticari merkez konumuna geldi. Fildişi Sahili'nin sahip olduğu bu olumlu koşullar sayesinde Lübnan ile diğer ülkelere gelen işgücü ve girişimciler sayesinde Fildişi mucizesi olarak ifade edilen bir ekonomik gelişme yaşandı.⁷⁷

Lübnanlıların sayısındaki artış ilk dönemlerde dikkat çekmemişti, ancak Lübnan İç Savaşı'nın neden olduğu göç 1982'den itibaren Fildişi Sahili'nde Lübnanlıları daha fazla görünür kılmış ve özellikle de 1985 yılında Fildişi Sahili'nde yaşanan ekonomik kriz onları hedef haline getirmiştir. Bu yıllarda Lübnanlılar, Fildişi Sahillilerin gözünde artık ırkçı, otoriter, ihracat ve ithalat üzerinde monopole sahip, sanayi ve ticareti kontrol eden olumsuz bir imaja sahip olmuşlardı. Fildişi Sahilliler, özellikle ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1960'dan, 1993'e kadar devlet başkanlığını yapan Félix Houphouët-Boigny döneminde Lübnanlıların iktisadi hayatın kilit noktalarını tutmalarından da şikâyet ediyorlardı.⁷⁸ Lübnanlılara dair olumsuz bakışın/endişenin arka planına bakıldığında bunun izlerinin ekonomik krizin yaşandığı 1985 öncesine dayandığı görülmektedir. Özellikle bu endişe ülkede ne kadar Lübnanlı yaşadığı sorusuna verilen cevapta kendini ele vermiş ve bundan dolayı Fildişi Sahili'ndeki her kurum ve organizasyonun kendine göre bir Lübnanlı sayısı olmuştur. Örneğin Fildişi Sahili'nde 1975'te yapılan nüfus sayımında Lübnanlıların sayısı 5.233 olarak resmi kayıtlara geçirilmişti, ancak bunun gerçek rakamı yansıtmadığı söylenebilir. Çünkü Fildişi Sahili'ndeki Lübnan Büyükelçiliği'nin resmi verilerine göre 22.000 Lübnanlı kayıt altına alınmıştı. Ancak yapılan tahminler istatistiksel verilerden ziyade gizli gündemlerle ilgiliydi. Lübnan nüfusuna dair sağlıklı tek resmi sayımın 1983'te Surete Nationale tarafından %70'i erkek ve %92'si yetişkin olmak üzere 11.069 kişi olarak kayda geçirilmesi olduğu kabul edilir. Bu nedenle gerek Fildişi Sahili'nin resmi verilerine gerekse de Lübnan kaynaklı nüfusla ilgili verilere biraz temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Özellikle Fildişi Sahili'ndeki bazı gruplar iktisadi ve siyasi nedenlerle Lübnanlıları tehlike olarak gördüklerinden, onların çıkarlarına göre yayınlar yapan *Le Point* ve *L'express* gibi medya organları Lübnanlıları 200.000 ile 300.000 arasında abartılı sayılarla ifade

⁷⁷ Genç, "Batı Afrika Ülkelerine Orta Doğu'dan Göç," 239-230.

⁷⁸ Genç, "Batı Afrika Ülkelerine Orta Doğu'dan Göç," 241.

ediyorlardı. Buna karşı Lübnanlılar ise gerçek sayının çok altında rakamlar veriyorlardı. Lübnanlıların sayısına dair temkinli söylem ve düşünce Lübnan Devleti'nin Abidjan'daki temsilciliklerine dahi sirayet etmişti. Lübnan temsilciliği kayıtlarında 45.000'den az Lübnanlı olduğu ifade edilmişti. Bierwirth ise 1999 tarihli çalışmasında Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlıların sayısının 60.000 ile 70.000 arasında olduğunu yazmıştı. Bierwirth, araştırma yaptığı sırada Fildişi Sahili'nde Lübnanlıların sayısının azalmış olduğunu ifade ederek bu sayının 1980'lerin ortalarında 80.000 ile 90.000 arasında olduğunu iddia etmektedir.⁷⁹

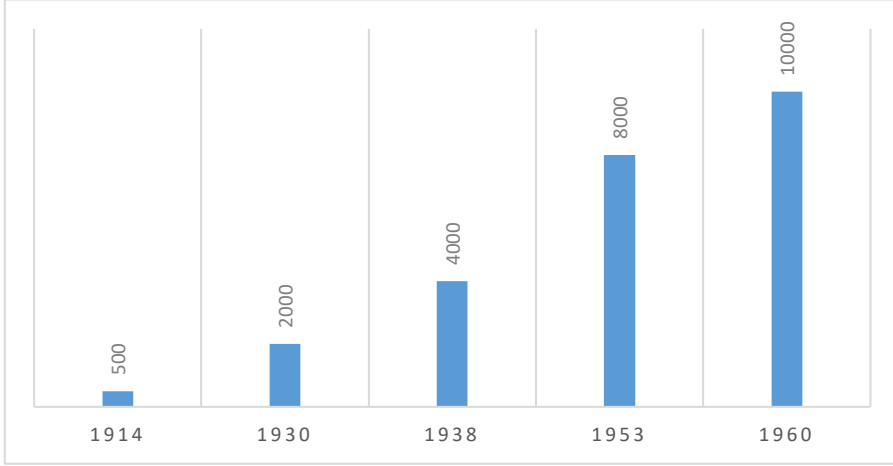
Lübnanlıların Batı Afrika ülkelerindeki iktisadi ve ticari başarıları nedeniyle sorun yaşadıkları bir başka ülke de Sierra Leone'ydi. 1961'de bağımsızlığını kazanan Sierra Leone'de otomobil bayiliği, tamirhaneler, sinemalar, oteller ve restoranların büyük kısmı Lübnanlılarca işletiliyordu. Ayrıca nakliye acenteliği, ihracat sektörü ve kümes hayvancılığı gibi alanlarda da girişimleri vardı. Bir kısım Lübnanlının da fabrikası vardı. Sierra Leone'nin bağımsızlığından önce 3.200 Lübnanlı orada yaşıyordu.⁸⁰ Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Lübnanlıların iktisadi gücü ve bazı sektörleri kontrol etmesi yöneticilerin hemen dikkatini çekmiş ve buna yönelik tedbirleri yürürlüğe koymaya başlamışlardı. Bu bağlamda 1962 ve 1967 yılları arasında Lübnan toplumunu doğrudan etkileyen bir dizi kısıtlayıcı yasa çıkartıldı. Bunlar göçmenlerin işe alınmasına getirilen kotaları, üretilecek malların türlerini ve miktarlarını, göç, vatandaşlık ve dolayısıyla siyasi katılım, arazi mülkiyeti ve kiralaması konularını içeriyordu.⁸¹ Lübnanlılara karşı benzer uygulamalar Senegal'de de yürürlüğe konuldu. Grafik II'de görüldüğü gibi manda dönemiyle birlikte Lübnanlıların sayısı Senegal'de sürekli artış göstermişti. Bu eğilim Lübnan'ın bağımsızlık döneminde de devam etmiş ve Senegal'in Fransa'dan bağımsızlığını kazandığı 1960'da Lübnanlı sayısı 10.000'e yükselmişti. Senegal'de Lübnanlıların en büyük toplanma yerleri Dakar ve St. Louis olmasına rağmen, Lübnanlı bir ya da iki ailenin bulunmadığı neredeyse hiçbir köy veya kasaba yoktu. Bağımsızlık sonrasında yönetime gelenler Avrupalılar ve Lübnanlıların etkin olduğu başta pirinç, yerfıstığı ve darı gibi ürünlerin ihracatını ve gıda maddelerinin ithalatını tekellerine almak için yasal düzenlemeler yaptılar. Düzenlemelerin yapıldığı sırada 750 civarında Lübnanlı ve 50 de Fransız tüccar yerfıstığı piyasasında faaliyet

⁷⁹ Bierwirth, "The Lebanese," 80-85.

⁸⁰ Van der Laan, "The Lebanese Traders," 3.

⁸¹ Leighton, "The Lebanese in Sierra Leone," 27-28.

gösteriyordu. Senegalli idareciler Lübnanlıların faaliyet gösterdiği alanlarda Senegallilerin hiçbir zorluk çekmeden kolaylıkla başarı göstereceklerini düşünüyorlardı. Onlara göre Lübnanlılar ülkenin ekonomik kalkınmasının önündeki başlıca engeldi. Lübnanlılar doğal olarak bu gelişmelerden sonra kendilerini tehdit altında hissettiler ve geleceklerini belirsiz gördüler.⁸²

Grafik II: Senegal'deki Lübnanlı Göçmen Sayılarının Yıllara Göre Değişimi

Kaynak: Boone, *Merchant Capital and the Roots of State Power in Senegal 1930-1985*,45-59.

Bağımsızlık döneminde Lübnanlı Şii Müslümanlar arasında Batı Afrika ülkelerine göç etme eğiliminin manda dönemine göre daha da arttığı görülmektedir. Göçü büyük oranda Şii Müslümanların yaşadıkları Güney Lübnan bölgesinden kaynaklanan sorunlar hızlandırmıştı. Şii Müslümanların göç etmelerine etki eden nedenlerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Lübnan'ın Güney bölgesinin, Arap-İsrail çatışması nedeniyle 1948'de Filistin ile ekonomik bağlarının kopması ve 1960'ların sonunda ise Filistinli gerillalar ile İsrail güçlerinin sınır ötesi çatışmalarının etkisine maruz kalması. Ayrıca bölgenin tütün merkezli tarım ekonomisinin devletin ihmali ve tekellerin sömürücü uygulamaları nedeniyle çöküş yaşaması da göçü hızlandırdı. Çünkü bu süreçte bölgedeki çok sayıda ortakçı ve küçük çiftçi iflas etmiş ve topraklarını da terk etmek zorunda kalmışlardı. 1975'te Bekaa'daki Şiiilerin %50'si ve Güney

⁸² Boumedouha, "Adjustment to West," 540-541.

Lübnan'dakilerin %65'i köylerini terk etmişlerdi. Bunların %75'i Lübnan'ın diğer şehirlerine yerleşti ve geri kalanlar ise başta Batı Afrika ülkeleri ve Körfez olmak üzere yurtdışına göç ettiler.⁸³ Lübnan'dan göç eden Şii Müslümanların ekseriyeti Batı Afrika'daki Fildişi Sahili'ni tercih ettiler ve bunun sonucunda da Fildişi Sahili'nde Şii Müslümanlar yoğun hale geldiler. Yapılan tahminlerde bu yoğunluk %80 ile %90 arasında değişmektedir. Diğer dini gruplardan Doğu Katolikleri, Sünni Müslümanlar ve Rum Ortodoksların her biri muhtemelen nüfusun %5 ile %7'sini oluşturuyor. Nüfusun içinde göz ardı edilebilecek kadar az sayıda Dürzi nüfus vardır.⁸⁴

Fildişi Sahili'ndeki Lübnan topluluğunun üçte ikisi Bouke, Gagnoa, Daloa, Grand Bassam, Agboville, Man ve San Pedro gibi şehirlerle birlikte Abidjan'da yaşamaktadırlar. Kuzeydeki başlıca şehirlerden yalnızca Korhogo'da büyük bir miktarda Lübnanlı yaşamasına rağmen diğer yerleşim yerlerinde bulunan Lübnanlıların sayısı oldukça azdır.⁸⁵ Bouake'de Orta ve Kuzey Lübnan'dan gelen oldukça büyük topluluklar vardır. Lübnanlı Hristiyanlar Bouake'deki Lübnanlıların yaklaşık yarısını ve Korhogo'dakilerin ise çoğunluğunu oluşturmaktadır. Benzer şekilde, hemen hepsinin Şii Müslüman olduğu Gagnoa ve Agboville'de az sayıda Lübnanlı Hristiyan vardır. Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlı göçmenler ülkenin güney bölgesindeki orman alanlarında ve sınırlarında yoğunlaşmışlardı. Lübnanlıların ülkenin güneyinde yoğunlaşmalarının nedeni kahve, kakao, kereste, palmiye yağı ve kola gibi endüstri mahsullerinin üretilmesi ve bunların göçmenler için ekonomik fırsatlar yaratmasıdır.⁸⁶ Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlıların bir diğer özelliği de uyumlu olmalarıydı. Bu durum 1975'e kadar devam etti. İç savaştan kaçarak gelenlerin toplumun bu uyumla büyümesini destekleyen yerleşik ailelerle bağlantılardan yoksun olmaları söz konusu uyumu olumsuz etkiledi. Bu bağlantılar kurulmadan gelenler ülkede sorun çıkararak ahengini bozulmasına ve Fildişi Sahili'ndeki Lübnanlılara karşı öfkenin daha da yükselmesine neden olmuştur.⁸⁷

Bağımsızlık sonrası dönemde Batı Afrika'daki Lübnanlılar için ilginç bir nokta ise aile ve hemşeriliğe dayanan göç zincirinin devam etmesidir. Bu zincirin devam ettiğinin göstergesi de Lübnan'ın hangi

⁸³ Pearlman, "Emigration," 117.

⁸⁴ Bierwirth, "The Lebanese," 87-88.

⁸⁵ Bierwirth, "The Lebanese," 86-89.

⁸⁶ Bierwirth, "The Lebanese," 87.

⁸⁷ Bierwirth, "The Lebanese," 86-89.

köyü veya kasabasından göç etmişler ise göç alan ülkede de köy ve kasabaya göre yerleşmeye devam etmeleridir. Senegal ve Fildişi Sahili'nde Saydalı Sünni Müslümanlar ve Sur ve özellikle Cebel Amil'den gelen Şiiler baskındır. Mali'de Cebel-i Lübnan'ın Bikfaya bölgesinden olan Maruniler çoğunluktadır. Gine'de Lübnanlıların %75'i Cebel Amil'den gelen Şiiler ve kalan %25'i ise Cebel-i Lübnan'dan olan Marunilerden oluşmaktadır. Portekiz Gine'sinde (Gine Bissau) çoğunluk Dürzilerden oluşmaktadır. Conakry'deki Amerikan Büyükelçiliği kültür ateşesine göre, bu şehirdeki Lübnanlı Müslümanların %95'i Şiilerdendir. Marunilerin miktarı %10'luk bir dilim oluşturmaktadır. Şehir merkezinin dışında kalanların %95'i Marunilerden oluşurken, %5'i Müslümanlardan meydana gelmektedir. Coyah'daki topluluk ise görünüşe göre %100 Dürzilerden oluşmaktadır. İngilizce konuşulan yerlerde Marunilerin sayısı daha fazladır. Gana'da Lübnan toplumunun yaklaşık yarısı Hristiyanlardan oluşmaktadır. Bunların %80'i Metn bölgesinin Dik al-Mehdi'den olan Marunilerden ve kalan %20 ise Ortodoks veya diğerlerinden oluşmaktadır. Gana'daki Müslümanların %85'i ise Trablus'tan gelen Sünnilerden, %20'si Güney Lübnan'daki Malatiya'dan gelen Şiilerden ve el-Şuf ve el-Metn'den gelen Dürzilerden oluşmaktadır. Liberya'daki Lübnanlıların yaklaşık %60'ı Marunilerden, %25'i Şiilerden ve %15'i Dürzilerden meydana geliyordu. Nijerya'daki Lübnanlıların yaklaşık %60'ı Hristiyan olduğu tahmin edilmektedir. Müslümanların %90'ı Şiilerden oluşmakta ve kalan %10'nu ise Sur ve Sayda'dan gelen Sünnilerdir. Lagos'taki Lübnan konsolosluğuna göre Nijerya'daki Lübnan topluluğunun %33'ü Lübnan'ın güneyindeki Jwaya'dan geldiği ve %25'nin ise bir Marunî köyü olan Mizyarah'tan geldiği tahmin edilmektedir. Öte yandan Sierra Leone hükümeti tarafından yapılan tahmine göre Lübnanlıların %80'i Müslüman ve %20'si Hristiyan'dır.⁸⁸

5. Sonuç

Lübnanlıların 1860-1990 yılları arasında Batı Afrika sömürgelerine/ülkelerine göçüne odaklanan bu makalede şu sonuçlara vardık: Birincisi, göç literatürüne göre göçlerin itici faktörlerin olduğu ülkeden çekici faktörlere sahip ülkelere doğru olduğu varsayılmaktadır. Makalede görüldüğü gibi Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçü bunu desteklemektedir. Çünkü Lübnanlıların Batı Afrika ülkelerine göçlerinin gerisinde ulaşım maliyetlerinin, diğer

⁸⁸ Winder, "The Lebanese," 303-305.

ülkelerdeki kısıtlamaların, Akdeniz limanlarındaki gemi acentelerinin yönlendirmesinin, göç veren ülke ile göç alan ülkelerin aynı ülke/ülkelerin kontrolünde olmasının ve hemşerilik ve mezhepsel bağların etkili olduğu görülmüştür. İkincisi, Fransa'nın özellikle Osmanlı ve manda döneminde sömürgelerde yerlilerle kendi vatandaşları arasında katalizatör görevi görecektir üçüncü bir sınıfa ihtiyacı duyması nedeniyle Lübnanlıların göçünü yönlendirdiği tespit edilmiştir. Bu yönlendirme Lübnanlıların Batı Afrika'ya göçlerini hızlandırmıştır. Üçüncüsü, Batı Afrika'daki yerlilerin eğitim düzeylerinin düşük olması Lübnanlılar için orayı avantajlı hale getirmiştir. Çünkü Batı Afrika'ya göç eden Lübnanlılar daha düşük eğitim düzeyine sahip olmalarına karşın Batı Afrika'daki yerli nüfusla kıyaslandıklarında onlara göre eğitim düzeyleri daha yüksekti. Bu da kendilerini orada güçlü hissetmelerini sağlayarak iktisadi başarılarını olumlu etkileme ihtimalini yükseltmiştir. Dördüncüsü ise, Batı Afrika ülkeleri göç sonucunda İslam'ın farklı inanç anlayışları ile tanışmışlardır. Özellikle göç neticesinde Batı Afrika'nın bazı ülkelerinde Şiilik yaygın hale gelmiştir.

Kaynakça

A-Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA DH.MKT. 649/29.

BOA.HR.SFR.3.370/14

BOA.İ.HR. 1314 Z 23.

BOA.HR.SYS. 75/14.

BOA.HR.SFR.3.373/48.

BOA.HR.SYS. 72/78.

BOA.HR.SFR.3.367/44.

BOA.HR.TH.160/9.

BOA.HR.TH.166/18.

BOA.BEO.3673/275437.

BOA.HR.SFR.3.582/43.

BOA.HR.UHM.46/18.

BOA.HR.SFR.3.597/27.

B- Kitap ve Makaleler

Abdelhady, Dalia. *The Lebanese Diaspora: The Arab Immigrant Experience in Montreal, New York, and Paris*. New York: New York University Press, 2011.

Akyeampong, Emmanuel K. "Race, Identity and Citizenship in Black Africa: The Case of the Lebanese in Ghana." *Africa* 76, no. 3 (Ağustos 2006): 297-323.

Arsan, Andrew Kerim. "Failing to Stem the Tide: Lebanese Migration to French West Africa and the Competing Prerogatives of the Imperial State." *Comparative Studies in Society and History* 53, no.3 (Temmuz 2011): 450-478.

Arsan, Andrew Kerim. *Interlopers of Empire: The Lebanese Diaspora in Colonial French West Africa*. New York: Oxford University Press, 2014.

Beydoun, Lina. "The Complexities of Citizenship among Lebanese Immigrants in Sierra Leone." *African Conflict and Peacebuilding Review* 3, no. 1 (Bahar 2013): 112-143.

Bierwirth, Chris. "The Initial Establishment of the Lebanese Community in Côte d'Ivoire, CA. 1925-45." *The International Journal of African Historical Studies* 30, no. 2 (1997): 325-348.

Bierwirth, Chris. "The Lebanese Communities Of Côte D'Ivoire." *African Affairs* 98, no. 390 (Ocak 1999): 79-99.

Boone, Catherine. *Merchant Capital and the Roots of State Power in Senegal 1930-1985*. Londra: Cambridge University Press, 2006.

Botti, Danielle. "Identity, Acceptance, and Alienation: The Case of the Lebanese Community in West Africa." Yüksek Lisans Tezi, SOAS University of London, 2013.

Boumedouha, Saïd. "Adjustment to West African Realities: The Lebanese in Senegal." *Africa: Journal of the International African Institute* 60, no. 4 (Ekim 1990): 538-549.

Falola, Toyin. "Lebanese Traders in Southwestern Nigeria, 1900—1960." *African Affairs* 89, no. 357 (Ekim 1990): 523-553.

Firro, Kais. "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860–1914." *International Journal of Middle East Studies* 22, no.2 (Mayıs 1990): 151-169.

Gberie, Lansana. "War and Peace in Sierra Leone: Diamonds, Corruption and the Lebanese Connection." *AfricaPortal*, 1 Kasım 2002, <https://africaportal.org/2022/10/15/>.

Genç, Hamdi ve İ. Murat Bozkurt. "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)." *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* XXVIII, no. I (2010): 71-103.

Genç, Hamdi. "Batı Afrika Ülkelerine Orta Doğu'dan Göç," *Dünya Siyasetinde Afrika 5* içinde, Editör: İsmail Ermağan, 233-248. Ankara: Nobel Kitapevi, 2018.

Genç, Hamdi. "Osmanlı Suriye'si ve Lübnan'ından Avustralya'ya Göç." *Türk-İslam Dünyasında Göç ve Göç Yönetimi* içinde, Editör: Abdüllatif Çeviker ve Faruk Bal, 183-206. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2016.

Genç, Hamdi ve İbrahim Murat Bozkurt. "Ottomans: Unwanted Immigrants in Brazil at the Beginning of the Twentieth Century." *Journal of Migration History* 7, no.1 (2021): 51-76.

Gutman, David. "Travel Documents, Mobility Control, and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880–1915." *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3, no.2 (Kasım 2016): 347-368.

Hitti, Philip. K. *Lebanon in History Form the Earliest Times to The Present*. Londra: Macmillan, 1957.

Hitti, Philip. K. *The Syrians in America*, New York: Gorgias Press, 2005.

Hudson, Michael C. *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*. Londra: Westview Press, 1968.

Karpat, Kemal H. "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914." *International Journal of Middle East Studies* 17, no.2 (Mayıs 1985): 175-209.

Kenwood, A. G. ve A. L. – Lougheed. *The Growth of the International Economy 1820- 2000*. Londra: Routledge, 2002.

Khater, Akram Fouad. *Inventing Home: Emigration, Gender, and the Middle Class in Lebanon, 1870-1920*. Kaliforniya: University of California Press, 2001.

Khater, Akram ve Marjorie Stevens. "The Early Lebanese in America: A Demographic Portrait, 1880-1930." *Khayrallah Center for Lebanese Diaspora Studies News*, 8 Kasım 2018, <https://lebanesestudies.ncsu.edu/news/2022/05/13/https://lebanesestudies.news.chass.ncsu.edu/2018/11/08/the-early-lebanese-in-america-a-demographic-portrait-1880-1930/>.

Khater, Akram. "Why Did They Leave? Reasons for Early Lebanese Migration." *Khayrallah Center for Lebanese Diaspora Studies News*, 15 Kasım 2017. <https://lebanesestudies.news.chass.ncsu.edu/2017/11/15/why-did-they-leave-reasons-for-early-lebanese-migration/>.

Khuri, Fuad I. "Kinship, Emigration, and Trade Partnership among the Lebanese of West Africa." *Africa: Journal of the International African Institute* 35, no. 4 (Ekim 1965): 385-395.

Khuri, Fuad I. "The African-Lebanese Mulattoes of West Africa: A Racial Frontier." *Anthropological Quarterly* 41, no. 2 (Nisan 1968): 90-101.

Khuri-Makdisi, İlham. *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860–1914*. Kaliforniya: University of California Press, 2010.

Kılıç, Aziz ve Özer Özbozdağı. “II. Meşrutiyetin İlanının Cebel-i Lübnan'da Yansımaları ve Seçim Tartışmaları.” *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 10, no. 1 (2023): 65-97.

Kılıç, Özcan. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nden Latin Amerika'ya Göç Hareketi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.

Kliot, Nurit. “Lebanon—a Geography of Hostages.” *Political Geography Quarterly* 5, no.3 (Temmuz 1986): 199-220.

Leichtman, Mara A. “Migration, War, and the Making of a Transnational Lebanese Shi-i Community in Senegal.” *International Journal of Middle East Studies* 42, no. 2 (Mayıs 2010): 269-90.

Leighton, Neil O. “The Political Economy of a Stranger Population: The Lebanese of Sierra Leone.” *Strangers in African Societies* içinde, Editör: William A. Shack ve Elliott P. Skinner, 85-103. Kaliforniya: University of California Press, 1979.

Malki, Isaac Xerxes. “Productive Aliens: Economic Planning And The Lebanese in Ghana, c. 1930-1972.” *Mashriq & Mahjar: Journal of Middle East and North African Migration Studies* 1, no.1 (2013): 85-114.

Morrill, Warren T. “Socio-Cultural Adaptation in a West African Lebanese Community.” *Anthropological Quarterly* 35, no. 4 (Ekim 1962):143-57.

Pearlman, Wendy. “Emigration and Power: A Study of Sects in Lebanon, 1860–2010.” *Politics & Society* 41, no.1 (Mart 2013): 103-33.

Preston, Matthew. *Ending Civil War: Rhodesia and Lebanon in Perspective*. Londra: I.B.Tauris Publishers, 2004.

Sander, Oral. “Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 37, no. 3 (1982): 219-228.

Traboulsi, Fawwaz. *A History of Modern Lebanon*. Londra: Pluto Press, 2007.

The World Bank, Population, total.
<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (Erişim tarihi:
7.12.2023).

Van der Laan, H. L. *The Lebanese Traders in Sierra Leone*. Mouton:
The Hague, 1975.

Winder, R. Bayly. "The Lebanese in West Africa." *Comparative
Studies in Society and History* 4, no.3 (Nisan 1962): 296-333.

Extended Abstract

Between 1821-1915, approximately 46 million people migrated to the New World, predominantly the Americas, for political, economic, religious and social reasons. The majority of these migrants came from Europe. Economists often refer to this period as the first wave of globalization or the age of mass migration. There was also migration from the Ottoman Empire's Asian and European territories, albeit to a lesser extent than from European countries. The Ottoman immigrants also migrated to the Americas, Africa, and Australia. The most intense Ottoman migration was from Lebanon and its surrounding areas. The Lebanese emigrated not just during this period, but also during the mandate and independence eras. This highlights how migration from Lebanon relates both to global factors and the country's particular context. The principal causes of Lebanese migration are social unrest, civil war, the decline of the silk industry, conscription, the development of maritime transportation infrastructure, migratory networks, and the desire to capitalize on developing economic opportunities. With the exception of the civil war and migrant networks, all of these had a significant impact on Lebanese migration during the Ottoman period. However, during the Mandate and Independence periods, the two had a huge impact on migration.

During the Ottoman, Mandate, and Independence periods, Lebanese citizens migrated to North and South America, Australia, and elsewhere, mirroring global migration patterns. Though in smaller numbers, Lebanese immigrants also went to the British and French territories of West Africa. Migration continued even after colonial countries gained independence. Early on, Lebanese emigrants were drawn to / settled on West Africa due to the various restrictions and financial obstacles they encountered when migrating to the American continent. During subsequent periods, migration shifted from forced to voluntary migration to take advantage of the economic opportunities afforded by West African nations. Under the Ottoman Empire, the majority of Christian Maronites went to West Africa while there was limited migration by Lebanese Muslims. During the Mandate and Independence periods, Muslims gradually displaced the Maronites. At this time, Lebanese migration to West Africa became more sectarian for both Muslims and Christians. As such in the countries of immigration, Lebanese migrants were split by both religion and sect.

Lebanese immigrants to West Africa took advantage of the economic opportunities there. During the Ottoman and mandate periods, they

worked primarily as middlemen in economic transactions between colonial administrations and indigenous communities. Later, they became West Africa's leading exporters and importers. Some of their entrepreneurial advantages may have contributed to Lebanon's economic success. However, such advantages were viewed unfavorably by the local community. In order to overcome the animosity, they encountered in the West African nations where they relocated, the Lebanese immigrants formed alliances with the rulers of these countries. These partnerships predominantly took the form of financial sponsorship. The Lebanese immigrants also chose to remain politically irrelevant. Despite such precautions, they were subjected to brutal treatment in the countries of West Africa. While these issues limited the success of Lebanese immigrants in the short term, over time they were overcome.

This research focuses on Lebanese immigration to West African nations/colonies, which began in the second half of the 19th century and persisted into the 20th. The study's focus on Lebanese migration to West African nations/colonies is dually motivated: firstly, there is little research on this topic in Turkish academic literature and, as such, it makes a new contribution. The second is the notion of relating past experience to the present in order to understand how the current fresh wave of migration impacts Turkey as well as the wider world.

Kitap İncelemesi/Book Review

Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş

Robert J. Young,
Matbu Yayınları, 1. Baskı, 2016, 672 Sayfa.

Değerlendiren: Ayça Coşkun*

New York Üniversitesi'nde karşılaştırmalı edebiyat alanında profesör olan Robert Young, "Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş" isimli çalışmasında kültürel ve siyasi bağlamda sömürgeciliği hem sömürgeleştiren hem de sömürgeleşen toplumlar açısından ve diğer çalışmalardan daha ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Kitabın temel hedefi sömürgecilik, emperyalizm, imparatorluk ve postkolonyalizm kavramlarının detaylı bir analizini bu alanda çalışan akademisyenlerin yanı sıra lisans düzeyindeki öğrencilere de ulaştırmaktır. Bu amaçla kitapta Asya, Avrupa ve Afrika'daki sömürgecilik karşıtı hareketlere, bu hareketlerin liderlerine, sömürgecilik kuramlarına ve sömürgecilik karşıtı söylemlerin tarihsel gelişimine detaylı bir şekilde değinilmektedir. Diğer taraftan, bu üç kıta dışında kalan sömürgecilik karşıtı hareketlere ve isyanlara daha az yer verilmiştir.

Yazar, kitabın kuramsal çerçevesini çizerken sömürgeciliğin uzun bir tarihsel geçmişe sahip olmasına karşın 19. yüzyılda artan sömürge karşıtlığının kapitalizme karşı bir direniş türüne dönüşmesi nedeniyle bu dönemden sonra araştırma konusu olarak ele alındığına dikkat çekmektedir.

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim bölümü, Türkiye, ay cos@yahoo.com ORCID: 0000-0001-6188-1655

Yazarın mevcut çalışmada dikkat çektiği diğer bir husus sömürgecilik ve emperyalizm arasındaki farklardır. Sömürgecilik ve emperyalizm kavramları genelde bir toplumun başkalarının buyruğu altına girmesi olarak tanımlanır (20). Ancak bu iki kavram eşanlamlı değildir. Sömürgecilik birbiriyle bağlantısı olmayan grupların oluşturduğu ya da ticari şirketlerin iktisadi amaçlarla meydana getirdiği tek bir yönetime ait olmayan pragmatik bir yapı iken, emperyalizm genel olarak bir devlet politikası olarak merkezden yürütülen iktidar odaklı, ideoloji güdümlü bir yapıdır (41-44). Bu kavramlar her ne kadar on dokuzuncu yüzyıldan itibaren ele alınmaya başlansa da dünya tarihi bu tür tahakküm örnekleriyle doludur. On dokuzuncu yüzyıl emperyalistlerinin kendilerine rehber ve ahlaki dayanak olarak aldıkları Roma İmparatorluğu buna örnek verilebilir (43). Tarihte birçok sömürgeci topluluk kendisinden önceki modeli örnek almıştır. İspanyolların nüfusu Hıristiyanlaştırmaya yönelik çabaları, İspanya'nın Endülüs Emevileri tarafından sömürgeleştirilmesine neden olan İslamcı cihat anlayışı ile birebir örtüşmektedir (21).

Sömürgeciliği yaşam alanı kurma ve bölgesel zenginliklere sahip çıkma olarak iki alanda ele alan Young, sömürülenleri siyah ve beyaz ırk olarak ikiye ayırır. İngilizcede sömürge yerleşimcisi ya da çiftçisi olarak nitelenen Fransızca “colon” terimi bu ayrıma işaret eder. İngiliz ve Fransız sömürgecilerinin birbirinden farklı sistemleri ise asimilasyon doktrini ve ırkçılıkla açıklanabilir. Fransızlar sömürge halklarına, bütün insanların temelde eşit olduğunu, her ne kadar geri kalmış olsalar da çağdaş ve yüksek Fransız kültürüne davet edilerek Fransa ile bütünleştirilmesi gerektiğini telkin ederken, İngilizler ırk üstünlüğü ideolojisiyle medenileştirme misyonu çerçevesinde hareket etmektedir (43).

1945 yılından sonra Avrupa kökenli sömürgeci sistem sürdürülemez hale gelir. Bunun başlıca sebebi sömürgeleştirilen halkların sisteme dirençlerinin artması, savaşta çok fazla kayıp veren Avrupalı güçlerin sistemi devam ettirmesinin zorlaşması ve ortaya çıkan yeni süper güç Amerika Birleşik Devletleri'nin sömürü düzeninden daha fazla pay almak istemesidir (59). Bu yüzden yeni sömürgecilik anlayışı ortaya çıkar. Gana lideri Gana Nkrumah yeni sömürgeciliği teoride bağımsız ancak iktisadi ve siyasal olarak dışardan yönetilen bir yapı olarak tanımlar. Nkrumah'a göre yeni sömürgecilik, Batılı eğitim sisteminden

geçmiş ve sömürgeciliği normalleştiren yönetici sınıflardan oluşan seçkinler yardımıyla güçlendirilir (62).

Young'a göre Postkolonyalizm, sömürgeleştirimin genel tarihsel gerçeklerine, egemenliğin kazanılmasına, iktisadi ve siyasi zorbalığın devam ettiği ulusların ve halkların gerçekliğine parmak basar. Postkolonyalizm bu kötü şartlara müdahale eden kuramsal ve siyasi bir makamdır (92).

Young, postkolonyalizm tarihini on beşinci yüzyılın sonu itibarıyla başlatır ve bu dönemin 18. yüzyıldaki mevcut durumuna odaklanır. Bu kapsamda 15. yüzyılda ABD'nin İspanyollar tarafından işgal edilmesini ahlaki ve yasal temellerde ilk kez sorgulayan Katolik Piskopos Bartolome de las Casas öne çıkarken, 18. yüzyılda ise yalnızca beyaz erkeklerden oluşan insanların eşit olduğuna ilişkin görüşün sorgulanması ele alınır (100). Bu muhakeme sürecinin başlamasıyla birlikte Fransa ve İngiltere'de "cinsiyetçilikten uzak ve bütün ırkları kapsayan evrensel insan hakları fikri" sömürgeci kurtuluş hareketlerinin temel dayanağı olmuştur (101).

Young, Adam Smith tarafından 1776 yılında yazılan "Milletlerin Zenginliği" isimli kitabında ele aldığı sömürgeciliğin yalnızca insani sebeplerle değil, ekonomik sebeplerle de sorgulanması gerektiğini söyleyerek Smith'in sömürgeci uygulamalara karşı çıkan ahlaki ve insani itiraza bir de "yıkıcı" ekonomik itiraz eklemesini inceler. Smith, sömürgecilikle mücadele aşamasında Marksist yaklaşımdan çok serbest piyasa verimlilik ekonomisi modelinin etkili olduğunu savunmaktadır.

Young, Marx'ın sömürgeciliğe tamamen düşman olmadığını altını çizerek, aksine sömürgeciliği hem kınadığını hem de meşrulaştırdığını belirtmektedir. Alman bakış açısıyla olayları değerlendiren Marx'ın, kendi devrimci projesini ve kendi kültürünü diğerlerinin karşısında ayrıcalıklı bir konuma yerleştirdiğini vurgulamaktadır. Young, 1853 yılındaki açıklamasını örnek göstererek, Marx'ın sömürgeciliği "haysiyeti olmayan, durağan bitkisel hayatı" yok eden bir gelişme olarak da görebildiğini ortaya koyar. Bu açıklamada Marx, İngiltere'nin Hindistan'da sosyal devrime yol açan sömürgeciliğinin, uygulamada ahlaka aykırı birçok davranış olmasına rağmen Hindistan'ın sosyalizme doğru adım atmasına yardımcı olacak tarihsel bir araç olarak değerlendirmektedir (146-147).

Young'ın dikkat çektiği bir diğer mesele, postkolonyalizm ve Marksizm arasındaki ilişkidir. Young'a göre Marksizm sömürgeci aktivistlerin birbiriyle iletişim kurmasını sağlayan siyasi bir dil kullanarak konumunu güçlendirmektedir (225).

Çin'de Mao'nun mücadelesinde, milliyetçi kurtuluş ile sosyoekonomik kurtuluş arasında radikal bir bakış açısı geliştirilmesi ve yerel koşulların yapısına uygun Marksist ilkeler ortaya konulması gerektiği vurgulanmıştır. Toprak sahiplerinin karşısında köylülerin yanında yer alan Mao, komünist politikaları değiştirmiştir (244). Stalin'in aksine Mao özellikle köylü sınıfının, kendi başına sömürge karşıtı aktivitelere katılabileceğine, örgütlenebileceğine inanmıştır. Mao birinci çelişki olarak emperyalizmi görmüş, feodalizm ve köylü sınıfı arasındaki sıkıntıları ise ikincil olarak nitelendirmiştir. Yazara göre Mao'nun köylü devrimi üç kıtada Marksizm'in yeniden temellerini atar (248).

Bunun dışında Çin, Mısır, Bandung, Latin Amerika, Afrika'da yaşanan direnişleri ele alan Young, Marksist teorinin farklı kültürlerin özel koşullarıyla birlikte geliştirilmesi gerektiği fikrinin üç kıtada da temel strateji olduğunu belirtir (261).

Cezayir ve İrlanda'da yaşanan şiddeti ve asimilasyon politikalarını eleştiren Young Hindistan'da yaşanan "eşi benzeri olmayan bağımsızlık hareketini" ve Gandhi'nin alternatif siyasi stratejilerini başarılı bulur. Gandhi'nin karşı modernitesini, bütün sömürge karşıtı aktivitelere içinde en modern olarak gören Young, tuz yürüyüşünü, aktivitenin planlanmasını ve uygulanmasını gelmiş geçmiş en başarılı sömürge direnişlerinden biri olarak görmektedir (445-446).

Bunların dışında ilk olarak Gramsci tarafından kullanılan "madun" sözcüğü zaman içinde popülerlik kazanacak ve Gandhi'nin yürüttüğü siyaset baz alınarak oluşturulan "Maduniyet Çalışmaları Projesi"nin esin kaynağı olacaktır. Madun kavramı bir önceki tanımında ezilenler ve mülksüzleştirilmişler olarak belirtilse de yeni tanımında bu kavrama dinamik siyasi amillik atfedilmiş ve madunlar tarihin zavallı nesnelere olmak yerine özne olabilmek için farklı bir misyon üstlenmiştir (475). Young, Maduniyet Çalışmaları Projesi'ni, radikal bir sosyal ve siyasi dönüşüm olmadan bağımsızlığa ulaşan Hindistan üzerine yapılan en önemli çalışmalardan biri olarak tanımlar (472). Spivak ise, olayı toplumsal cinsiyet temelli olarak ele alarak sömürge mücadelelerindeki kadınları madunun madunu olarak tanımlar (474). Ancak Young'a göre

Gandi ya da Nkrumah gibi sömürge karşıtı feminist ve sahada aktif olarak çalışmış olan kayda değer bir kadın kuramcı bulunmamaktadır. Young sömürgecilik karşıtı alanda ön saflarda rol almış kadınların yok sayıldığını belirterek, Nkrumah'ın kadınları yalnızca destekçi halk tabanı olarak görmesini örnek gösterir. Örgütlenmelerde bile erkeklerin baskın olduğunu, kadınların resmi olmayan güç yapılarını göz ardı ettiğini ve yeni bir ataerkil kontrol düzeyinin ortaya çıktığını belirtir (483).

Batı dışında yaşayan kadınların kurtarıcılık misyonu ile kutsanmış Batılı feministler tarafından kurtarılması gerektiği fikrini emperyal ideolojinin merkezine oturtan söylem de postkolonyal feministlerin eleştiri odağındadır. Bu görüşlerin kültür ile ilişkisi ortaya koyan postkolonyal feministler üçüncü dünya kadının kıyafetini buna örnek göstermişlerdir. Müslüman kadınların geleneksel giyim tarzına olan bağlılıkları, Batı'da geri kalmışlık ve baskının işareti olarak algılanmaktadır (505).

Young, Edward Said'in başarısını sömürgeciliğin yalnızca bir askeri yönetim türü olarak değil, aynı zamanda bir tahakküm söylemi olarak da işlediği konusundan kaynaklandığını ortaya koyar. Edward Said'in "Şarkiyatçılık" adlı kitabı, bir söylem olarak sömürgeci ve emperyal düşünce sistemlerinin kültürel formlar aracılığıyla analiz edilebildiği kuramsal bir paradigma çıkmasına olanak sağlayarak şarkiyatçılığı akademik alanda tartışmaya açmıştır (515). Young, söylem sorununun birçok yorumcu özellikle de Homi Bhabba tarafından eleştirildiğini çünkü Said'in belirleyici ve tek sesli bir söylem kullandığının altını çizer (525). Foucault'un "Bilginin Arkeolojisi"nden ilham alan söylem modelinde sömürgecilik ve ırk konusunda pek çalışma bulunmasa da, Said buna farklı bir yorum getirerek bu alandaki çalışmaların öncüsü olmuştur (530).

Son olarak Young, sömürge karşıtlığının bir fikir, düşünce ya da dünya görüşü olmadığını vurgular. Sömürgecilik karşıtı fikirler maddi, siyasi ve örgütsel altyapıların içine gömülü olarak kalmıştır. Young'a göre postkolonyalizm gibi trikontinentalizm de (üçkıtıcılık) diasporaya özgü yerel bağlamların birleşimi ile oluşmuştur (571). Young, sömürgeciliği ortadan kaldırma adına pek çok şey başarmış olsa da günümüzde hâlâ eşitsizlik, adaletsizlik, topraksızlık, hastalık ve kıtlık gibi deneyimlerin yaşandığını ve yaşanmaya devam edeceğinin altını çizer. Üçkıtıcılık da bu koşulların gerçekliklerinden oluşan bilgilerle işlenmektedir. Bunları değiştirme iradesi ise güç ve bilgi siyasetinde bulunmaktadır (572).

1492 yılından 2000’li yıllara dek imparatorlukların ortaya çıkışını ve yıkılışını ele alan kitap, her ne kadar karşı tarih çizgisinden yola çıktığı iddiasında olsa da kitapta Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılış dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulma aşamasında gösterilen insanüstü mücadeleye hemen hemen hiç yer verilmemesi kitabın eksik yönlerinden biridir. “Türkçe Baskıya Önsöz” başlıklı bölümünde durumun eksikliğini ele alan Young, kitabın Avrupamerkezci bir tavırla yazıldığı konusundaki eleştirileri kabul ederek, kitabı yeniden yazacak olsa, Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı’na daha fazla yer vereceğini belirtir. Türkiye Cumhuriyeti’ni postkolonyal bir çerçevede tanımlamanın pek de mümkün olmadığını öne sürer ancak hâlâ 1919-23 yıllarında ortaya çıkan hayaletler tarafından rahatsız edildiğinin altını çizer.

Young’un ortaya koyduğu çalışma her ne kadar tarafsız ve sömürge karşıtı olarak sunulsa da her iki alana da oldukça mesafeli olduğu söylenebilir. Young’ın çalışmasında konuyu taraflı ve önyargılı araştırmacıların bakış açısıyla ele alarak objektif yaklaşıma oldukça uzak bir değerlendirme yaptığından söz edilebilir.

Kitap sömürgecilik, emperyalizm ve postkolonyalizm gibi kavramlar çerçevesinde ele alınan eski araştırmaların bir derlemesi niteliğinde olup bu konuda yeni bir tartışmanın kapısını açmamaktadır.

Kitap İncelemesi/Book Review

21. Yüzyılda Türkiye'nin Dış Politikası

Prof. Dr. Ramazan ERDAĞ,
Kadim Yayınları, Ankara, 2023, 344 sayfa.
ISBN: 978-605-7629-96-8

Değerlendiren: Pınar Hilal Balta*

Kadim Yayınları tarafından yayımlanan, editörlüğünü Prof. Dr. Ramazan Erdağ'ın yaptığı “21. Yüzyılda Türkiye'nin Dış Politikası” isimli eser, Türk hariciyesinin milenyum çağında gün be gün artan bir etkiye sahip olduğu perspektifiyle ve bu etkinin arkasındaki dış politika çalışmalarının bütüncül bir incelemeyle ele alınması gerektiği iddiasıyla ortaya çıkmaktadır. 344 sayfalık geniş hacimli kitap, alanında yetkin toplam 21 akademisyen ve uzman tarafından kaleme alınan 18 bölümden oluşmaktadır. Her bir bölümde Türkiye'nin ilgili ülke ve ülkelerle ilişkileri, ortaya koyduğu dış politikasının parametreleri, etkileri ve bu etkiler sonucunda ilişkilerin nereye evirildiği üzerinde durulmaktadır. Bölümlerde Türkçe ve İngilizce olarak geniş kaynak kullanımı dikkat çekmektedir. Değerlendirmeler sırasında dünyada eşzamanlı olarak gerçekleşen gelişmeler aktarılmakta, bu nedenle belli konularda kesişmeler yaşanmasından kaynaklı olarak bazı bölümler birbirlerini destekleyici ve açıklayıcı bir bütün oluşturmaktadır. Böylece kitap, farklı isimler tarafından ele alınan yazıların birbirinden kopuk anlatılara dönüşmesini engellemektedir. Bu noktada eser, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi başta olmak üzere bölgesel çalışmalarla ilgilenen lisans, lisansüstü, doktora öğrencileri, araştırmacılar ve gazetecilere hitap etmektedir.

Ramazan Erdağ'ın imzasını taşıyan “2000’li Yıllarda Uluslararası Sistemde Ve Türk Dış Politikasında Değişim Ve Dönüşüm” başlıklı ilk bölümde 21. yüzyılda güç ve etkinin, rekabet halindeki devlet ve devlet dışı aktörler arasındaki dağılımına dikkat çekilirken, Filiz Cicioğlu'nun yazarı olduğu ve Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik sürecinin aktarıldığı “Türkiye-AB İlişkileri” başlıklı dördüncü bölümde AB sürecinin Birlik'in Türkiye'ye mesafeli yaklaşımıyla

* Sosyolog ve Gazeteci, pinarhilalb@gmail.com ORCID: 0009-0003-1983-1576

Copyright © 2022 by the Authors. This is an open access paper distributed under the terms of conditions of the Creative Commons Attribution International License CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>)

nasıl kan kaybetmeye başladığı ele alınmaktadır. Tamer Kaşıkçı'ya ait "Uluslararası Örgütlerle İlişkiler" başlıklı ikinci bölümde ise Türkiye'yi etkinliği ve etkisi gittikçe artan bir aktöre dönüştüren diplomasi yolculuğunun en önemli başlangıç noktası olan pro-aktif politikalara değinilmektedir. Kaşıkçı'nın yazısında bu politikalar, Türkiye'nin global örgütlerdeki varlığını ve faaliyetlerini kuvvetlendirmek, dolayısıyla uluslararası sistemdeki tanınırlığını arttırmak olarak nitelendirilmektedir. Kaşıkçı, işaret ettiği pro-aktif politikalar kapsamında Türkiye'nin dünyanın farklı coğrafyalarındaki Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) operasyonlarına ve Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi Barış Koruma Güçlerine askeri olarak katılım sağladığını belirterek bunları listelemektedir. Ancak bu askeri operasyonların gerçekleştirildiği ülkelerdeki yansımalarına, devlet ve halk nezdinde nasıl karşılandığına değinilmemektedir. Bu çerçevede Kaşıkçı'nın analizinin, konu başlığını karşılama da temelde Türkiye'nin NATO ve BM ülkeleri nezdindeki tanınırlığı ve etkisiyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Operasyonlara askeri katılım, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki tanınırlığını artırma amacıyla sürdürdüğü politikaların bir uzantısı olarak değerlendirilecekse gerçekleştirildikleri ülkelerdeki etkilerine muhakkak değinilmeli ve eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.

Bora Bayraktar ve Ebuzer Demirci tarafından ele alınan "ABD ile İlişkiler" başlıklı üçüncü bölüm ve Muhammet Koçak imzalı "21. Yüzyılda Türkiye-Rusya İlişkileri" başlıklı beşinci bölüm, okuyuculara ABD'nin hegamonik etkisinin erimeye başlamasının, Türkiye dış politikasında bağımsız politikaların ortaya çıkışının ve Rusya-Türkiye arasında doğan rekabet alanlarının sıralı bir projeksiyonunu sunmaktadır.

"21. Yüzyılda Türkiye-İsrail İlişkileri" başlıklı altıncı bölümde Haydar Oruç, incelemesini İsrail ile normalleşme gündemiyle noktalamaktadır. Ancak eserin yayınlandığı Eylül 2023 tarihinden kısa bir süre sonra Hamas'ın 7 Ekim saldırısının gerçekleştiği, İsrail'in soykırım ile suçlanmasına sebep olan karşı saldırılarıyla birlikte ise İsrail-Filistin sorununun yeniden kendini hatırlattığı bilinmektedir. Normalleşmeyi durdurduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz bu yeni gelişme, Türkiye'nin İsrail özelindeki dış politikasının yeniden incelemeye tabi tutulmasını mecbur kılmaktadır.

"Irak İle İlişkiler" başlıklı yedinci bölümde Mehmet Alaca, Türkiye'nin Bağdat ve Erbil'e yönelik iki aktörün birbirlerini tamamladıkları yönünde bir bakış açısı geliştirdiğini belirterek, bunun hangi süreçler sonunda geliştiğini anlatmakta, buna rağmen Ankara'nın iki aktör arasındaki statükonun korunması yönündeki mevcut politikasını koruyacağını beklediğini ifade etmektedir. Bu beklenti açıklanırken Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) bağımsızlık referandumu macerası hatırlatılmaktadır. Ancak bu değerlendirmenin daha kuvvetli hale getirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin birbirine zıt gibi görünen bu yaklaşımları aynı anda uygulamasının gerekçeleri detaylandırılmalı, hangi olası

sonuçlar ve tehdit algıları altında yürütüldüğüne ilişkin örneklerin kapsamı genişletilmelidir.

Eserde, Türk dışişleri bürokrasisinin operasyonel kabiliyetini 2000'li yıllarda nasıl geliştirdiği sorusu Furkan Polat imzalı “Türkiye’nin Libya Politikası” başlıklı on birinci bölümde ve Recep Yorulmaz imzalı “2000 sonrası Türkiye’nin Kıbrıs Politikası” başlıklı on ikinci bölümde kapsamlı bir şekilde cevaplanmaktadır. Bu bölümlerde Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de askeri ve diplomatik üstünlük kazanmak için gösterdiği çabalar anlaşılır bir biçimde ortaya konulmaktadır.

İsmail Sarı sekizinci bölümde “2000’li Yıllarda Türkiye-İran İlişkileri” başlıklı yazısında hem Ankara hem de Tahran’ın sıcak temasa dönüşmesinden olabildiğince kaçındığı tarihi ve güncel rekabetlerine kapsayıcı bir bakış sağlamaktadır. Suriye’deki iç savaşın Türkiye için nasıl bir milli güvenlik sorununa dönüştüğü ise dokuzuncu bölümde Oytun Orhan ve Recep Tayyip Teke imzalı “Türkiye’nin 2000 Sonrası Suriye Politikaları” başlıklı yazıyla açıklanmaktadır.

Türkiye’nin tarihin akışı sonucunda yüklenmek zorunda kaldığı bagajlar sebebiyle hassas bir zeminde süregiden Körfez ülkeleriyle ilişkileri ise on altıncı bölümde Mehmet Rakipoğlu tarafından “21. Yüzyılda Türkiye-Körfez İlişkilerinde Stratejik Dönüşümler” başlığı altında incelenmektedir. Rakipoğlu, Yemen’den çıkmaya çalışan Suudi Arabistan’ın bu sebeple Türkiye’ye ile temas kurması ile yine Yemen’de Suudi Arabistan ile rekabet halinde bulunan Birleşik Arap Emirlikleri’nin (BAE) bu amaçla Türkiye ile yakınlaşması gibi örnekler vererek, Fars yayımlıcağının Körfez ülkeleriyle Türkiye arasında rekabet alanları kadar uzlaşma zeminleri doğurduğunu ifade etmektedir. Yazar, en nihayetinde Türkiye ile Körfez ülkeleri arasında normalleşme başladığı kanaatine varmaktadır. İnceleme ayrıca taraflar arasında gerçekleştirilen ekonomik temasların ekseriyetle askeri alanda olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bu noktaya kadar ele alınan yazılar genel olarak değerlendirildiğinde “21. Yüzyılda Türkiye’nin dış politikası” isimli eserin, Dışişleri’nin pro-aktif politikalarının, Türk Savunma Sanayiinin millileşmesi ve ulusal güvenliğe yönelik askeri hamlelere zemin oluşturması açısından nasıl bir domino etkisi yarattığına ilişkin başarılı bir değerlendirme sağladığı söylenebilir.

Türkiye ile kültürel bağları nedeniyle özel öneme sahip olan Balkanlar, onuncu bölümde “21. Yüzyılda Türkiye’nin Balkanlar Politikası” başlığı altında Mehmet Uğur Ekinci tarafından, Kafkasya ise on üçüncü bölümde “Orta Asya Ve Kafkaslarla İlişkiler” başlığı altında Merve Zorlu tarafından ele alınmaktadır. Her iki değerlendirmede de Türkiye'nin, Balkan ve Kafkas ülkelerinin kendi aralarında diplomatik temaslar kurması için gösterdiği çabaya ve söz konusu ülkelerin iç işlerine müdahale etmekten kaçınma hassasiyetine,

ilişkilerin geleceği anlamında, özel önem atfetmektedir. Onuncu ve on üçüncü bölümdeki bu önemli detay, Türk hariciyesine özellikle iç politikada isnat edilen “hegemonik güç hevesi” suçlamalarını boşa çıkarmasıyla dikkate şayandır.

İncelemeye konu olan “21. Yüzyılda Türkiye'nin Dış Politikası” isimli eserde yumuşak güç kavramına ilk kez on üçüncü bölümde rastlanılmaktadır. Özellikle 2010 öncesinde Arap dünyası özelinde ön plana çıkan bu kavram ikinci kez ise Hüsna Taş Yetim ve Mustafa Yetim tarafından kaleme alınan “Türkiye'nin Son Dönem Latin Amerika Politikası” başlıklı on beşinci bölümde görülmektedir. Ekseriyetle kültürel benzerlikler ve sinema, televizyon gibi kitle iletişim araçlarıyla gerçekleştirilen faaliyetleri içeren yumuşak güç kavramının bölgelerdeki politikalara somut yansımalarını değerlendirme ve kıyaslama imkânı vermesi açısından bu iki yazının eserde aynı anda bulunması okuyucuya faydalı olacaktır.

Türkiye'nin Afrika ile derinleşen ilişkileri ve bu ilişkilerin kurumsallaşma süreçleri ise Abdurrahim Sıradağ tarafından on dördüncü bölümde “21. Yüzyılda Türkiye- Afrika İlişkileri” başlığı altında ele alınmaktadır. Sıradağ, Türkiye'nin Afrika'daki insani-ekonomik kalkınmayı destekleyen politikaları ve kıtada bir sömürge geçmişinin olmaması faktörlerini, Ankara'nın elini güçlendiren iki nokta olarak nitelendirmekte ve bunların altını çizmektedir. Bu çerçevede eser, Türk dış politikasının istisnasız her alanda etkisini sürdüren insani karakterine vurgu yapmaktadır. Ayrıca Sıradağ'ın ele aldığı yazı, Balkanlar ve Kafkasya hususlarında ön plana çıkan ve “hegemonik güç hevesi” suçlamalarını yalanlayan çerçeveye örtüşmektedir. Yumuşak güç kavramı üzerinden yaşanan bağlam kavuşumuyla da yazıların birbirini desteklediği görülmektedir.

Türkiye'nin dış politikada ortaya koyduğu geniş perspektife lokomotif olabilecek makroekonomik güce erişmek adına attığı adımlar, Emre Saygın ve Tahsin Yamak tarafından on yedinci bölümde “21. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Ekonomik-Politik Belirleyicileri” başlıklı yazıda incelenmektedir. Uluslararası ticaret ve güç dengelerinin Asya-Pasifik bölgesindeki gelişimi ise Gürol Baba tarafından “Türkiye'nin Asya-Pasifik Bölgesi İle İlişkileri: 4 Temel Sütun” başlığı altında on sekizinci bölümde ele alınmaktadır.

“21. Yüzyılda Türkiye'nin Dış Politikası” isimli eserin, uluslararası ilişkiler, diplomasi ve dış politika alanlarında 21. yüzyıl özelinde genel bir çerçeve çizdiği görülmektedir. Eser, emsalleriyle karşılaştırıldığında okuyucuları için tatmin edici bir başvuru kaynağı oluşturmaktadır.

Ancak yüzyılın başından bu yana Türkiye'nin dış politikadaki yükselişinde etkili olmuş hemen hemen her gelişmeye değinilen böylesi bir eserde Rusya-Ukrayna savaşının yalnızca bazı bölümlerde birkaç cümleyle yer bulmuş olması ve bölgenin ayrı bir başlıkla ele alınmamış olmasının eksikliği göze

çarpmaktadır. Erdağ, Ukrayna'nın geniş çaplı işgalinin kitabın hazırlanış aşamasında ortaya çıktığını not düşerek, bu konunun müteakip baskılara dâhil edilebileceğini ifade etmektedir. Rusya-Ukrayna savaşı, Türkiye'nin İnsansız Hava Araçlarının (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Araçlarının (SİHA) başarısı ile savunma sanayiinin uluslararası düzlemde prestij ve rağbet gördüğü ve en nihayetinde Türkiye'nin askeri ve diplomatik dahil ile Karadeniz'deki varlığını güçlendirdiği bir süreçtir. Öte yandan Türk Dışişleri'nin savaş süresince her iki taraf ile de açıktan sürdürdüğü ilişkilerini koruyabilmesinin Ankara için tarihi bir diplomatik başarı olduğuna dikkat çekilmelidir. Türk dış politikasına tam anlamıyla bütüncül bir bakış açısı getirilebilmesi bakımından bu konunun kendi iç dinamikleri ve gelişmeleriyle ele alınmaması, kitabın en önemli eksikliği olarak zikredilebilir.

Bu çalışma, son olarak Türkiye'nin her bağımsız adımı sonrası bir “eksen kayması” ile suçlanması gibi önemli bir hususun geniş pencereden görülmesini sağlaması bakımından okunmaya değerdir. Kitabın çizdiği genel çerçeve, günümüz Türk dış politikasının Soğuk Savaş yıllarından kalma bir perspektifle okunamayacağına, Türkiye'nin Doğu'yu ya da Batı'yı tercih etmek gibi bir mecburiyetinin olmadığına dikkat çekmekte ve bu yaklaşıma da açıkça karşı çıkmaktadır. Bu bağlamda kitap, ülkelerin bağımsız politikalarının hangi çerçeveler ve dinamiklerle değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin yeni bir tartışma sunmakta ve bu politikalar tanımlanırken neyin, nasıl referans alınacağı sorusunu gündeme getirerek hayati bir noktaya da değinmektedir.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi (ISSN:2147-7523, E-ISSN:2630-5631)

Yayın İlkeleri

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az **6000** en fazla **9000** kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az **750** en fazla **1500**, vaka analizleri ise **3000-5000** kelime olmalıdır. Makalelerde en fazla **200** kelimelik Türkçe özet ile İngilizce özet ve her iki dilde makale başlığı bulunmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.

Yazılar **Microsoft Word** dosyası formatında, **Times New Roman** yazı karakterinde, **12** punto boyutunda ve **tek satır** aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar ise aynı yazı karakterinde, **10** punto boyutunda ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, "**Kaynakça**" başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde "**Bibliography**" kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır. Dergimizde **Chicago** (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanıldığından, makalelerinizde kullandığınız; atıfların yazımı, atıf tekrarlarında uygulanacak yöntem ve kaynakça yazımında aşağıdaki şablon esas alınmalıdır.

Chicago Atıf ve Kaynakça Yazım Kuralları

1. KİTAP

Tek yazarlı,

Dipnot: Zadie Smith, Swing Time (New York: Penguin Press, 2016), 315-16.

Dipnot Tekrarı: Smith, Swing Time, 320.

Kaynakça: Smith, Zadie. Swing Time. New York: Penguin Press, 2016

İki/üç yazarlı,

Dipnot: Brian Grazerand Charles Fishman, A Curious Mind: The Secretto a Bigger Life (New York: Simon&Schuster, 2015), 12.

Dipnot Tekrarı: Grazerand Fishman, Curious Mind, 37.

Kaynakça: Grazer, Brian, and Charles Fishman. A Curious Mind: The Secretto a Bigger Life. New York: Simon&Schuster, 2015.

Dört ve fazla yazarlı,

(Not: Kaynakçada tüm yazarları listeleyin. Dipnotta ise sadece ilk yazarı yazıp ardından “ve diğerleri” şeklinde yazın.)

Dipnot: Dana Barnes et al., Plastics: Essays on American Corporate Ascendance in the 1960s ...

Dipnot Tekrarı: Barnes et al., Plastics ...

Tercüme kitaplar,

Dipnot: Jhumpa Lahiri, In Other Words, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Dipnot Tekrarı: Lahiri, InOtherWords, 184

Kaynakça: Lahiri, Jhumpa. In Other Words. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

Edisyon veya derlemelerde,

Dipnot: John D’Agata, ed., The Making of the American Essay (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177-78.

Dipnot Tekrarı: D’Agata, AmericanEssay, 182.

Kaynakça: D’Agata, John, ed. The Making of the American Essay. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Kitap bölümü,

Dipnot: Henry David Thoreau, “Walking,” in The Making of the American Essay, ed. John D’Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177-78.

Dipnot Tekrarı: Thoreau, “Walking,” 182.

Kaynakça: Thoreau, Henry David. “Walking.” In *The Making of the American Essay*, edited by John D’Agata, 167-95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016

Orjinal baskıdan sonraki baskılardaki bölümler,

Dipnot: Quintus Tullius Cicero. “Handbook on Canvassing for the Consulship,” in *Rome: Late Republic and Principate*, ed. Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White, vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, ed. John Boyer and Julius Kirshner (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 35.

Dipnot Tekrarı: Cicero, “CanvassingfortheConsulship,” 35.

Kaynakça: Cicero, Quintus Tullius. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33-46. Chicago: University of Chicago Press, 1986. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell&Sons, 1908).

Önsöz, giriş veya bir kitabın benzer bölümlerinde,

Dipnot: James Rieger, introduction to *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley (Chicago: University of Chicago Press, 1982), xx-xxi.

Dipnot Tekrarı: Rieger, introduction, xxxiii.

Kaynakça: Rieger, James. Introduction to *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley, xi-xxxvii. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Dijital (e-book) kitaplarda,

Dipnot: Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper&Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Dipnot Tekrarı: Melville, Moby-Dick, 722-23.

Kaynakça: Melville, Herman. Moby-Dick; or, The Whale. New York: Harper&Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

2. MAKALELER

Basılı dergilerdeki makale,

(Not: Dipnotta başvuru kaynağın sayfa numaralarını belirtin. Kaynakçada ise tüm makalenin sayfa aralığını belirtin)

Dipnot: Susan Satterfield, "Livyand the Pax Deum," Classical Philology 111, no. 2 (April 2016): 170.

Dipnot Tekrarı: Satterfield, "Livy," 172-73.

Kaynakça: Satterfield, Susan. "Livyand the Pax Deum." Classical Philology 111, no. 2 (April 2016): 165-76.

Online dergilerdeki makale,

(Not: Dergi bir DOI numarası tahsis etmişse mutlaka ekleyin. DOI yoksa bir URL verin. Erişim tarihini ekleyin)

Dipnot: Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." American Naturalist 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

Dipnot Tekrarı: Bay et al., "Predicting Responses," 466.

Kaynakça: Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," American Naturalist 189, no. 5 (May 2017): 463-73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

Gazete ve dergilerdeki makale,

Dipnot: RebeccaMead, "The Prophet of Dystopia," New Yorker, April 17, 2017, 43.

Dipnot Tekrarı: Mead, “Dystopia,” 47.

Kaynakça: Mead, Rebecca. “The Prophet of Dystopia.” *New Yorker*, April 17, 2017.

(Not: Çevrimiçi makaleler için mutlaka bir URL ekleyin. Erişim tarihini ekleyin. Herhangi bir yazar belirtilmemişse makalenin başlığı ile alıntıya başlayın)

Dipnot: Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera” *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Dipnot Tekrarı: Manjoo, “Snap.”

Kaynakça: Manjoo, Farhad. “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera.” *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

3. KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

Dipnot: Michiko Kakutani, “Friendship Takes a Path That Diverges,” review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

Dipnot Tekrarı: Kakutani, “Friendship.”

Kaynakça: Kakutani, Michiko. “Friendship Takes a Path That Diverges.” Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

4. TEZLER

Dipnot: Cynthia Lillian Rutz, “King Lear and Its Folktale Analogues” (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99-100.

Dipnot Tekrarı: Rutz, “King Lear,” 158

Kaynakça: Rutz, Cynthia Lillian. “King Lear and Its Folktale Analogues.” PhD diss., University of Chicago, 2013.

5. MÜLAKATLAR

Dipnot: Kory Stamper, “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English,” interview by Terry Gross, Fresh Air, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Dipnot Tekrarı: Stamper, interview.

Kaynakça: Stamper, Kory. “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Upwith English.” Interview by Terry Gross. FreshAir, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

6. TOPLANTI VE KONFERANS SUNUMLARI

Dipnot: Rachel Adelman, “ „Such Stuff as Dreams Are Made On“: God“s Footstool in the Aramaic Targumimand Midrashic Tradition” (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21-24, 2009).

Dipnot Tekrarı: Adelman, “Such Stuff as Dreams.”

Kaynakça: Adelman, Rachel. “ „SuchStuff as DreamsAreMade On“: God“s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21-24, 2009.

7. İNTERNET KAYNAKLARI

Dipnot: “Privacy Policy,” Privacy&Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

Dipnot Tekrarı: Google, “Privacy Policy.”

Kaynakça: Google. “Privacy Policy.” Privacy&Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

8. SOSYAL MEDYA KAYNAKLARI

Dipnot: Chicago Manual of Style, “Is the world ready for singular they? Wet hought so back in 1993,” Facebook, April 17, 2015, <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Dipnot Tekrarı: Michele Truty, April 17, 2015, 1:09 p.m., comment on Chicago Manual of Style, “singular they.”

Kaynakça: Chicago Manual of Style. “Is the world ready for singular they? Wet hought so back in 1993.” Facebook, April 17, 2015. <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Not: Atif veya kaynakça yazımında herhangi bir sorunla karşılaşılması durumunda The Chicago Manuel of Style’ınhttp://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkindeki web sayfasındaki veriler esas alınmalıdır.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies (TJMES)

(ISSN:2147-7523, EISSN:2630-5631)

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

- The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish or English.
- Articles submitted to the journal of Turkish Journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.
- If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.
- Articles should be between 6,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 750-1500 words. Case analyses should be between 3000-5000 words including footnotes.
- Articles should include Turkish and English max. 200 words abstract and maximum 5 keywords in both languages.
- All quotation are preferred as "Chicago Style" in our journal.
- Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Turkish Journal of Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

- Papers should be written in a considerable level of academic Turkish or English.
- Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

- References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the *Chicago Manual of Style*. Please see the style for examples.
- The section titles and subtitles in the manuscripts should be numbered (i.e. 1. Introduction, 2. Title xxx, 2.1. Subtitle xxx, etc.)
- If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.
- The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Submission:

Manuscripts must be submitted via: [http://dergipark.gov.tr/journal/868 submission/start](http://dergipark.gov.tr/journal/868submission/start)

Note: If you encounter any problems with writing citation or bibliography, the data on the web page of The Chicago Manual of Style,” <http://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>